

AKADEEMIA

3. AASTAKÄIK 1991 NUMBER 11

Evolutsiooniline transtsendents	Theodosius Dobzhansky
Theodosius Dobzhansky	Toomas Sutt
Sulneimast Jeesusest	Vassili Rozanov
Anselm ja tegelikkus	David Lewis
Taevase laulu kaja	Per-Arne Bodin
Natsionalism ja etnilisus	Georg Elwert
Balti riikide iseseisvuse kaotus	Einart Kimm
Masside mäss	José Ortega y Gasset

Bütsantsi vaimulikku luulet

Dokumente metsavendlusest

Kolleegium

Tiit Hennoste, Ain Kaalep, Kalle Kasemaa, Arvo Krikmann, Madis Kõiv, Jaan Lepajõe, Aino Lukas, Juhan Peegel, Ain Raitviir, Hando Runnel, Peeter Tulviste, Sulev Vahtre, Arvo Valton, Kaljo Villako

Toimetus

peatoimetaja	Ain Kaalep
tegevtoimetaja	Indrek Ude
<i>universalia</i>	Eduard Parhomenko
<i>humaniora</i>	Mart Orav
<i>socialia</i>	Jaan Isotamm
<i>naturalia</i>	Toomas Kiho
peatoimetaja asetäitja	Agu Tani
keeletoimetaja	Triin Kaalep
kunstiline toimetaja	Lea Malin
korrektor	Kristin Haljasorg
sekretär	Tiiu Jõgi

Postiaadress/Postal address:

Postimaja, postkast 80, 202400
Tartu, Eesti/Estland/Estonia

Toimetuse address:

Küütri 1, Tartu, Eesti

Telefonid:

31 373, 31 117

Arveldusarve nr 1345043 Tartu Kommertspangas

Account no. 99-42 149 169 for USD with Tartu Kommertspank, Tartu, through crediting the account no. 1345043-419 AKADEEMIA of Tartu Kommertspank with Svenska Handelsbanken, 106 70 Stockholm, Sweden

Akadeemia avaldab reklaami. Küsige tingimusi toimetusest.

Trükkida antud 21. XI 1991. Tartu Trükikojas, Tartu, Ülikooli 17/19. III. Trükiarv 6400. Tell. nr 2624

AKADEEMIA

Eesti Kirjanike Liidu kuukiri Tartus

3. AASTAKÄIK 1991 NUMBER 11

- Evolutsiooniline transtsendents
Theodosius Dobzhansky 2259
Tõlkinud Toomas Kiho
- Inimese fenomen — Evolutsionisti refleksioone:
Theodosius Dobzhansky
Toomas Sutt 2265
- Sulneimast Jeesusest ja maailma mõrkjaist viljust
Vassili Rozanov 2280
Tõlkinud Eduard Parhomenko
- Anselm ja tegelikkus
David Lewis 2300
Tõlkinud Triinu Pakk
- Taevase laulu kaja: Ortodoksse kiriku luulest
Per-Arne Bodin 2328
Tõlkinud Kalle Kasemaa
- Bütsantsi vaimulikku luulet
. 2347
Tõlkinud Kalle Kasemaa
- Natsionalism ja etnilisus: Meie-rühmade moodustumisest. I
Georg Elwert 2358
Tõlkinud Mari Tarvas

Balti riikide iseseisvuse kaotus Euroopa globaal- poliitika vaatevinklist. II	<i>Einart Kimm</i>	2384
Dokumente metsavendlustest ja vastupanuliiku- misest Eestis. II	2404
<i>Arvustus: Mõned varaaakadeemilised küsimused eelakade- emilise teostekogu puhul. Mati Unt. Ma ei olnud imelaps.</i> Tallinn: Eesti Raamat, 1990	<i>Kalev Kesküla</i>	2426
Kultuuripilte mineviku ja tänapäeva Karjalast. Ai- mo Turunen. <i>Nuoruus rauhan ja sodan Karjalassa.</i> Porvoo—Helsinki—Juva: WSOY, 1990; Pertti Virtaran- ta. <i>Kulttuurikuvia Karjalasta: Ihmisiä ja elämänkohta- loita rajantakaisessa Karjalassa.</i> Jyväskylä: Weilin & Göös, 1990.	<i>Ott Kurs</i>	2429
Editorial note. Summaries		2436
От редакции. Резюме		2440
Masside mäss. IV	<i>José Ortega y Gasset</i> .	2445
	<i>Tõlkinud Ruth Lias</i>	

Lk 2279, 2299, 2327, 2357, 2383: Raivo Kelomehe
tušijoonistused.

EVOLUTSIOONILINE TRANSTSENDENTS

Theodosius Dobzhansky

Tõlkinud Toomas Kiho

Minu endine kolleeg Dubos on kirjutanud: "Samamoodi ülimalt mõistatuslik nagu müstilisuse omaksvõtt paljude inimolendite poolt, on veel ainult see, et elu on alguse saanud ainest ja et inimkond üldse on asunud teele, mis nii selgelt viib teda üha eemale ta loomseist eellasist" (Dubos 1962). "Müstiline" võib tähendada kas midagi, mis "ei anna end kätte meeltele ega ilmuda end mõistusele" või siis "teadmist väärtusist, mis vähemalt osaliselt on teispoole kaasaja sümbolismi väljenduspiiri — iseäranis seda intensiivset teadmist tervikust kui asjade ühtsusest" (Thorpe 1965). Esimene määratlus on kasutu, kuna teine võib ergutada sügavamalt mõistmist bioloogias. Igatahes müsteerium on loodetavasti hajumas.

Elu ja inimese teke on tõepoolest Maa ja tõenäoliselt Kosmosegi evolutsiooni pöördepunktideks. Nende ilmingute tekkimise mõistmiseks näib olevat põhiliselt kolm

Katkend kaasaegse bioloogilise evolutsiooniteooria silmapaistvale arhitektile Ernst Mayrile tema 70. sünnipäevaks pühendatud artiklist "Chance and Creativity in Evolution." — *Studies in the Philosophy of Biology: Reduction and Related Problems*. Ed. by Francisco J. Ayala and Theodosius Dobzhansky. Berkeley—Los Angeles: University of California Press, 1974, pp. 332–335.

teed. Esimene on traditsiooniline vitalism ja kreatsioonism. Elu tekkis, kui elutule ainele lisati elujõud ja koos hinge implantatsiooniga tekkis inimene. Teist teed tunustavad panpsühhistid ehk panvitalistid. Nad moodustavad vähemuse, kuid kasvava vähemuse nii filosoofide hulgas — nt Whitehead ja Teilhard de Chardin — kui ka bioloogide hulgas — nt Rensch (1971) ja Birch (1971). Rensch ei leia "mingit vaimu ja aine vahelist vastandust. Me peame tunnistama, et kogu "aine" on loomult protopsüühiline. [...] Järelikult pole põhimõttelist vahet nähtumusliku reaalsuse ja olemuse vahel, vaid ainult kahe suhtumise vahel: üks lähtub teadvusvoost, kuna teine jääb vaimsest väljapoole." See lihtsustab probleeme palju — elu ja teadvus pole õieti kunagi alanud. Kogu aines on nad alati mingis algastmelises järgus olemas olnud. Aga kui nii, siis on evolutsioon üsna vähe inspireeriv lugu. Selles oli kasvamisest, ent puudus tõeline uudsus.

Kolmas vaatekoht tunnustab elu ja inimese tekkimise kaheks peamiseks evolutsiooniliseks transtsendentsiks. Transtsendents tähendab "tavapiiride ületamist" (seda ei tohi segi ajada transtsendentalismiga). Ei ole kahtlust, et elu ületab elutu aine tavapiirid ning inimese vaimsed võimed on üle iga looma omadest. Elusate kehade psühhokeemiliste protsesside kulgemise juhtimiseks ja suunamiseks ei ole juurde lisatud mitte mingit uut, elujõuks nimetatavat energiat. Siiski moodustub ranges kooskõlas psühhokeemia seadustega elusates kehadest hulk keemilisi ühendeid, mida tavaliselt väljaspool neid kehi ei esine. Selle tulemusena on arenenud orgaaniline keemia, biokeemia ja keemiline füsioloogia. Ei pea eeldama mingit tabamatu hingeüksuse nimetatava substantsi varjatud olemasolu inimajus. Siiski käitub inimene erinevalt mis tahes loomast. Inimapsühholoogia hõlmab loomapsühholoogias katmata ala, sotsioloogia tegeleb protsessidega, millel on loomade tasandil vaid kauged

paralleelid ja humanitaarteadused tegelevad, nagu niimigi ütleb, üksnes inimeste elu ja inimsaavutustega.

Inimese tekkimine on meile ajalisel palju lähemal kui elu algus. Aga siiski just see hiliseim suurtest evolutsioonilistest transtsendentsidest toob esile väljakutsuvamaid probleeme kui varasem transtsendents. Me keskendame oma tähelepanu inimesele. Inimese arenmisel ahvitaolisist eellasist toimusid kehaehituses tähelepanuväärsed muutused. Simpson esitab liigi *Homo sapiens* kaksteist struktuurset ja kümme psühholoogilist eristavat tunnust. Esimesed on seotud peamiselt inimese kõndimisega kahel jalal. Simpsoni järgi "kõige olulisema tähtsusega anatoomiline algpõhjus on püstiasendi omandamine ja liikumine pidevalt kahel jalal. Enamik teisi inimese anatoomia iseärasusi kas tuleneb sellest või on sellele adapteerunud" (Simpson 1969). Sellest hoolimata on inimese kehaehituse iseärasused piisavad selleks, et eraldi klassifitseerida ainsa elava liigina omaette monotüüpseks perekonnaks. Tema vaimsed võimed eristavad teda veel palju rohkem teistest. Kui zooloogiline klassifikatsioon põhineks psühholoogilisel, mitte aga peamiselt morfoloogilisel tunnuseil, võiks inimest vaadelda iseseisva hõimkonna või isegi eraldi bioloogilise riigina.

Inimesel on nii mõistus ehk eneseteadlikkus [*self-awareness*] kui ka surmateadlikkus [*death-awareness*]. Bidney kirjeldab eneseteadlikkust nii: "Inimene on ennast peegeldav loom, mis ainult talle annab võime ennast objektivierida, olla lahutatud iseendast kui sellisest ning uurida seda olendit, mis ta ise on, ja mida ta tahab teha või kelleks ta tahab saada. Teised loomad võivad olla teadlikud oma erutusist ja tajutavaist objektidest; ainuüksi inimene on võimeline peegeldama, ennast teadvustama ning ennast objektiks pidama" (Bidney 1953). Ta on ka ainus, kes teab, et sureb. Kõik loomad surevad, aga ainult inimene teab, et surm on paratamatu.

Eneseteadlikkuse ja surmateadlikkuse vahel on huvitav kontrast. Esimene on individuaalse ja teine ühiskondliku teadmise küsimus. Sherrington ütles: "Seetõttu on elu ja mõistuse vahele tekkinud radikaalne erinevus. Esimene on keemia ja füüsika asi, teine aga jääb keemia ja füüsika tähelepanu alt välja" (Sherrington 1955). Keemia ja füüsika jätavad ta kõrvale, sest tema puhul kehtib pigem introspektiivne kogemus kui objektiivne vaatlus. Minu jaoks on minu mõistus vahetuim ja kaheldamatuim tõsiasi. Temale rajaneb Descartes'i *cogito ergo sum*. Ma teen järelduse, et ka teistel inimestel on mõistus, sest enamasti sarnaneb nende teguviis minu omaga, millest ma aga tean, et see on minu eneseteadlikkuse vili. Teiste loomade puhul peale inimese oleks see tõendus täiesti ebausaldusväärne: mõnel neist võib olla märke eneseteadlikkusest, kuid ei pruugi.

Vastupidi eneseteadlikkusele toob surmateadlikkus meid käitumislaadini, mis on objektiivselt määratletav. Selleks on tavandlikud matusetalitused ja teised surnuga seotud hooled ja mured. Selline hoolitsus on olemas kõigis inimühiskondades, nii algelisis kui arenenuis. Ei ole loomi, kes sedaviisi talitaksid. Sipelgad eemaldavad surnud ema pesast koos muu prahiga ja termiidid tarvitavad selle toiduks. Inimestel on surnuga seotud kombetalitused ja tavandid eri ühiskondades tohutult erinevad. Need küünivad sügavast austusest hirmuni, matmisest tuhandamise, laiba matmata jätmise ja raipesöömiseni. Veelgi enam, matusekombed ulatuvad tagasi vähemalt neandertaallaseni, kui mitte *Homo erectus'*eni. Arheoloogid on leidnud arvukalt matuseid paleoliitikumist ja neoliitikumist. Surmateadlikkus ja ilmselt mõned sellega seotud või sellest tulenevad kvaasireligioossed uskumused on saatnud inimest inimkonna koidikust saadik.

Olgugi oma ilminguis sügavalt erinevad, on eneseteadlikkus ja surmateadlikkus ometi põhjuslikult seo-

tud. Kui inimesest sai Bidney väljenduses "ennast peegeldav loom", maitstes ta keelatud vilja hea ja kurja tundmise puust. Ta avastas, et tema isiklikuks saatuseks on vältimatu surm. Ainult see olend, kes teab oma ettemääratud saatust, saab oma surnud liigikaaslaste suhtes üles näidata viimset hoolitsust. Ta eristab püha ja pühadustteotavat.

Millise mõtte võib evolutsioonibioloog leida neist inimlikest vaimuandeist ja tegudest? Kas on looduslik valik toonud inimesesse tema eneseteadlikkuse ja surmateadlikkuse? Ma arvan küll, et adaptiivne evolutsioon on otseselt vastutav esimese eest. Et aga surmateadlikkus on eneseteadlikkuse paratamatu saadus, on mõlemad inimese ainukordse evolutsiooni lõppsaadused (Dobzhansky 1967). Nagu öeldud, on eneseteadlikkus objektiivse uurimise jaoks harukordselt raskesti tabatav. Kuid kahtlemata on tal siiski ülimalt tähtis osa inimühiskondlikus korralduses, mis on selle tõttu põhimõtteliselt erinevad loomaühiskondadest. Inimene teab, et ta on vastutav oma käitumise ja tegude eest ja peab teisi vastutavaks nende teguviisi eest. Inimene eristab head ja kurja. Ta on kõlbelikustav (*ethicising*) olend. Ta mäletab möödunut ja teeb plaane enda ja oma ümbriuse tuleviku kohta, mis hõlmab ka teisi inimesi. Ta arutleb ja on võimeline muutma oma käitumist vastavalt oma kogemusile ja vabalt vastu võetud otsuseile. Olgu teatud metafüüsilises mõttes ta tahe vaba või mitte, inimesel on vähemalt alaline illusioon, et ta on vaba.

Vaieldamatult on inimühiskonna korraldus bioloogilises mõttes kohanemisvõimeline. Muidugi on ka putukaühiskonnad edukad (sipelgad, termiidid, mesilased, herilased). Need põhinevad hoopis teistsugusel printsibil kui inimese käitumuslik plastilisus — instinktikiindlusel eneseteadlikkuse kahtluste ja kartuste asemel. See on veel üks näide eri teid pidi omandatud kohastumisest.

Ent liigi *Homo sapiens* evolutsiooniline edukus ületab tunduvalt mis tahes teise liigi edukuses. Esialgul haruldane liik kuskil Aafrikas levis üle kogu maailma. Tema arvukus kümnetuhandekordistus viimase miljoni aasta-ga. Ta on valitsenud üle suuremõõdulise ja kiiresti kasvava keskkonna sellel planeedil, mida ta asustab. Mitte mingil määral ei ole tema ülevõimu vastu seisnud ükski teine liik, välja arvatud, imelik küll, mõned viirused või bakterid. Inimkond on ületanud oma loomalikkuse eelkõige vaimses sfääris — teadmises, esteetikas, elutarkuses.

Kõik ülalöeldu ei tähenda, et inimkond on täiesti kaitstud hävingu või isegi väljasuremise eest. Mul ei tarvitse peatuda siinkohal inimkonna kontrollimatu juurdekasvu või keskkonnareostuse ohtudel. Aga kui inimkond sureb välja, on see esimene juhtum, kui liik sooritab enesetapu; kõik teised evolutsiooniajaloo väljasuremised toimusid liikidega, kes ei tulnud endaga toime, esmalt seetõttu, et nad ei olnud teadlikud ähvardavaist hädaohtest ega suutnud neid tõrjuda. Inimene oskab ette näha vähemalt lähituleviku ohte. Ta oskab võtta ja loodetavasti ka võtab meetmeid, et neid vältida.

Kirjandus

- Bidney, D. 1953. *Theoretical Anthropology*. New York: Columbia University Press
- Birch, C. 1971. Purpose in the universe: A search for wholeness. — *Zygon*, 6, pp. 4–27
- Dobzhansky, Th. 1967. *The Biology of Ultimate Concern*. New York: American Library
- Dubos, R. 1962. *The Torch of Life*. New York: Simon and Schuster
- Rensch, B. 1971. *Biophilosophy*. New York: Columbia University Press
- Sherrington, C. 1955. *Man on his Nature*. Harmondsworth: Penguin
- Simpson, G. G. 1969. *Biology and Man*. New York: Harcourt, Brace and World
- Thorpe, W. H. 1965. *Science, Man and Morals*. London: Methuen

INIMESE FENOMEN — EVO- LUTIONISTI REFLEKSIOONE: THEODOSIUS DOBZHANSKY

Toomas Sutt

Bioloogias omandab kõik tähenduse
vaid evolutsiooni valguses.

Theodosius Dobzhansky

SISSEJUHATAVAD MÄRKUSED

Loodusteadusliku maailmapildi teisenemist 20. sajandil iseloomustavad kaks väga olulist muutust:

Kõigepealt **evolutsionismiprintsiibi** võidukäik, mille aluseks on omakorda kaks fundamentaalset doktriini:

- 1) evolutsioneeruva ehk mittestatsionaarse Universumi teooria (1920. aastad);
- 2) sünteetiline evolutsiooniteooria (1930.–1940. aastad).

Nende teooriate põhjal kujunes *universaalse evolutsionismi kontseptsioon*. Selle kontseptsiooni järgi käsitletakse kogu Universumi ajalugu Suurest Paugust kuni *Homo sapiens*'i ilmumiseni kosmilisele areenile ühtse

Artikli aluseks on ettekanne sümposiumil "Theodosius Dobzhansky ja evolutsionistlik süntees" Leningradis 19. septembril 1990. a.

protsessina. Seda maailmaprotsessi iseloomustab nelja tüüpi evolutsiooni — kosmilise, keemilise, bioloogilise ja sotsiokultuurilise geneetiline ja struktuurne järjepidevus.

Ja teiseks inimese dimensiooni lülitamine loodusteaduslikku maailmapilti. Eelkõige kajastavad seda muutust ulatuslikud debatid *antroopsusprintsipi* üle.

Kahtlemata on nendele üldistele suundumustele kaasa aidanud Theodosius Dobzhansky originaalsed ja fundamentaalse iseloomuga ideed ja mõttearendused, eelkõige aga tema evolutsionistlik, sünteetiline ja eetiline maailmanägemine. Samas tuleb teatud üllatusega nentida, et Dobzhansky ideid pole tunnustanud mitmed juhtivad kosmoloogid (vt Barrow, Tipler 1986; Leslie 1989 jt).

Käesolevas kirjutises vaatleme lähemalt Dobzhansky panust järgmiste fundamentaalsete probleemide lahendamisse:

1) inimese teke kui unikaalne nähtus, mis realiseerub evolutsioonilise transtsendentsi tulemusena;

2) inimese olemuse evolutsionistlik tõlgendus (inimene kui eetiline olend (*ethicizing being*) ja surmateadlikkuse (*death-awareness*) tähendus);

3) inimkonna ja inimindiivi eksistentsi tähendus;

4) inimese võimalused globaalse evolutsiooniprotsessi mõjutamisel ja suunamisel.

INIMESE ILMUMINE — JUHUS VÕI PARATAMATUS VÕI UNIKAALNE SÜNDMUS

Oma filosoofilistes töedes kasutab Dobzhansky sageli mõistet *evolutsiooniline transtsendents*. Mõiste *transtsendents* klassikalisel kujul on puhtmetafüüsilise ja mõ-

nes mõttes isegi müstilise tähendusega. Dobzhansky annab sellele mõistele uue, evolutsionistliku tõlgenduse, mis on metodoloogiliselt väärtuslik. Tema käsitluse järgi on toimunud kaks suurt evolutsioonilist transtsendentsi: elu teke ja inimese ilmumine (mida ta tähistab mõistega *human "revolution"*). Dobzhansky rõhutab, et "transtsendents ei tähenda uue jõu või energia ilmumist teadmata kust, vaid uut tüüpi integratsiooni (*unity*) realiseerumist" (Dobzhansky 1967: 58).

Sellisest käsitlusest lähtudes on minu arvates küllaldaselt põhjendatud (nii loodusteaduslikult kui filosoofiliselt) ka kolmanda transtsendentsi probleemi püstitamine. Antud juhul eelkõige selle metafüüsilises ja eetilises tähenduses, s.t transtsendentsi inimesest Jumalani. (See teema aga vääriks omaette analüüsi.)

Vaatleme nüüd lähemalt teist evolutsioonilist transtsendentsi — inimese ilmumist kosmilisele areenile. Selle probleemi lahenduse otsijate hulgas võib selgesti eristada kolme põhimõttelist vaatekohta.

(A) Elu ja inimese tekke protsesside *absoluutselt juhusliku* iseloomu üks kõige prominentsemaid pooldajaid on Jacques Monod, kelle sõnutsi "selle imetusväärse ehituse aluseks, mida me nimetame evolutsiooniks, ei saa olla midagi peale juhuse, peale absoluutse ja pimedada vabaduse" (Monod 1973: 141). Mõneti sarnast argumenti kasutab ka Dobzhansky, kui ta püüab põhjendada inimese tekke predetermineerimatust. Ta rõhutab, et kogu evolutsiooniprotsessis kosmogeneesist alates biogeneesi kaudu kuni noogeneesini on väga tähtis olnud "suurte arvude pime fantaasia".

(B) Teine kuulus prantslane — Pierre Teilhard de Chardin, kelle suur mõju Dobzhansky maailmanägemisele on väljaspool kahtlust, deklareerib, et inimese *jumalik predestineeritus* annabki mõtte ja tähenduse

Universumi evolutsioonile tervikuna (Teilhard de Chardin 1955).

Dobzhansky pooldaks hea meelega täiusliku Universumi ideed, kuid ta on sunnitud esitama küsimuse: "Millega seletada nii paljude valesstartide, väljasuremist, hävingute, piina, ängistuse ja lõpuks suurima pahe — surma olemasolu? Armastuse ja halastuse Jumal ei ole seda ometi nii planeerinud. Iga doktriin, mis käsitleb evolutsiooni kui predetermineeritud või suunatavat protsessi, põrkab kokku kurjuse eksisteerimise faktiga." (Dobzhansky 1967: 120.)

Kuid isegi selles kontekstis väärib tähelepanu Dobzhansky idee, et kosmilise evolutsiooni üheks tunnusjooneks on tekkivate süsteemide vabadusastmete järkjärguline suurenemine.

(C) Dobzhansky põhiargument inimese kosmilise unikaalsuse kontseptsiooni põhjendamisel tugineb sünteetilisele evolutsiooniteooriale ja kaasaegse geneetika metodoloogiale. Ta lähtub postulaadist, et evolutsioonilised muutused on alati unikaalsed sündmused. Sellest võib järeldada, et inimese teke oma vahetust esivanemast on sündmus, millel puudub analoog ka hüpoteetilistes maavälistes biosfäärides. Oma teedrajavas artiklis "Darwinistlik evolutsioon ja maavälise elu probleem" kirjutab Dobzhansky: "Kujutagem ette, et eotseenis elas üks väga kompetentne bioloog. Kas tema tol ajal oleks võinud ette näha inimese teket? Või teine näide: oletagem, et ülimalt vähetõenäolise juhuse tõttu on kusagil teisel planeedil samasugused selgroogsed ja imetajad, nagu olid eotseenis planeedil Maa. Kas sellel kujuteldaval planeedil peavad evolutsiooni käigus tekki- ma ka inimesesarnased olendid? Ma usun, et mõlemale küsimusele tuleb vastata eitavalt. Inimesel on vähemalt 100 000 geeni ja tõenäoliselt pool nendest (või isegi rohkem) on muutunud vähemalt üks kord eotseeni aega-

dest saadik. Tõenäosus on nullilähedane, et needsamad 50 000 geeni muutuvad ja alluvad valikule täpselt samamoodi, nagu see toimus inimese evolutsiooni käigus." (Dobzhansky 1972: 173.)

Ent tuleme nüüd mõnevõrra vähem hüpoteetilise käsitluse juurde ja analüüsime lühidalt antroopsusprintsii bi mõningaid aspekte ja tähendusvarjundeid Dobzhansky ideede valguses.

Antroopsusprintsii bi nõrk modifikatsioon (*weak anthropic principle*) väidab, et Universumi struktuuri ja evolutsiooni seaduspärasused on niisugused, et nad võimaldavad püsivate keeruliste struktuuride, järelikult ka elu ja inimese teket. George Gale (1981) märgib sellega seoses, et meie poolt vaadeldava Universumi üheks fundamentaalseks omaduseks on "elu tagamine" (*life-supportiveness*). See esmapilgul üsna isendastmõistetav asjaolu omandab teoreetiliste kalkulatsioonide valguses hoopis teistsuguse tähenduse. Arvutused kinnitavad, et juhul kui Universumi evolutsiooni seaduspärasused ja füüsikalised põhikonstandid vähimalgi määral erineksid tegelikult vaadeldavaist, oleksid Universumi omadused kardinaalselt teistsugused ja üheski teist tüüpi Universumis ei oleks kohta ei elul ega inimesel. Seega siis määratleb nõrk antroopsusprintsii küll elu ja inimese tekke ja eksistentsi kosmoloogilised tingimused ja piirid, kuid ei anna vastust ühele kõige põnevamale küsimusele: kas *Homo sapiens*'i ilmumine kosmilisele areenile oligi puhas juhus või on see Universumi kui iseorganiseeruva süsteemi evolutsiooni paratamatu või koguni ette määratud tulemus?

Antroopsusprintsii bi tugev modifikatsioon (*strong anthropic principle*) annab sellele küsimusele küllalt ühese ja sisult teleoloogilise vastuse: Universumi evolutsiooni seaduspärasused on sellised, et tema arenemise

teatud etapil peab tekkima inimene, kellel on *vaatleja* roll.

Teleoloogiline ja antropotsentristlik, sisult Teilhard de Chardini vaimus antroopsusprintsiiibi tõlgendus jõuab oma loogilise lõpuni nn *osaleja*-modifikatsioonis (*participatory anthropic principle*). Selle printsiiibi järgi ei ole inimesele ette nähtud mitte üksnes vaatleja passiivset rolli, vaid ka kosmose looja või täpsemalt kosmose loomisprotsessi lõpuleviimise missioon.

Süntheetilise evolutsiooniteooria metodoloogias lähtudes esitan antroopsusprintsiiibi tõlgenduse järgmise versiooni. Bioloogilise evolutsiooni stohhastilise iseloomu tõttu on tõenäosus kaduvväike, et erinevates kosmilistes tingimustes võiks evolutsiooni suund olla ühesugune ja viia inimesesarnaste olendite tekkeni. Pealegi ei ole meil küllaldast alust väita, et *Homo sapiens*'i teke on predetermineeritud kogu eelneva evolutsiooni poolt. Ühel või teisel põhjusel oleks *Homo sapiens*'i vahetu eellasliik võinud välja surra, jätmata meile šanssi "kosmilise missiooni" täitmiseks. Seega asetab inimese tekke "potentsiaalse võimatuse" idee tugeva antroopsusprintsiiibi suurel määral hüpoteeetilisse valgusesse. Antroopsusprintsiiibi nõrk formuleering on kaalukaks argumentiks teooriale, mis väidab, et elu tekke ja evolutsiooni aluseks Universumis on universaalsed seaduspärasused, mille kohaselt elu teke väljaspool Maad on täiesti tõenäoline (kuigi empiirilised andmed seni puuduvad). Ometi ei järeldu sellest, et inimese teke olnuks absoluutselt paratamatu. See protsess realiseerus teise evolutsioonilise transtsendentsi käigus kui tõenäoline ja uniikaalne sündmus. Lähtudes Dobzhansky poolt põhjendatud inimese bioloogilise ja kosmilise unikaalsuse ideest, on antroopsusprintsiiibi *ülinõrga* modifikatsiooni (*superweak anthropic principle*) kasutamine täiesti põhjendatud. See mõiste kannab endas üldbioloogilist ratsio-

naalset sisu, erinevalt selle metafüüsilisest tõlgendusest (vrd Leslie 1989). Ülinõrk antroopsusprintsiiip kajastab eelkõige seda asjaolu, et kuigi meie Universum on elu tekkeks ainuvõimalik ja suure tõenäosusega "soodne" koht, on *Homo sapiens*'i teke ikkagi erakordne nähtus.

INIMESE OLEMUS — ENESETEADLIKKUS JA SURMATEADLIKKUS

Vaatleme nüüd mõningaid Dobzhansky ideid, mis puudutavad üht igivana filosoofilist küsimust — inimese olemuse probleemi.

Tuleb pidada täiesti põhjendatuks Dobzhansky väidet, et analüütilise filosoofia mõjukas koolkond on küll süvenenud matemaatikasse ja lingvistikasse, kuid bioloogia ja eeskätt antropoloogia on nende vaateväljast täiesti välja jäänud. Ma olen veendunud, et just Dobzhansky tööd on oluliselt kaasa aidanud inimese dimensiooni integreerumisele tänapäeva loodusteaduslikku maailmapilti.

Ägedates diskussioonides antroopsusprintsiiibi üle ja ümber on filosoofide, füüsikute ja kosmoloogide vaidlusobjektiks enamasti "abstraktne" inimene. Dobzhansky inimesekäsitlus erineb kahe "konkreetse" aspekti poolest:

1) Dobzhansky arvates on esmaseks allikaks inimese olemuse mõistmisel tema evolutsiooniline päritolu. Ta kirjutab: "Iseennast mõistmaks peab inimene teadma, kust on ta tulnud ja mis on suunanud tema teed. Kavandamiseks oma tulevikku nii indiviidi kui liigi tasandil, peab inimene teadma oma võimalusi ja piiranguid." (Dobzhansky 1967: 10.) Veel enam, just bioloogiline evolutsioon pani aluse kultuuri, sealhulgas moraali ja eetika arenemisele. Dobzhansky rõhutab, et pole olemas spetsiifilisi geene, mis determineeriksid asjade tähenduse

ja väärtuste olemuse. Teisisõnu, inimlapsed tulevad ilmale potentsiaalse võimega muutuda "eetilisteks olen-diteks" (*ethicizing beings*) — kui kasutada Waddingtoni terminit. See tähendab, et neil on võime omandada eetika aluseid ja inimväärtusi, ehkki pole seda võimet määravaid kaasasündinud geene. Sellisest käsitlusest tuleneb eksistentsiaalse tähendusega järeldus, mille Dobzhansky on sõnastanud nii: "Teilhardistlik maailmanägemine tõestab selgesti, et eetilised printsiibid, mida siiani on vaadeldud kui lisandit, mis on suuremal või vähemal määral rajanenud meie vabal tahtel või koguni bioloogia seadustel, on nüüd — ja mitte metafoorses tähenduses, vaid sõna otseses mõttes — muutunud meie ellujäämise põhitingimuseks." (Dobzhansky 1973: 105.)

Tõepoolest, see pole ainult teadmine maailmast (mis iseenesest on muidugi oluline), vaid ühtlasi (ja võib-olla on see veel olulisem) eetiline suhtumine maailma — pidades silmas tema poolt määratud võimalusi ja piiranguid —, mis on otsustav meie ellujäämise seisukohalt.

2) Oluline koht Dobzhansky filosoofilises antropoloogias on eneseteadlikkuse (*self-awareness*) ja surmateadlikkuse (*death-awareness*) dialektilise ühtsuse kontseptsioonil.

Dobzhansky väidab, et eneseteadlikkus kui *evolutsiooniline uuendus* (*evolutionary novelty*) on ilmselt *Homo sapiens*'i kõige olulisem tunnusjoon. Eneseteadlikkuse tähtsus seisneb asjaolus, et ta on kõige olulisemaks inimese füüsilisi ja vaimseid võimeid integreerivaks teguriks, laiendamaks ümbritseva keskkonna kontrollimise ja muutmise võimalusi. Ent samal ajal on eneseteadlikkus inimese maisele teekonnale Dobzhansky sõnul kaasa toonud "sünged kaaslased — hirmu, ärevuse ja surmateadlikkuse" (Dobzhansky 1967: 68). Tõepoolest, kõik loomad surevad kord, kuid inimene on ainus, kes teab, et ta peab surema. Niisiis on surmateadlikkus see ki-

be vili, mida inimene peab maitsuma selle eest, et ta on jõudnud teadvuse tasandile.

Dobzhansky arvates on surmateadlikkus üks ja tõenäoliselt primaarne inimese **maailmavalu** (*ultimate concern*) allikas. Selles seoses peaks saama paremini mõistetavaks igivana kujutelm, et surm ei ole tegelik, et inimesel on hing ja hing on surematu (Dobzhansky 1967: 78). Ja järgmiseks oleks loogiline väita, et elu tähendust on võimalik leida milleski, mis haarab endasse ka isiksuse, kuid on sellest midagi põhimõtteliselt suuremat.

INIMEKSISTENTSI TÄHENDUS — VÄLTIMATU KÜSIMUS JUMALAST

Üks kõige piinavamaid küsimusi, mis seisab inimkonna ees ja saadab inimolendit kuni surmatunnini, on **eksistentsi tähenduse** probleem. Samas on põhjust täielikult soostuda Dobzhansky väitega, et "inimloomuse suurimaks saavutuseks on tema võime otsida mitte üksnes iseenda, vaid ka Kõiksuse tähendust" (Dobzhansky 1967: 4).

Käsitledes nimetatud probleemi, demonstreerib Dobzhansky taas evolutsionistliku mõtteviisi dialektilise olemuse väärtust. Ta rõhutab, et rahuldamaks "inimese nälga tähenduse järele", ei tule mitte üksnes inimest, vaid kogu loodust, nii elusat kui elutut, vaadelda geneetilises seoses (Dobzhansky 1967: 110).

Seda on võimalik teha kahel põhimõtteliselt erineval viisil. Esimene neist tugineb Teilhard de Chardini õpetusele. Vastavalt sellele käsitatakse indiviidi elu Universumi osisena ning selle tähendus ja väärtus on kogu Kosmose tähenduse aatomiks.

Ma eelistaksin teist seisukohta, mille aluseks on Dobzhansky üks põhilisi ideid: inimese emergents on

unikaalne ja predetermineerimatu. Niimoodi tõlgendades võib inimkonna ja indiviidi eksistentsi mõtet samuti vaadelda osalemisena Kosmose evolutsioonis. See aga ei tähenda inimese jumalikku predestineeritust, samuti mitte antroopsusprintsibi osaleja-interpretatsiooni John Wheeleri järgi, mis omistab inimesele Universumi kaaslooja rolli. Ammugi ei saa nõustuda fantastiliste ideedega, et inimene peab hakkama juhtima peale bioevolutsiooni Maal edaspidi kogu Kosmose evolutsiooni. Küll võib aga antroopsusprintsibi osalejamodifikatsioonis näha täiesti ratsionaalset ja humanistlikku sisu: inimene **osaleb** (seni veel!) tööpoolest kosmilises evolutsioonis kui vaimsete ja materiaalsete väärtuste looja ja inimväärtuste kandja.

Kui üldse rääkida inimese kosmilisest missioonist, siis tuleks seda esmajoones näha unikaalse eluvormi säilitamises meie planeedil ja kultuuriväärtuste loomises. A. H. Tammsaare on selles seoses tõdenud: "Maapealset elu tuleb nii hästi tunda, et me hakkame endas looduse, kosmose osa aimama ja usume, et kui loodus loob, siis loob ka inimene, jätkates tema tööd."

Mis puutub indiviidi eksistentsi tähendusesse, siis olen ma sügavalt veendunud, et see on absoluutselt subjektiivne — üksnes iga inimene ise saab anda tähenduse oma olemisele. Seejuures on aga mitmete oluliste mõjurite hulgas eriline koht *kolmandal evolutsioonilisel transtsendentsil*, s.t inimese ja Jumala suhetel.

Mõtiskledes inimkonna tuleviku ja saatuse üle (eriti aga totaalsete võõrdumuse — vaimse, majandusliku ja ökoloogilise — taustal), tundub eriti intrigeerivana ja mõnevõrra ootamatunagi Dobzhansky pöördumine Nietzsche poole: "Inimene peab arenema kui vaimu ja maailmavalu (*ultimate concern*) kandja. Võime öelda koos Nietzschega: inimene on miski, mis tuleb ületada." (Dobzhansky 1967: 9.) Usun ühte inimese ületa-

mise teesse, mida Dobzhansky on väljendanud mõistega *eetiline enesetranstsendents*, s.o armastus inimese vastu kristlikus mõttes. Albert Schweitzer on sama mõtet väljendanud nii: "Teadmiste ja oskuste progress viib inimese üksnes ebaolulises sfääris edasi. Oluline on, et me saaksime paremateks ja sügavamateks inimesteks."

Üheks domineerivaks tendentsiks 20. sajandi viimase kümnendi vaimuelus on kujunemas püüd loodusteaduse, filosoofia ja teoloogia SUUREKS SÜNTEESIKS, mida Dobzhansky ennustas ligi 20 aastat tagasi. Siinkohal tuleks rõhutada kolme Dobzhansky ideed:

1) Käsitledes teaduse ja religiooni vahekorda, rõhustab Dobzhansky nende kahe vaimuelu valdkonna põhimõttelist erinevust, sest nad kajastavad eksistentsi erinevaid aspekte: "Kui me sõandame olukorda selguse mõttes lihtsustada, siis võime väita, et need on faktoloogiline aspekt ja tähenduse aspekt." (Dobzhansky 1967: 96.)

2) Eetilises plaanis on ülim aeg tunnistada, et just nimelt religioon võimaldab inimolendeil sõlmida rahulepingu iseendaga ning hirmuäratava ja müstilise kosmosega, kuhu nad on sattunud neist kõrgema jõu tahtel (Dobzhansky 1967: 92).

Pikkade aastate jooksul kogetud mõtisklused ja kõhklused on mind selles küsimuses viinud alljärgnevale tõdemusele.

Universumi ajalis-ruumiline lõputus ja unikaalsete bioloogiliste struktuuride teke on loodusteaduslikus maailmapildis saanud kõige adekvaatsema seletuse universaalse evolutsionismi kontseptsiooni ja antroopsusprintsipi alusel. Samas võimaldab kosmoloogia ja bioloogia teooriate konvergents inimese kohta, tähenduse ja tulevikuperspektiivide hindamisel esitada Jumala olemuse interpretatsiooni, mis erineb traditsioonilistest teoloogilistest doktriinidest. Selles osas langeb mu sei-

sukoht kokku Pekka Nuorteva tõdemusega: "Tänapäeva loodusteadlasel on oma maailmanägemus. Ent tal on ka õigus hardaks sõnatuseks suure ja tundmatu — Jumala ees." (Nuorteva 1990: 349.)

3) Lausa tänapäevaselt aga kõlab veerand sajandit tagasi väljendatud Dobzhansky mõte: "[---] ersatsreligioonid tõusevad ja võidavad masside toetuse, sest nad töötavad anda vastuse kõikidele igihaljastele küsimustele mitte üksnes vältides konfrontatsiooni teadusega, vaid lubavad seda teha koguni "teaduslikult". (Dobzhansky 1967: 99.) Et aga Ida-Euroopat aastakümneid vaimselt terroriseerinud ersatsreligioon varises kokku ajaloo skaalat arvestades peaaegu silmapilgu jooksul, seda ei suutnud keegi ette näha.

INIMESE PERSPEKTIIVID — LOODUSE PIIRANGUD JA MÄNGURUUM INIMTEGEVUSELE

Kõige vaieldavamaks Dobzhansky ideedest pean ma tema usku inimese peaaegu piiramatusse võimesse mõjustada evolutsiooniprotsessi: "[---] inimene ei pea tulevikus enam aktsepteerima looduse pimedate ja impersonaalsete jõudude määravat osa. Lõppeks hakkab inimene ise evolutsiooniprotsessi kujundama ja suunama." (Dobzhansky 1973: 112.) Minu arvates on olukord risti vastupidine. Praegusest eelapokalüptilisest olukorrast, mis kõige dramaatilisemalt avaldub süveneva globaalse ökokriisi näol, on vaid üks põhimõtteline väljapääs, mida võib iseloomustada mõistega *bioloogiline imperatiiv* (Sutt 1987). See tähendab, et loodus on asetanud meid traagilisse valikusituatsiooni — viia inimtegevus vastavusse biosfääri struktuuri ja evolutsiooni seadustega (mis võimaldaks sootsiumi ja biosfääri koosevolutsiooni) või hukkuda koos meie enda poolt hävitatava elu-

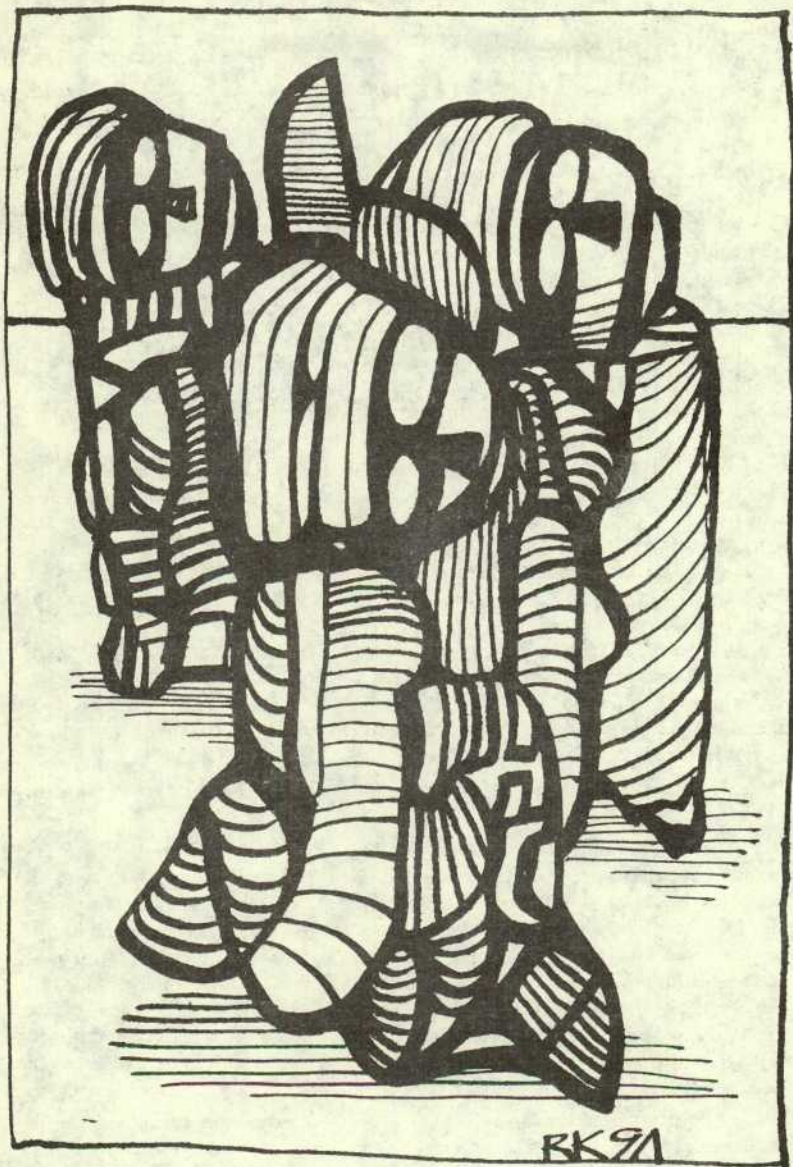
keskkonnaga. Mulle on arusaadav Teilhard de Chardini ja Dobzhansky "piirideta optimism" (kui parafraseerida Julian Sorell Huxley terminit "piirideta progress") nii bioloogilise kui ka sotsiokultuurilise evolutsiooni tulevikuperspektiivide suhtes, sest "nende ajal" (s.t veerand sajandit tagasi) ei suutnud keegi ette näha, et see "piirideta progress" viib meid vastu ökoloogilisele enesetapule. (Olgu öeldud, et kollektiivse enesetapu võimalus tuumasõja näol oli Dobzhanskyle selge.) Ent kuidagi ei suuda ma mõista tänapäeva filosoofide, kosmoloogide ja mis eriti kahetsusväärne, evolutsionistide illusoorset ideed "inimese poolt juhitud evolutsioonist" (ja seda isegi kosmilisel tasandil!) kui lahendust konfliktile inimese subjektiivsete soovide ja looduse halastamatute objektiivsete piirangute vahel. Söändaksin neid õpetatud mehi kritiseerida Dobzhansky sõnadega: "Oma ülbuses loodab inimene saada pooljumalaks. Aga tegelikult on ta suurel määral bioloogiline liik ja ilmselt jääbki selleks." (Dobzhansky 1967: 110.)

LÖPPJÄRELDUS

Lõpetuseks tahaksin veelkord rõhutada, et Dobzhansky evolutsionistlik ja sünteetiline maailmanägemine avab uusi võimalusi inimese koha, tähenduse ja perspektiivide hindamisel selles nii kiiresti ja ettemääramatult muutuv maailmas. Meie lootused ellu jääda heiasuvad Dobzhansky üldistavas evolutsionistlikus tõdemuses: "Kõik intellektuaalsed kriisid, mis tsivilisatsioon on möödunud nelja sajandi jooksul läbi elanud, kajastavad staatilise maailmanägemise (*Weltanschauung*) teisene- mist *dünaamiliseks maailmanägemiseks* nii meie vaimus kui südames." (Dobzhansky 1973: 114.)

Kirjandus

- Barrow, John, Frank Tipler 1986. *The Anthropic Cosmological Principle*. Oxford—New York: Clarendon Press—Oxford University Press
- Dobzhansky, Theodosius 1967. *The Biology of Ultimate Concern*. New York: The New American Library
- Dobzhansky, Theodosius 1972. Darwinian evolution and the problem of extraterrestrial life. — *Perspectives in Biology and Medicine*, no. 2, pp. 157–175
- Dobzhansky, Theodosius 1973. Biology and the human condition. — *Teilhard de Chardin: In Quest of the Perfection of Man*. Rutherford—Madison—Teaneck: Fairleigh Dickinson University, pp. 103–114
- Gale, George 1981. The anthropic principle. — *Scientific American*, no. 6, pp. 114–122
- Leslie, John 1989. *Universes*. London—New York: Routledge
- Monod, Jacques 1973. *Zufall und Notwendigkeit*. München—Zürich: Piper
- Nuorteva, Pekka 1990. Ökoloogi küsimused teoloogile. — *Akadeemia*, nr 2, lk 338–354
- Sutt, Toomas 1987. Bioloogiline imperatiiv. — *Looming*, nr 4, lk 546–547
- Sutt, Toomas 1988. The conception of universal evolutionism and the anthropic principle. — *Lectures in Theoretical Biology*. Tallinn: Valgus, lk 152–158
- Teilhard de Chardin, Pierre 1955. *Le phénomène humain*. Paris: Seuil

BK 91

SULNEIMAST JEESUSEST JA MAAILMA MÕRKJAIST VILJUST

Vassili Rozanov

Tõlkinud Eduard Parhomenko

Tänavustel¹ "Usulis-filosoofilistel koosolekutel" tõusevad need samad teemad, mis erutasid 1902–1903. aasta koosolekui. Need on küsimused vaimu ja liha, "kristliku koguduse" ja ühiskondlikkuse kohta laias tähenduses; Kiriku ja kunsti; abielu ja neitsilikkuse; evangeeliumi ja paganluse jne jne vahekorra kohta. Säravas ettekandes "Gogol ja isa Matvei" püstitas D. S. Merežkovski² kirgli-

О сладчайшем Иисусе и горьких плодах мира. — В. В. Розанов. *Религия и культура*. Т. 1. Москва: Правда, 1990, с. 560–571.

¹Käesolev artikkel on 21. novembril 1907. a Peterburi Usulis-Filosoofilises Seltsis peetud ettekanne. — Usulis-Filosoofilised Koosolekud said alguse 1901. a novembris Peterburis D. Merežkovski, Z. Hippuse, D. Filosofovi ja V. Rozanovi eestvõttel. Koosolekud kujunesid vaimulikkonna esindajate ja religioosseist otsinguist haaratud haritlaste avalikuks väitluskohaks. 1903. a lõpul, kui asuti arutama ristiusu dogmasid, koosolekud keelati. Taas jätkati 1907. a Peterburi Usulis-Filosoofilise Seltsina. Istungil 1914. a jaanuaris mõisteti hukka Rozanovi esinemised ajakirjanduses, mis olid ajendatud Beilise protsessist. Veebruaris 1914 lahkus Rozanov Seltsist. *Tlk.*

²Dmitri Merežkovski (1865–1941) — kirjanik ja luuletaja, sümbolismi rajajaid vene kirjanduses. Teda on kutsutud Vene Lutheriks. Uues religioossuses pidi ületatama ajalooline kristlus, selle ühekülgne asketism ning saavutatama kristliku ja antiikse, s.t vaimse ja ihulise ühtsus. Gogoli isiku ja loomingu, kultuuri käsituses üldse lähtus tea-

kult küsimuse kristluse suhtest kunstiga, sealhulgas näiteks õigeusu suhtest Gogoli loomingu loomusega. Erinevalt Gogoli kuulsast pihhisast isa Matveist arvab ta, et Evangeelium on ühitatav magusa truudusega muusadele, et võib niihästi kuulata isa Matvei jutlusi kui ka innustuda *Revidendi* ja *Surnud hingede* lugemisest, naerda kogu hingest sealsete tegelaste üle. Dmitri Sergejevitši paatos, vähemalt tollal, seisnes Evangeeliumi ühitatavuse idees kõigega, millest inimene on innustunud oma tuhandeid aastaid vanas kultuuris. Meelsasti kiitsid talle takka preestrid, isegi piiskopid, ning kõik ilmalikud teoloogid noogutasid nõusolevalt, et "muidugi võib Evangeeliumi kooskõlla viia kõige üleva ja üllaga; et muidugi on Evangeelium *kultuurne*" ning seetõttu võivad kultuur ja Kirik, hierarhid ja kirjanikud "harmooniliselt" istuda ühe laua taga, meeldivalt vestelda ning juua ühtsama maitsvat teed. Kõik oli erakordselt meeldiv ja ülimal määral rahustav. Servet Genfis, Savonarola Firenzes, mõlemad põletatud, ei saanud meie vaidlustes sõna sekka öelda. Teisalt polnud *Vene Rahva Liit*³ veel alustanud oma tegevust. Me väitlesime 1902. aastal, unustanud mineviku, nägemata ette tulevikku, andunud magusale hetkele.

Mulle tundub, küsimus on lahendatav mõttelise inkrustatsiooni abil. Kui tükk Gogoli proosast, kõige heasoovlikum, nii-öelda kõige hüvelisemaid eesmärke püüdle, panna Evangeeliumi — siis saame lõikava, väljakannatamatu kakofoonia, mis ei teki üksnes inimliku ja Jumaliku, nõrga ja tugeva erinevusest kvaliteedis, vaid

tud antiteetiliste vastandite (näiteks vaim ja ihu, kristlus ja paganlus) võitluse skeemist. Tema käsitusviisile on ühelt poolt isloomulik eklektilisus, teisalt aga ulatuslike sünteaside taotlus. Tema religioosseid ja filosoofilisi vaateid on mõjutanud ka V. Rozanov, keda ta on nimetanud Vene Nietzscheks. *Tlk.*

³Vene Rahva Liit — mustasajaline monarhistlik organisatsioon Venemaal aastail 1905–1917. *Orig. toim.*

— ka kategoorias; mitte ainult evangelisti, vaid — ka suvalise apostli sõnumisse on võimatu paigutada Gogolitükki. Saulus mitte ei kasvanud Pauluse-taoliseks, vaid *kujunes ümber* Pauluseks; ta ei lisanud senisele rabitarkusele uut lüli või uut juhtmõtet — usku Kristusesse, ei ta heitis rabilikkuse enesest ära. Temas ongi just *Sauluse* ja *Pauluse*, teineteist vastastikku õgivate “minade” suhe. Ja nii on see juhtunud igaühega, kes on pöördunud Kristuse poole: uus on õginud vana. Apostel Paulus ei pannud ateenlastele üldsegi mitte ette: “*Lisaks sellele, et käite olümpiamängudel, hakake uskuma Kristusesse.*” Puhkehetkil, olgu neid siis tunni või isegi terve ööpäeva jagu, ei läinud ta ometigi kreeka teatrisse tragöödiat vaatama. Tundes peeni psühholoogilisi nüansse teame kindlalt: mitte ainult et “Apostlite teod” sellest vaikiksid, vaid et seda *pole olnudki*. Paulus teatris — võimatu vaatepilt! Kiitmas heaks näitlejate mängu — kakofoonia! kogu kristluse purustamine!! Ja ometi oleks see ainult seesama “leppimine”, “harmonia”, mida nõuab D. S. Merežkovski. Tõepoolest, Paulus töötas, sõi, hais-tis, kõndis, viibis elu materiaalseis tingimuses: ent ta oli neist seesmiselt lahkunud, sest *ei armastanud* neis enam midagi, *ei imetlenud* midagi. Tema jaoks oli materia vaid *paratamatus* ja *utilitaarsus*, ta tundis ja vajas vaid ihu proosat. Ainus õis selles oli Kristus: ainuõis, kui nii võib öelda. “Ma käin, söön, magan, lasen heal maits-ta: kuid naudin ainult Jeesust,” — nii võib enda kohta öelda iga tõeline kristlane.

Kristus ei *naernud* ealeski. Kas tõesti pole ilmselge, et kogu Gogoli naer oli temas kui kristlases kuritegelik?! Ma ei mäleta, kas Kristus on *naeratanud*. Evangeeliumil lasub nukrus, tuhakarva kurbuse pitser. Temas on rööme, kuid täiesti erilisi, skemaatilisi, taevasi; röömu-sid mõõtmatu kõrguses maa ja inimkonna kohal. Är-gem petkem end “lillekestega väljal”. Igal juhul pole see

botaanika ega aiandus, ei teadus ega luule, vaid ainult skeem, naeratus maa kohal. Asi selles ongi, et Evangeelium tõesti ei ole *maine* raamat ning kõik maine on ülimalt raskesti temaga ühte sõlmitav, kui üldse; ühte sõlmitav üksnes kunstlikult ja ajutiselt. Luban endale väikese paralleeli. Meie kõrvus pirisesid sõnad: "kristlik abielu", "kristlik perekond", "kristlikud lapsed". Milline illusioon! Muidugi — midagi niisugust pole olnud ja ei saa sajandi lõpuni olema!! Ma panin teile ette teha inkrustatsioon Gogolist evangelisti ning tulemuseks oli kakofoonia. Nüüd panen teile ette kujutleda ühe evangelisti noort naist või mõnda apostlit — vabandage julguse pärast — armununa. Ma *vabandan* ning teiegi tunnete, et ma *pidin* vabandama. Mispärast? Armumise ja Evangeeliumi *ilmsuure ühitamatuse* tõttu. Ma pole lugenud Renani *Jeesuse elu*, ent olen kuulnud, alati sügavaima nõrdimuse sõnus väljendatuna, et see prantsuse vabamõtteleja on oma jultumuses läinud niikaugele, et kujutab kedagi evangeelseist tegelasist armununa. Kogu maailma, musttuhande Evangeeliumi lugeja *maitse* tunneb selles ära Evangeeliumi *jumalikkuse* sügavaima *teotamise*. See on sama mis küsimus isa Matvei ja Gogoli kohta. Ainult et see on teine näide. Kusjuures näiteks apostlid Peetrus ja Jakoobus olid *abielus*. Seda küll, kuid see oli mingi eriline evangeelne abielu. Minu esitatud näide pole tühine isegi mitte praktilises tähenduses. Kirik lubab preestritel abielluda, kuid *kellegagi* ja kohe, *valikuta* ja *armumiseta*, s.t nende abiellumises on kõik sedavõrd paika pandud, et peigmees ei saa või ei tohi olla armunud pruuti rohkem kui ohvitser sõdurisse. Ohvitseri ja sõduri suhted säilivad, aga armastust ei ole. Kristluses abielumehe ja -naise suhted säilivad, kuid armastusest, millest, nagu tundub, abielu sünnibki, minnakse mööda hauavaikuses ja koguni *aramääratus*, *saatuslikus*, *sealpoelses vaikuses*. Evangeeliumis ei ole

ei naeru ega armumist, ning üks tilk seda või teist tuhastab imelise raamatu kõik leheküljed, "kärjab lõhki" kristluse "eesriided".

Jah, "surnud" tõusid üles, kui Kristus suri: kuid see eest salapärase "Saalomoni templi eesriie" — see "käri- ses lõhki"... Aga oli ju muuseas selle "templi" "seaduseks"⁴, et tema ehitamisel ei tohtinud kasutada tööriista või templi osana pisimatki tükikest rauda: sest "rauast on relv, aga see lühendab elu"⁵. Seega on templi salajane mõte — "elu pikendamine". Ent jätame need ja paljud teised tähendusmärgid. Pöördume tagasi meie kitsama teema juurde.

Ei Gogol ega kirjandus üldse kui *mäng, vallatus, naeratus, graatsia*, kui inimolemise õis, ei sobi sugugi kokku *ainuõiega*, "Sulneima Jeesusega". Kuid mis siis saab *maailmast*? — röögin ma koos Merežkovskiga. Mis me nüüd peale hakkame oma *elurõõmus* ja *parimais aas- tais*?

Kõik, mis vaimulikud tookord kostsid D. S. Merežkovski ettekande peale — näiteks et nad "läheksid küll teatrisse, kui teater oleks *parem*" —, oli ebalev, paljasõnaline ning tulenes vajadusest midagi öelda, ehkki samas oli selge, et nad ei suuda *midagi* öelda. Jah, muidugi, kui teatrilavale tuleksid näitlejad ja hakkaksid valjusti halama oma nurjatusest, siis niisugust vaatemängu läheksid härrad piiskopid meelsasti kaema. Ent pange neile ette mängida flöödil üsna süütut rahvalaulu "Aasadel" — ja nad keelduvad. Neile pole mitte keelatud *patused* nau- dingud, vaid nauding kui *selline*. Miski, mis *pole kurb*

⁴Nägemuses salapärasest templist Hesekeieli raamatus kasutatakse mõisteid: "tuleb teada templi *seadust*", "tuleb teada altari *eeskirju*", s.t tuleb teada nii templi kui altari *printsipi, olemust, salajast ideed*. *Aut.*

⁵Nüümoodi seletatakse *Talmudi* ühes kohas raua täielikku ja põhjalikku kõrvaldamist nii templi ehitusmaterjalide kui tööriistade, *instrumentide* hulgast, millega teda ehitati. *Aut.*

— pole neile lubatud. Vein, tee, suured kalad, moos, hea korter ja mööbel — see kõik on nende juurde tulnud vargsi, salakaubana. Kuid ametlikult, seaduses, “kiriku-korralduses”, on põhimõtteliselt võimatu öelda “piiskop võib endale lubada häid kalatoite”; aga et ta näiteks peab sööma üksnes kuivatatud seeni — seda saab öelda ametlikult, vormikohaselt, valjusti. Niimoodi rääkides ma eritlen kristluses kaupa salakaubast. Ka kunstid, muusad, Gogol, head toidud ja moos on kristlikku maailma tulnud vargsi, salakaubana. “See on lubatud”; kuid keegi ei lisa: “See on kasulik” (apostel Pauluse väljend), aga selles lisamises ongi kogu asi, kogu luule, kogu õieke: see, mida kategooriliselt ei luba *ainuõis*, Jeesus.

Kristlus ja Evangeelium on õigupoolest oma embust lõputult *laiendanud*; pean silmas — *haarde* laiendamist; nooda laia suu on ta vallandanud lõpmatusse: kuid see — vaid “lubatud” — on nimelt tema enda heatahtlikkuse, leebuse, andestuse ilmutamine. Noh, ka Gogoli ta “annab andeks”, ka Puškini, ka moosi; isegi hoora ja hooramise, ilma milleta muuseas poleks sattunud noota peaaegu ühtki pühakut alates Pühast Augustinusest, kel oli tormiline noorus. Kuid *andustus* — see pole üldse seesama mis *kutse*. On ju kristlased kutsutud vaid *üheks* — armastada Jeesust. Muidugi, Gogol ühes kogu oma loominguga, seda vähimalgi määral katkestamata, oleks võinud “pääseda”. Kuid pääsemisel ja pääsemisel on vahe: on olemas pääsemise *kangelased*, on kristluse *suurvaimud*, on kristliku pääsemise luule, omalaadne *vaimulik romaan*. Midagi niisugust on läbi teinud ainult märtrid; ning Gogolist pidi saama ja saigi märter, minemaks kristlikku romaani ja luulesse.

Asi on selles, et kristlikust seisukohast pole kunsti või kirjanduse või naeru, kõrkuse jne vallas *tegu*, *jõupingutus*, *hüpe*, *mäng* võimalikud. Moos on üldjuhul lubatud: kuid mitte liiga maitsev, parem, kui ta oleks

riknenud, aga veel parem — kui teda poleks; aga kui ta on olemas ja pealegi veel maitsev — siis ta andestatakse... Sellel põhineb kristliku *avaruse* võimalikkus. Oma “andestuse”, *headuse*, leebuse noodaga haaras kristlus lõputult asju, mis polnud talle põrmugi vajalikud, mis tema silmis olid tühised; haaras “sellesinase maailma vürsti” ning viis ta kaasa — *pisenemisele*. Kristlus on alaneva progressiooni religioon, igavesti püüdlev, ent on igavesti saavutamatu suurus: “Kristus + 0”. Iga päev ja iga sajand, igas kohas ja igas inimhinges tuli välja “Kristus + veel miski”, “Kristus + rikkus”, “Kristus + kuulsus”, “Kristus + elumugavused”. Kuid see “miski”, Kristusele lisatuna, alati vaid *vähenes* ja pisenes me hinges, mida enam seda valdas Kristus. “Sellesinase maailma vürst” *sulas* kui lumepall, kui lumememm kevadel Jeesus-päikese käes. Õigupoolest jäeti kristlastele “sellesinase maailma vürsti”, perekonna, kirjanduse, kunsti piirjooned. Kuid *närv* oli temast välja tõmmatud — alles jäi nukk, mitte aga elusolend. Niipea kui te püüate elustada perekonda, kunsti, kirjandust, nii kui te “hingege” millelegi andute — hakkate paratamatult väljuma kristlusest. Siit isa Matvei käratused Gogoli peale. Asi pole selles, et Gogol kirjutas. Las kirjutas. Ent moos peab olema hapu. Gogol kirjutas *kirega*: aga seda ei tohi! Munk võib preiliga ühte heita; mungal võib olla laps — see aga tuleb vette visata. Niipea kui munk klammerdub lapse külge, öeldes: “Ei anna ära”; niipea kui klammerdub preili külge, öeldes: “Armastan ega lakka armastamast” — nii on kristlus läbi. Kui perekonnaga on *tõsi* taga — siis saab kristlus äkitselt naljaks; kui kristlusega on *tõsi* taga — siis saab nali perekonnast, kirjandusest, kunstist. See kõik on olemas, ent mitte tõeliselt. See kõik on olemas, ent ilma ideaalita.

Aga mis siis teha? Kus on kõigeiks *selleks* õige koht?
D. S. Merežkovski pole rahul kristluse *halli* või *kireva*

välimusega, tema vöödilisusega: must vööt, valge vööt; lein — ent mitte igavene; klooster ja paast — ent ke-
set ilusat maastikku. Võib kirjutada oodi “Mõtisklused
Jumala suursugususest virmaliste paistel”, kuid kirju-
tada “Vaskratsanik” on patt. Aga mis asi on *puhas
must värv?* See on *surm, haud*, millest rääkisin ühes
oma eelnevas ettekandes ning mida mitte kuidagi ei saa
kristlusest välja kiskuda. See on tema selgroog ja neli
jalga. “Hauaga” liigub ta edasi, haul ta püsib ja põhi-
neb. Mis on puhas valge värv? Ülestõusnud hellen ja
juudalane, ülestõusnud Egiptus. Kõik kolm kirkas uues
kehastuses, mõne uue nüansiga, ent olemuselt — nemad.
Tants Testamendi Noa laeva ees, “laulge Issandale kandleil”,
nagu ütles Juudit.⁶ Hellen on rahunenud, juut ei
ole ärevil; juudil pole sügavust. Juut on tolle lihavõtte-
muna rebu, mille kooreks ja munavalgeks on hellenism;
värvitud, literatuuris, kirjadega “Kristus on üles tõus-
nud”, piltide, maalide, kunstidega kooreks. Mida kõike
küll võib munakoorel kujutada: kogu hellenistlikku tsi-
vilisatsiooni. Ent koor kõigi oma kirjadega on habras,
munavalge vähetoitev ja viljatu. Kõige tähtsam on sees
varjul olev rebu ja lootetäpik tema; see ongi *juudinäru*
oma salapärase ümberlõikamisega, igavene, kustumatu!
Kui palju kristlased teda ka lööksid — nad ei saa teda
surnuks löödud. See on ülemaailmse ajaloo “kärnane”
koht, välimuselt ülimalt väheesinduslik, ometi püsib sel-
lel kogu maailm. Egas asjata hoiatanud egiptuse preest-
rid rooma sõdalasi: “Ärge lõhkuge Serapeumi müüri:
kui ta puruneb, ei jää maailm püsima.” Venemaata
elaks maailm niigi ära; Euroopata oleks ajalugu vaid lü-
hem. Kuid kõigile ebasümpaatse juudita oleks ajalugu

⁶“Laulge minu Issandale kimbali mängudega” (Juudit 16,2). Eesti
piiblitõlkes mainitakse kandleid *Israeli nutulaulus Paabeli vangipõlves*:
“Rommelgate otsa, mis seal olid, me riputame oma kandleid.” (L 137,2).
Toim.

ilma mõtteta, s.t ilma hingeta. Juut on inimkonna *hing*, tema entelehhia.

Tulen tagasi D. S. Merežkovski ettekande üksikasjade juurde. Jumalal pole mitte ainult üks laps — Jeesus. Vaid kaks — maailm ja Jeesus. Maailm on Jumala laps, sest on Tema loodud. Killuna, millel on õigus olemas olla, on selles maailmas olemas ka Gogol, luule, mäng, nali, graatsia, perekond, hellen, juut, samuti kogu paganlus. See kõik on Jumal-Isa riik ja Temast sünnitatud. Mitte kohe, mitte apostellikul ajastul, vaid hiljem, aastat 200–300 pärast Kristust, jäi Kirik mõttesse: “Mis siis *maailmast* saab?” ning rõhutas, oli sunnitud rõhutama Kristuse kohta: “Jumala *Poeg*” — “Kes on oma *Isa* varjus ja Tema taoline.” Kuid kirik vaid *nimetas* Isa, suutmata Temast midagi mõelda; — kujutas teda vanainimesena, sattudes seega ilmsesse antropomorfismi. “Jumalat ei ole ealeski ju keegi näinud”⁷ — need on Uue Testamendi sõnad; “Ei või mind näha ja jääda elama,”⁸ — ütles Jumal enda kohta Moosesele. Kuid kristlikud õpetajad näevad ja on alati näinud mingil moel osa Pühakirjast, kuid *kogu* Pühakirja, tundub, pole nad ealeski arvesse võtnud. Ja üldse on kõik kiriklikud mõisted moodustatud justkui läbi une: siin te leiate niihästi ägedat spiritualismi kui ka kõige jämedamat antropomorfismi ning isegi fetišismi. Kõik mahub ära eklektilisse, “kirjusse” hoonesse. Just sellesse *Isa*-hüpostaasi, ainult et numereeritult esitatuna, kuulubki maailm oma sära, oma ideaalide, komöödia, tragöödia, rahvaeluga; maailm — püha oma ihus, kuid püha mitte *Poja* ihus, vaid Isa ihust *pärimise* poolest. Seega *Jeesuse-teismi* valdkonnas ei leia Merežkovski küsimus üldse mingit vastust või saab järsult eitava vastuse. Kuid kiriku *Kolmik-hüpostaasi* õpetuse valdkonnas

⁷ “Jumalat ei ole keegi üal näinud” (1 Jh 4,12). *Orig. toim.*

⁸ 2 Mo 4,12. *Orig. toim.*

leiab küsimus täieliku ja rahuldava lahenduse. Ainult et kirik ise pole peale antropomorfse ja patuse maailmise ettekujutuse loomise, peale omalaadse "asumisloa väljastamise" — mitte midagi Isa heaks teinud. Kirik, tõi küll, räägib: "Maailma Looja", "Ettehoole". Kuid need on abstraktsed predikaadid. Maailma Looja ja Ettehoolde ees palvetasid ka juudid, nimetades teda oma nimega, mida, tõi küll, ealeski ei toodud kuuldavale; sedasama tegid ka egiptlased, babüloomlased. Ettehoolet ja Maailma Loojat on alati tundnud kõik rahvad, ning tunnistanud "Isa-hüpostaasi" — tunnistasid kiriku õpetajad, ehkki endale aru andmata, sisuliselt kogu paganlikku maailma. Juhtunuks see kolm sajandit varem, polnuks apostel Paulusel millegi vastu võidelda. Kiriku enda kõige kõrgemast seisukohast vaadatuna oli tema võitlus arusaamatus. Polnud mingit reaalselt põhjust ära pöörata Saulusest Pauluseks, vapustada Siinaid, astuda põlastavalt kannaga Olümpose ja Kapitooriumi peale: sinna, kus pisendatud, mitte tõeliste nimede all kummardati tõelist Jumala olemust, ülistati pühade tegudega Püha Loojat. Kuid selles ongi ajaloo mõistatus, et oli just *Saulus* ja pärast sai temast just *Paulus*, ja polnud mitte lihtsalt Paulus, kes lisas rabide tarkusele Kristuse tundmise. Jääb igaveseks saladuseks, miks Nikodeemus ei tunnistanud Kristust. Miks ei võtnud teda omaks Gamaliel ning üldse vagad juudid, kes oma meelelaadi, olme ja iseloomu poolest olid täiesti nagu kristlased. Mitte midagi nad sellest ei rääkinud ning varjasid oma vaikimisse maailma peamise saladuse. Aga kui nad oleksid selle välja öelnud, siis ei oleks olnud isa Matvei ja Gogoli kokkupõrget. Ei oleks olnud inkvisitsiooni, ei oleks olnud selle hävitustööd inkade ja peruulaste kallal. Poleks tekkinud jesuiitide ordu tema saladustega, hulumeeleluseni fanaatilist ja valelikku nagu "nelikümmend tuhat venda" Shakespeare'i sõnutsi.

Asi on selles, et kas Jumala lapsed on *ühel meelel* — Maailm-laps ja Jeesus-laps? Seda küsima ajendab meid Merežkovski ettekanne. Sellele küsimusele ma vastata ei oska, seda ei saagi ilma üksikasjalike uurimuste, järelekatsumiste, kõrvutamisteta.

Maailm *avanes* — ning temasse langes Evangeelium. Maailm on ta ta *omaks võtnud, armastusega omaks võtnud*. Evangeelium inkrusteerus maailma.

Ent Gogol ei kuulu inkrustatsioonina Evangeeliumisse; armastus, armumine sinna ei inkrusteeru. Ning Evangeelium üldse *ei paotu maailmale* ega võta teda endasse. Maailm on väljaspool taevase raamatu kaasi. Ja maailma palgelt kaob puna, ta kahvatab, niipea kui vaid läheneb sellele raamatule. Siinkohal meenub mulle Apokalüpsise kahvatu ratsanik⁹, ent praegu ei suuda hästi meelde tuletada, mida ta tähendab. Merežkovski küsimust me lahendada ei suuda, me saame vaid ette valmistada tingimusi selle lahendamiseks.

Kuulates siin härraseid vaimulikke, ma veendusin, et neil pole üldse nii-öelda kristluse metafüüsikat, mitte ainult õiget, vaid mitte mingisugust. Neile näib kristlus lihtsalt hea ilminguna. "Meie oleme head inimesed ning me ei mõista, mida te meilt tahate," — see on nende kõigi vastuste mõte ilmalike kahtluste peale. Etteheidetele nad vastavad: "Meie oleme tagasihoidlikud inimesed ja võtame omaks," ning rahulolev naeratus nende näol suureneb veidi. Sellelt positsioonilt on võimatu väärata nende voorusi. "Me tunnistame vankumatult kõige vooruslikumat usku ja oleme ise kõige vooruslikumad inimesed, tagasihoidlikkuseni vooruslikud, oma pattude ülestunnistamiseni, ülimalt delikaatsuseni, milleks inimene on võimeline. Seejuures ilmalikud kahtlused nii-öelda veerevad mööda metafüüsika tännivitsa.

⁹Ilm 6,1-2. *Orig. toim.*

Meile, ilmalikele inimestele, tundub võimatusena religioon ainult voorusena, kui *summa virtutum*. Religioon — see on saladus, teraskõva salamuster, iseendas hoopiski järeleandmatu. Me tahaksime, et vaimulikud müristaksid rahulolematust, hukkamõistu: siis näeksimegi *piiri* enda ja nende vahel, mida praegu kohe kuidagi ei näe. — “Nojah, meiegi oleme head inimesed, mina, Merežkovski, jt.” Vaimulike pahameelest me näeksime, *mida* nad armastavad ning tormaksime seda armastatut analüüsima, vaatlema, võib-olla armastama. “Kristlus on haud ja surm,” — nii öeldakse neile. — “No mis te nüüd, sugugi mitte,” vastavad nemad, “elame kaasa igasugusele rõõmule.” — “Siis minge teatrisse, minge vaatama kas või *Boriss Godunovi* — see on patriootiline teos — või *Elu tsaari eest*, paistab, et mida kõrgemat veel tahta.” Eirates vaikimisega Godunovi ja Glinkat, kostavad nad: “Teater pole piisavalt tõsine.” Mis sellesse puutub, siis Aleksander Nevski suurskloostri on ju viljaaidad, kuigi Lunastaja on kauplemise keelanud? Nad lasevad selle kõrvust mööda või siis ütlevad pigem: “Näe, Kristus ei võõristanud mulda, sõi ühes tõlnerite ja patustega.” — “Minge siis ooperisse.” — “Ei saa, see on madal.” Kuid asi pole selles, et madal, vaid selles, et on *lõbus*. Just *lõbusat* ja *õnnelikku* nende “määrustik” neile ei luba. Lõbus ja õnnelik — see on surma eitamine, haua unustamine. Perekond ja kunst — need on elu kaunistused. Ka puusärki kaunistatakse mõnikord karraga, hõbedaste käepidemetega. Ilusad maastikud kloostrite ümber sisuliselt ongi just niisugused hõbedased käepidemed puusärgi küljes. Merežkovski ettekanne — teisena pärast minu ettekannet *surmast* kui kristluse peamisest ideaalist — püstitab küsimuse: “Mis kristlus siis on?” ning sellele on põhimõtteliselt võimatu vastata moraalsete vastustega: “Me oleme head inimesed.” On vaja vastata metafüüsiliselt ja tõestavalt. Mulle näib, et

me peaksime pühendama ühe istungi ainult selle küsimuse vaimulike vastuste ärakuulamisele, kuid mitte ilukõneliste ja ümarate, mitte kõlbeliste ja põiklevate, vaid pahastegi, isegi hukkamõistvate, ent sirgjooneliste vastuste ärakuulamisele. Sest et meie teadmatus teeb meile *haiget*. Piinavalt haiget.

Tulevaste arutluste tarvis luban endale väikese *isikliku*, üldsegi mitte dogmaatilise oletuse. Jeesus on tõepoolest kõige kaunim maailmas, kaunim isegi maailmast endast. Oma ilmunisega pimestas Ta tähed nagu päike. Tähed on vajalikud öös. Tähed on kunstid, teadus, perekond. Ei saa vaidlustada seda, et Evangeeliumes visandatud Kristuse pale — sellisena, nagu me oleme Ta omaks võtnud, sellisena, nagu oleme Temast lugenud — on “sulnim”, ligitõmbavam nii perekonnast kui ka kuningriikidest, võimust, rikkusest. Gogol — evangeeliumipeatüki kõrval on ta põhk. Niisiis, kui surm Kristuses, siis on see sulnis surm, raug surm. Erakul on oma maiused muidugi teada. Nad surevad roidumuses, öelnud lahti igasugusest maailmast. Siirdume ilmalike ilmingute juurde. Kristuse sünniga, Evangeeliumi särama löödes, muutusid kõik maised viljad äkitselt mõruks. Kristuses mõrkus maailm ja nimelt Tema sulnidusest. Niipea kui te maitsete sulneimat, ennekuulmatut, ehtsat taevalikku — olete kohe kaotanud isu hariliku leiva järele. Kes siis pärast ananassi kartulit ihaldab? See on üldse idealismi, ideaalse, vägeva omadus. Suur ilu teeb meid isutuks tavalise suhtes. Jeesusega võrreldes on kõik “tavaline”. Mitte ainult Gogol, vaid kirjandus üldse, teadused üldse. Veel enamgi: maailm üldse ja tervikuna, küll väga salapärane ja väga huvitav, jääb Jeesusele alla just *sulniduse* mõttes. Ja kui Tema enneolematu, lausa taevane ilu täitis maailma sära ja valgusega, siis kaotas maailma arukaim olevus, inimene, isu teda ümbritseva maailma järele. Maailm muutus talle lihtsalt

mõruks, lamedaks, igavaks. See on see kõige tähtsam, mis toimus Kristuse tulekul. Toome väikese paralleeli. Kui poleks olnud Karl Suurt, me uuriksime keskaegseid vürstikesi. Kui poleks olnud Hellast, me ehk oleksime kõige tähelepanelikumalt läbi uurinud mongolite eri suguharude ajaloo. Me oleksime tähelepanelikud väikese ja ilutu vastu. Ent kui on olemas suur, milleks siis huvi väikese vastu. Niimoodi on maailm hakanud *uppu-ma* Jeeuse man. Seni ideaalseid asju on tabanud üldine *uputus*. Seda uputust nimetataksegi kristluseks. Uppusid "jumalad", "Jehoovad", "Dianad"; uppusid inimeste suhtelised ideaalid ülemaailmse, taevase idaali ees. On ju võimatu jätta märkamata, et kunstidele, perekonnale, poliitikale ja teadusele saab anduda üksnes *Jeesust tähelepanelikult silmitsemata*. Gogol vaatas Jeesust *tähelepanelikult* — ning heitis sule käest, suri. Ja kogu maailm, mida tähelepanelikumalt ta silmitseb Jeesust, jätab kõik ning kõik oma tegemised — ja sureb. "Ei või Mind näha ja jääda elama," — ütles Jumal Moosesele. Nooruk Saiisist nägi "Jumala olemust" ning suri. Ja üldse, surm ja Jumala tunnetamine vastastikku kuidagi vajavad teineteist. Jumal pole siiski maailm. Kui te vaid vaatasite Jumala peale — nii hakkasite te koha maailmast kuhugi "ümber asuma", "surema". Ma olen märganud, et Evangeeliumi toon on nukker, kurb, "surmaeelne". Kuid nukrus on rõõmust kõrgem, ideaalsem. Tragöödia on kõrgem komöödiast. Kõik me oleme praegu head; kuid suurepäraseks saame nukruse hetkel, kaotanud naise, lapsed. Sant on ilusam rikkast: santi kirjeldavad poeedidki. Aga kes on kirjeldanud rikkast? See süzee on satiiriline. Maailma üks suuremaid saladusi on niisiis see, et kannatus on ideaalsem, esteetilisem õnnest — nukram, suursugusem. Meid tõmbab nukruse poole uskumatul kombel. Kas mitte siin ei peitu Jumalale laste religioosse ohverdamise saladus, see Mooloki

alatisekes avastamata jäänud saladus? Inimesed on läbi elanud taevast kurbust, igatsenud seda tunda; on ohverdanud selle nimel kõik, kõige *olulisema*. "Surm — juba enne surma": see on *Moolok!*

Pöördume meie eriküsimuse juurde tagasi. Kas maailma üleüldine matmine Kristuses polegi kõige esteetilisem nähtus, maailma ilu kõrgpunkt? Gogolit ei saa inkrusteerida Evangeeliumisse; tähendab, teda ei saa sisse viia ka kristlusesse; ta tuleb lihtsalt minema visata. Kui mitte lähtuda maisest, vaid just mungalikust, sulni Jeesuses-suremise seisukohast. Gogol armastas maailma ning sidus meid maailmaga. Seeläbi maailma lõpp viibib. Üldse kogu ajalugu, olme, laulud, kirjandus, perekond on olemuselt viivitused, nüüd küll juba tühised — Kristusest alates tühised — viivitused kõigi asjade ülemaailmsel tuhastumisel Jeesus-surmas. Surm — see on ülim lein ja ülim sulnidus. Surma sakramenti pole ju keegi ära mõistatanud. Ta kroonib leina, aga leinas on salapärase esteetika raugus. Tragöödiate tragöödia. Neist seisukohtadest lähtudes on Kristus Traagiline Isik — nii nagu ta alati ongi inimesele ilmnenu, haudade pealik — nagu see taas ilmnes inimesele: aga me ei tea, et see kõik on jumalik ning just ei tea — sest et veel elame, sest et elu on Jumala "sealoolsus", "pahupoolsus". Üritatakse samastada surma sünniga. Võimalik. Ent miks mitte samastada näiteks sünni surmaga. Kui inimene sündis, siis ta tegelikult suri; emaüsk on haud, juba minu eostamine on ümberasumine surma. Asi on selles, et "siin" ja "seal" on eraldatud kuristikuga nagu "all" ja "ülal", "väline" ja "sisemine". Ja ükskõik kuidas ühte neist ka märkida, ükskõik millist mõistet, millist märki peale joonistada — teist tuleb märkida vastandterminiga. "Maailm", "olemine", "meie elu" pole jumalikud — tähendab, "haud", "pärast surma", "teine ilm" on jumalikud. Või kui vastupidi: "maailm", "ole-

mine", "meie elu" on jumalikud; siis on "haud", "pära-
st surma", "teine ilm" deemonlikud.

On ilmne, et Jeesus on "Teine Ilm", mis võidab "se-
da", meie oma, ning ongi juba võitnud. Ja te valite pre-
dikaate temale ükskõik millisest võrdvõimalikust reast
omaenda äranägemise järgi. Kirik on alati pidanud Kris-
tust Jumalaks, ning kogu maailma, meie olemist, sün-
dimist ennast, rääkimata teadustest ja kunstidest on ta
eo ipso sunnitud pidama deemonlikuks, "kurjuses asu-
vaks". Niimoodi ta ongi teinud. Ent seda mitte selles
mõttes, et miski peab paranema, vaid lihtsalt — kõik
peab hävima.

T VÕIMAΛUSEST MÕISTA VASSILI ROZANOVI*

Aastal 1908 voolas Volga laialt ja takistamatult mööda Vene Im-
peeriumi. Ajakirjas *Русская Мысль* ilmus kellegi G. Viljamsi sulest
Gustav Suitsu, tollal ägeda nitšeaani kogumiku *Sihid ja vaated* mõ-
neleheküljeline tutvustus pealkirjaga "Молодая Эстония". Samas väl-
jaandes mõni number eespool avaldati kirjaniku (Mis kirjanik ta ikka
on! — Z. Hippius), antikristuse (V. Solovjov), filosoofi (teatmeteosed)
ja reaktsioonilise publitsisti (V. I. Lenin) VASSILI ROZANOVI lugu
"Sulneimast Jeesusest ja maailma mõrkjaist viljust".

Volga voolas, andes väge Impeeriumile. Oli aasta 1907. Rozanovi
reisist neid ääretuid vooge mööda sündis raamat *Vene Niilus*. Sellelt
Niiluselt paistis Rozanovile kätte kogu Suur-Venemaa: Volga-äärsed
alad, Uural, Must meri, Kaukasus, Turkestan, Baltika, Leedu ja Poola.
Ja ei mingit "lagunemist", "killunemist", "kõik on loomulik ja mugav".
G. Viljams aga seletas, et eestlane pole mitte ainult hea madrus, osav
puusepp või töökas taluperemees, nagu seni Impeeriumi väljadel arva-
tud, vaid et eestlane võib olla ka esteet, nitšeaan, *individualismuse* ja
décadence'i kummardaja, riigiduumasaadik ja vabadusvõitleja.

Vene Niilus aga voolas ja voolas, täites Rozanovi südame täiuse
ja kindlusega. End sellest lõputust voolust kanda lastes, sukeldudes
intiimelu sakraalseisse argisügavustesse, ta justkui tahtis emmata, Im-
peeriumi viljastavalt üle ujutada. Ei olnud see Mihhail Lomonosovi
ega Aleksander Puškini kõrgelennuline pilk, taevane heljumine, ülev

* Lubatagu siinkohal tänada Aleksander Danilevskit, Jaan Iso-
tamme, Ann Maltsi.

Sulneimast Jeesusest

vaimustus imperiaalse isamaa kohal. See oli midagi nii madalat ja tavalist, et imperiaal-klassitsistlik värss lagunes argisteks oheteks ja hüüatusteks, ulpivateks mõttevingerdusteks, et Nikolai Karamzini ja Sergei Solovjovi imperiaalne ajaloodiskursus minetas oma koondava ja ühteliitva väe ning diskursi ühtlane voog takerdus pauside ja loendamatu kirjavehemarkide taha.

Volga ei peatunud, vaid kulges vankumatult, viies Rozanovi muistesse Egiptusesse, edasi Iisraeli, sealsesse patriarhaalsesse elukorraldusse, vanatestamentlikku sakraalsesse seksi. Gustav Suits aga nõudis kõigi väärtuste ümberhindamist, ründas klerikaalse ja patriarhaalse meelsusega eesti soost haritlasi. Nuhelda said kõik need, kes olid tõsimeeli laulnud:

*Keiser, usk ja isamaa,
Kui kutsuvad meid sõdima,
Siis astkem ette rõõmuga.
Hurraa! hurraa! hurraa!*

Muistne fallosekultus vaimustas, Niiuse vetest ellu ärkav Osiris andis väge. Pealegi oli Rozanovil olemas täiesti "oma" Jumal — lõputult intiimne ja isiklik. Ta tajus Jumala ligiolu, Jumala kätt. Jumal oli temaga ega jätnud teda ealeski maha. Jumal oli sugu — elu ilmatu saladus ja pühadus. Ja selles polnud midagi räpast ega patust, vaid ainult püha, vaid ainult Jumal. Teeks Jumala juurde sai perekond. See oli midagi väga sooja ja hubast. Kui Jumal, religioon, kultuur olid Sigmund Freudil sugutungil projektsiooniks, siis Rozanovil oli sugu Jumala projektsiooniks — sugu oli Jumala loodud, seega jumalik inimeses. Igasugune jumalaeitamine ja ateism tulenes aoseksuaalsusest.

Kõigest sellest hoolimata oli Rozanovil külm. Tühjus hingas Pühal Venemaal. Tunda Jumalat ja ühtaegu tühjust enese man, kõikjal — oli seletamatu ja totter. Rozanov süüdistas Jeesust, kristlust. Seda tühjusest ja olematusest kantud Jeesust, keda ta nii kirglikult himustas, armastas ning samas raevukalt vihkas. Siin ei mässanud üliinimene, Suitsu loomisvabadust ihkav nooreestlane, veel vähem Jaan Tõnissoni kõlblalt sirge selg. Siin mässas Rozanovi pisike ja tatisevõitu maadligi argiinimene.

Volga voolas. Impeerium kõrgus. *Décadence* säras. Ometigi oli külm.

Aasta 1917. Rozanovile jutustati kuuekümnesest vanamehest, sellisest "tõsisest" Novgorodi kubermangu kõnnumaalt pärit vanamehest. Just sellisest, kes pidi olema eriti lähedane Jeesusele, Jumalale ja keda seepärast ülistasid Lev Tolstói ja Fjodor Dostojevski. See vanamees olevat öelnud, et *seniselt tsaarilt peaks nahka ribadena nulgima* — mõnuga, aeglaselt nulgima. See oli see Jumalast äravalitud rahvas, see Kolmandat Roomat ehitav rahvas.

Kõik osutus õõnsaks ja mädaks — usk, Kirik, Impeerium ja rahvas. *Meie aja apokalüpsises* süüdistas Rozanov kõiges juhtunus krist-

lust. Kristlus osutus täiesti tühiseks ja jõuetuks. "Pole kahtlust, et kõige toimuva sügavaks aluseks on tühjus, mille senine kristlus on jätnud kogu Euroopa (sealhulgas vene) inimestesse; ja sellesse tühjusesse variseb kõik: troonid, klassid, seisused, töö, rikkus. Kõik on vapustatud, kõik on vapustunud. Kõik hukuvad, kõik hukkub." Üks kuuendik maailmast muutus hauaks, surmaks.

Gustav Suits siia justkui enam ei puutu. Ta hinge pidanuks matma "Eesti iseseisvuse nõude kõmin". Ent ometi miski tõmbas, kiskus keerisena tagasi. Ehk oli see vabadus — Impeeriumi vallandunud, selle mõõtmed võtnud ja vallutanud vabadus. Vabadus oli nii tohutu, nii vägev ja pahupidipöörav, et esialgu see vormus ja kangastus *Kõik on kokku unenäo* revolutsiooniluuletuste imperiaalse avaruse, kõrguse ning kõikehaaravuse kujundeis.

Et mõista Rozanovi, peaks armastama Impeeriumi — Impeeriumi, Keisrit, Jumalat, ka Jeesust. Ja seda mitte taevase, mitte suurelise ja ülevana, vaid pigem argise ja tillukese, madala ja räpaka, ent siiski pühana. Armastama, kas või veidi, kas või äraspidiseltki. Ent kes seda haigutava olematuse kohal sõandab.

ELULOOList. VASSILI ROZANOV sündis 20. aprillil 1856. a metsavalitsuse ametniku perekonnas Venemaal Vetluga linnas Kostroma kubermangus. Pärast isa ja ema surma kasvatas Vassilit tema gümnaasiumiõpetajast vanem vend. 1878–1882 õppis Vassili Rozanov Moskva ülikooli ajaloo-keeleteaduskonnas. Seejärel oli ta gümnaasiumiõpetaja mitmes provintsilinnas. 1881. a mais nais Rozanov endast 16 aastat vanema Apollinarija Suslova, Fjodor Dostojevski endise kallima. 1886. a avaldas Rozanov akadeemilises laadis kirjutatud positiivismivastase teose *Mõistmisest*. Ent edu ja tähelepanu jäid tulemata. Samal ajal abikaasa lahkus lahutust andmata. Järgnevalt kohtas Rozanov Varvara Butjaginat, noort leske, kellega ta 1891. a salaja laulati, sest eelmisel naiselt jäigi lahutus kätte saamata. See oli valuline tõik. Ajastu religioossed, kõlbelised, juriidilised konventsioonid ja arusaamad tõkestasid abielu ametliku vormistamise, muutsid kooselu ja lapsed ebaseaduslikuks, ahistasid täisväärtuslikku perekonnaelu. Ent just perekonna ja abielu probleemid kujunesid Rozanovi mõttemaailma pärismaaks.

1890. aastail algas Rozanovi elus ja loomingus tõus. 1893. a kolis ta ühes perega Peterburi. Teenides leiba küll riigiametnikuna, tegi ta tihedat kaastööd nii parem- kui pahempoolsetele väljaannetele. 1899. a sai ta konservatiivse ajalehe *Новое Время* alaliseks kaastööliseks.

1894. a ilmus *Legend F. M. Dostojevski Suurest Inkvisiitorist* (Легенда о Великом инквизиторе Ф. М. Достоевского), kus Rozanov käsitas Dostojevskit sajandilõpu vene intelligentsi religioosete otsingute prohvetina. Väga omapäraseks ning ajastu kirjandusdiskursuses enolematuks kujunes Rozanovi suhe Nikolai Gogoliga. Siin võiks ära tuua A. Sinjavski sõnad: "Rozanov võitles Gogoliga, piinas end Gogo-

liga kogu elu ning piinast aetuna püüdis temast üle saada. Seetõttu tungis Rozanov Gogolile ikka ja jälle kallale, tuli ikka ja jälle Gogoli kui mingi omaenda väga terava probleemi, kui mingi omaenda sisima valusa küsimuse juurde tagasi, millest justkui oleks sõltunud tema enda elu ja kõige selle mõte, mida ta on teinud ja teeb." (A. Синявский, "Опавшие листья" В. В. Розанова, Париж: Синтаксис, 1982, с. 304.) Suhteliselt leebeks Gogoli-käsitluseks on käesolev "Sulneimast Jeesusest ja maailma mõrkjaist viljust". Kuid näiteks raamatus *Langenud lehed* nägi Rozanov Gogolis ja Gogoli loomingus ning naerus vaat et Venemaa allakäigu ja revolutsioonilise liikumise peamist allikat. Gogol ise ja tema teoste tegelased kehastasid Rozanovi arvates seda sama eitust ning metafüüsilist tühjust mis Jeesuski.

Sajandivahetusel avaldatud kogumikes *Religioon ja kultuur* (Религия и культура), *Selgusetu ja lahendamatu maailmas* (В мире неясного и нерешенного), *Perekonnaküsimus Venemaal* (Семейный вопрос в России) jõudis Rozanov oma vaimsete otsingute põhimotiivi — sugu-religioon, abielureligioon, perekonnareligioon — sõnastamiseni, seades ses suhtes eeskujuks vanade Idamaade kultuurid, Muinas-Egiptuse, vanatestamentliku Israeli. Pmnes Rozanovi püüd pühitseda argist ja madalat. Uue sajandi esimese kümnendi alul ilmunud raamatuis *Темная пале* (Темный лик) ja *Kuuvalguse inimesed* (Люди лунного света) astus ta üles kristluse, koguni Jeesuse enda vastasena. See oli ohtlik, seda enam et ta oli sügavalt usklik inimene. Rozanovi tippteosteks kujunesid *Üksildunu* (Уединенное) (1911) ja *Langenud lehed* (Опавшие листья) (1913, 1915). Siin saavutas ta oma mõtlemisviisile kohase aforistliku väljendusvormi. Kristlusekriitika mõneti leebus, mõneti komplitseerus. Kristluse vaenamine löi taas lõkkele 1917. aasta tormiste sündmuste aegu. Oma viimases teoses *Meie aja apokalüpsis* (Апокалипсис нашего времени) süüdistas Rozanov Venemaa hukkumises kristlust.

1917. a kolis Rozanov ühes perega Troitse-Sergi kloostri juures asunud Sergi Possadi linna Moskva läheduses. Peagi tabas teda seal täielik vaesus — võimu haaranud bolševikud sulgesid *Новое Время*.

1918. aasta sügisel Moskvast viibides olevat Rozanov tänaval möödudajale kõva häälega rääkinud: "Näidake mulle mõnd ehtsat bolševikku — see mind väga huvitaks." Läänud Moskva nõukogusse, olevat ta nõudnud: "Näidake mulle bolševike pealikut — Leninit või Trotskit. See oleks jube huvitav. Mina olen monarhist Rozanov."

Saanud armulauda "kõige targemalt ja julmemalt preestrit" Pavel Florenskilt, suri Kristuse-vaenaja Vassili Rozanov 23. jaanuaril 1919. a Sergi Possadis.

Eduard Parhomenko

ANSELM JA TEGELIKKUS

David Lewis

Tõlkinud Triinu Pakk

I. SISSEJUHATUS

Filosoofia kubiseb tülivatest tõestuskäikudest, mille üle lõputult vaieldakse, mis on alati tõepäraseid ja alati kaheldavad. Modaalsete arutluse paikapidavuse standardid on olnud pikka aega segased; selgeks saavad need alles siis, kui modaalloogikale antakse semantiline analüüs, viidates võimalikele maailmadele ja neis leiduvale võimalikele asjadele.¹ Niisiis me saame modaalsest arutlusest ainult sedavõrd aru, kuivõrd mõistame seda varjatud arutlusena võimalikest olendeist. Ent kui need olendid on piisavalt mõistuspäraseid, et olla modaalloogika alus, on nad piisavalt mõistuspäraseid ka selleks, et neist otsesõnu rääkida. Modaalset arutlust on võimalik asendada tavalise mittemodaalse arutlusega võimalikest asjust. Mingi antud arusaamatu modaalse tõestuskäigu me võime tõlkida mittemodaalseks tõestuskäiguks — või mitmeks mittemodaalseks tõestuskäiguks, kui antud tõestuskäik on mitmemõtteline. Kuivõrd meil on

Anselm and Actuality. — David Lewis. *Philosophical Papers*. Vol. I. New York, Oxford: Oxford University Press, 1983, pp. 10–25.

¹Vaata näiteks: Saul Kripke, "Semantical Considerations on Modal Logic." — *Acta Philosophica Fennica*, no. 16, 1963, pp. 83–94.

käes mittemodaalne tõestuskäik, on meil olemas selged standardid selle paikapidavuse määramiseks; ja niipea kui meil on käes eelduste mittemodaalsed tõlked, võime neid mõista piisavalt hästi otsustamiseks, kas need on usutavad. Esikohal meie modaalsete "peavalude" seas seisab Anselmi ontoloogiline tõestus. Kuidas käib selle käsi minu poolt ettekirjutatud tõlkimismenetluse korral? Osutub, et sellele on kaks põhilist mittemodaalset tõlget. Üks neist peab paika; teise eeldused on usutavad; erinevus nende kahe vahel on subtiilne. Pole ime, et seda tõestust ei ole kunagi otsustavalt kummutatud; pole ime, et see ei ole iial veennud kahtlejaid.

II. TÕESTUSKÄIGU FORMULEERIMINE

Ontoloogiline tõestus on kurikuulus oma lugematute versioonide poolest. Meie piirdume oma vaatluses ühe tõestuskäiguga, mida on mõningase tõenäosusega võimalik välja lugeda *Proslogion*'i teisest peatükist — tõestusega, mis ei ole küll ainuke, kuid mida mina pean kõige lihtsamaks ja usaldusväärsemaks. Lugeja peab ise otsustama, kas minu öeldut saab kohandada ka tema enda eelistatuimale ontoloogilisele tõestuskäigule.

Meie valitud versiooni eeliseks on, et kõrvale jäävad mõningad tuttavad raskused, mis ei ole küll seotud asja tuumaga. Seda ei saa kummutada viisidel, millega mõningaid ontoloogilisi tõestusi on kummutatud. Selles ei esine pärisnime "Jumal", nii et me ei pea muretsema jumaladefinitsiooni vormi ega sisu üle. Õigupoolest ei pea me üldse midagi defineerima. Me ei pea muretsema ka täpsete kirjelduste loogika üle. Kui ma ütlen: "See, mis on punane, ei ole roheline", võin ma silmas pidada lihtsalt, et "mis iganes on punane, ei ole roheline", ilma et ma vihjaksin või eeldaksin, et vähimalt või enamalt üks asi on punane. Samamoodi võime tõlgendada Anselmi

lauset: "See, millest on võimatu kujutleda* midagi suuremat" pigem universaalse kvantifikatsiooni väljenduse kui täpse kirjeldusena.

Meie tõestuskäik kõlab järgmiselt:

Eeldus 1: Mis iganes eksisteerib meie mõistuses [*understanding*], on võimalik kujutleda eksisteerivana ka reaalsuses.

Eeldus 2: Mis iganes eksisteerib meie mõistuses, oleks reaalsuses eksisteerimise korral suurem kui ilma selleta.

Eeldus 3: Miski eksisteerib mõistuses, millest suuremat ei ole võimalik kujutleda.

Järeldus: Miski eksisteerib reaalsuses, millest suuremat ei ole võimalik kujutleda.

III. ESIMENE EELDUS

Meil on plaanis otsesõnu arutleda võimalike maailmade ja neis leiduvate võimalike asjade üle. Need võimalikud olendid kuuluvad meie diskursi valdkonda. Seetõttu tuleb arvestada, et kvantifikatsiooniväljendid käivad kõigi olendite kohta, kellest me soovime rääkida, olgu need siis olemas või mitte.

Käesolevas kontekstis sobiks võimalikkuse all mõista kujuteldavust [*conceivability*]. Võimalikud maailmad on kujuteldavad maailmad. Kui mõni muidu võimalik maailm on kujuteldamatu — näiteks seitsmeteistkümnedimensiooniline maailm —, siis ei peaks me seda maail-

* *Conceive* on käesolevas tekstis igal pool tõlgitud *kujutlema*. Kuid kohtades, kus räägitakse *kujutlemisest* Canterbury Anselmi jumalatõestuse kontekstis, oleks otstarbekas silmas pidada, et Anselm kasutas oma jumalatõestuses sõna *cogitare* — eesti keeli eelkõige *mõtleva* —, mitte aga *concupere*, millest pärineb inglise *conceive*. Sellest hoolimata on alles jäetud *kujutlema*, sest paraku eesti keele grammatika ei võimalda sõnale *mõtleva* antud mõtte- ja lausekonstruktsioonis sisuliselt hädavajalikku rektsiooni. — Siin on, mille üle järele mõtelda. E. P.

ma arvesse võtma; kuna aga juhul, kui mõni muidu võimatu maailm on kujuteldav — näiteks maailmad, kus on olemas mingi suurim algarv — tuleb neid maailmu arvestada. Kui meil on mingi väide kujuteldavast asjakäigust, siis tõlgime selle väiteks tegeliku asjakäigu kohta mingis kujuteldavas maailmas.

Niisiis öelda, et midagi on võimalik kujutleda reaalselt eksisteerivana, tähendab öelda, et mingis kujuteldavas maailmas see eksisteeribki reaalselt. See lausung on tähenduslik ainult juhul, kui eksistentsi vaadeldakse suhtena olendite ja maailmade vahel, nii et me võiksime öelda, et miski eksisteerib ühes maailmas, aga mitte mõnes teises.²

Esimene eeldus ütleb meile, et mis iganes eksisteerib meie mõistuses [*understanding*], eksisteerib ka ühes või teises kujuteldavas maailmas. Niisiis olendid, kellest võib öelda, et nad eksisteerivad meie mõistuses, on nende olendite seas, kelle me oleme juba arvanud oma käsituspiirkonda. Poleks arukas neist rääkida kui mõistuses eksisteerivatest olenditest: nende vahekord mõistusega ei ole seesama mis vahekord teatavas maailmas eksisteeriva nähtuse ja selle maailma vahel! Nimetagem neid lihtsalt *mõistetavateks* [*understandable*] olenditeks.

Nüüd oleme valmis formuleerima eelduse 1 mittemodaalset tõlget, mis on järgmine:

$$1. \forall x(Ux \supset \exists w(Ww \& xEw))$$

(Iga mõistetava olendi x korral on olemas maailm w , nii et x eksisteerib w -s.)

²Meil ei ole vaja lahendada küsimust, kas üldse miski — või mis tahes abstraktne asi — iganes tegelikult eksisteerib rohkem kui ühes maailmas või eksisteerib ta osalt ühes ja osalt teises. Nende küsimuste kohta vt minu "Counterpart Theory and Quantified Modal Logic" samas köites: David Lewis. *Philosophical Papers*. Vol. I. New York—Oxford: Oxford University Press, 1983, pp. 26–46.

Kas sellesse eeldusesse võib uskuda? Ma ei vaidlusta teda. Keegi võiks ju öelda, et ringikujuline ruut on mõistetav olend, mis ei eksisteeri üheski kujuteldavas maailmas; ja võib-olla on mõistetavuse ja kujuteldavuse mõisted piisavalt avarad, et tal võiks õiguski olla. Aga õigus on ka ontoloogilisel väitlejal, kes neid mõisteid tõlgendades peab eeldust 1 paratamatuks tööks, ja see ongi siinkohal oluline. Ei ole minu, vaid ontoloogilise väitleja asi selgitada, kuidas peab aru saama mõistuses eksisteerimisest ja mida arvatakse olevat suhe võimaliku olendi eksisteerimise vahel inimese mõistuses ja inimese arusaama vahel mõnest või kõigist kirjeldustest, mis selle olendi kohta kehtivad. Ma tahan meeeldi uskuda, et ta suudab selle ära seletada.

Ta võiks tahta seda teha järgmiselt: antud võimaliku olendi mõistetavus on kontingentne nähtus, nii et see olend võib olla *mõistetav* [*understandable in*] ühes maailmas, kuid mitte teises. Seda võin ma mõõnda; aga meie uurime siin ainult tegelikku mõistetavust [*understandability*], mõistetavust tegelikus [*actual*] maailmas. Seetõttu ei tule predikaati *U* teha sõltuvaks maailma-dest.³

IV. TEINE EELDUS

Ontoloogilise tõestuse mõningates versioonides näib arvatavat, et hüpoteetiline, mitteeksisteeriv Jumal jääb suuruse poolest alla mingile *teisele* kujuteldavale olen-dile: mingile olemasolevale, aga muidu kõigiti hüpoteetilise, olematu Jumala sarnasele olendile. Ma ei suuda

³ Samasugused märkused kehtivad ka *w* puhul. Ontoloogiline väitleja võiks püüda selgitada kujuteldavust nii, et mõnikord on üks maailm kujuteldav ühest maailmast, aga mitte mõnest teisest. Kumatigi tegeleme meie siin ainult maailmade tegeliku kujuteldavusega, s.t nende kujuteldavusega tegelikust maailmast lähtudes.

taibata, kuidas võib säärase strateegia abil saadud tõetus olla küllalt usaldusväärne, et enda vastu huvi äratada. Liiatigi ei ole see Anselmi strateegia; tema kirjutab: "Sest oletagem, et see eksisteerib mõistuses: siis võib seda kujutleda eksisteerivana reaalsuses, mis on suurem." See, mis ületab hüpoteetilise, mitteeksisteeriva Jumala ei ole mitte mõni teine olend; see on seesama olend, keda kujutletakse eksisteerivana.

Selle idee tabamiseks peavad olendite suurused asetuma vahekorradesse maailmadega. Eeldus 2 ütleb, et nendes maailmades, kus ta eksisteerib, on iga mõistetav olend suurem kui nendes, kus ta ei eksisteeri. Seega oleks eelduse 2 järgmine mittemodaalne tõlge:

$$2. \forall x \forall w \forall v (Ux \& Ww \& Wv \& xEv \& \sim xEv. \supset xwGxv)$$

(Iga mõistetava olendi x ja kõigi maailmade w ja v korral kehtib, et kui x eksisteerib w -s, aga x ei eksisteeri v -s, siis x -i suurus w -s ületab x -i suuruse v -s.)

Me ei pruugi selles suuruste näilises hüpostatiseerimises näha muud kui lihtsalt kõnekujundit, sest lauset " x -i suurus v -s ületab y -i suuruse z -s" võib võtta kui jagamatut neljakohalist predikaati.

Mul ei ole vähimatki soovi eeldust 2 vaidlustada. Näidates ära suuruse eeltingimused, ontoloogiline väitleja üksnes selgitab oma suurusestandardeid. Ta võib võtta ükskõik missugused suurusestandardid. Ainus, mis me võime temalt nõuda, on jääda kindlaks fikseeritud standarditele kogu arutluse ja järgneva kokkuvõtte jooksul selle teoloogilise tähtsuse kohta tehtud järeldustele.

V. KOLMAS EELDUS

Kolmas eeldus ütleb, et on olemas mingi mõistetav olend x , kes on nii suur, et ei ole võimalik kujutleda temast midagi suuremat. See tähendab, et x -i suurst ei ületa üheski kujuteldavas maailmas w eksisteeriva olendi y suurus. Nägime, et ontoloogilise väitleja pilgu läbi nähtuna kuuluvad suurused olenditele, kes on paaris maailmadega; eelduse 3 kohaselt ei ole ühelgi niisugusel paaril säärast suurst, mis ületaks teatava mõistetava olendi x suurst.

Aga kui suurused kuuluvad maailmadega suhestatud olenditele, mida peame siis silmas x -i suurstest rääkides? *Missugune* x -i suurst? x -i suurst missuguses kujuteldavas maailmas? Erinevad vastused sellele küsimusele annavad erinevaid mittemodaalseid tõlkeid eeldusest 3.

Me võiksime konstrueerida eelduse 3 tõlke nii, et see, mis on ületamatu, on x -i *tegelik* suurst, x -i suurst siin, tegelikus maailmas. Kui me räägime millegi suurstest ilma mainimata maailma, siis tavaliselt peame kindlasti silmas selle suurst tegelikus maailmas; me ei räägi ju tavaliselt mingist muust maailmast peale tegeliku maailma. Nii on tõenäoline, et isegi juhul, kui teised maailmad *on* kõne all, räägime me siiski tegelikust maailmast; vastasel korral teeksime sellekohase täpsustuse. Niisiis, võttes tegeliku maailma tähiseks "@", saame eeldusele 3 esimese mittemodaalse tõlke:

$$3A. \exists x(Ux \& \sim \exists w \exists y(Ww \& yw Gx @))$$

(On olemas niisugune mõistetav olend x , et mis tahes maailma w ja olendi v puhul ei ületa y -i suurst w -s x -i suurst tegelikus maailmas.)

Eeldusele 3 on võimalik konstrueerida ka alternatiivne tõlge, mille väide on nõrgem. Nimelt et ületamatu on x -i *suurim* suurst, x -i suurst ükskõik millises nendest

maailmadest, kus x on oma suuruse tipul. See on sama hea kui öelda lihtsalt, et x -i suurus mingis maailmas v on ületamatu; sest kui x -i suurus v -s on ületamatu, siis on v üks neist maailmust, kus x on oma suuruse tipul. Nii saame eelduse 3 teise mittemodaalse tõlke:

$$3B. \exists x \exists v (Ux \& Wv \& \sim \exists w \exists y (Ww \& xyw Gxv))$$

(On olemas niisugune mõistetav olend x ja maailm v , et mis tahes maailma w ja olendi y puhul ei ületa y -i suurus w -s x -i suurust v -s.)

Võib ka konstrueerida eeldusele 3 tõlke, mille väide on tugevam: nimelt, et ületamatu on ükskõik milline x -i suurus, x -i suurus mis tahes maailmas. Nii saame eelduse 3 kolmanda mittemodaalse tõlke:

$$3C. \exists x (Ux \& \sim \exists v \exists w \exists y (Wv \& Ww \& xyw Gxv))$$

(On olemas niisugune mõistetav olend x , et mis tahes maailmade v ja w ning olendi y puhul ei ületa y -i suurus w -s x -i suurust v -s.)

Võttes abieelduse 4 peame seda edaspidi kehtivaks:

$$4. W@$$

(Tegelik maailm on maailm).

3C implitseerib 3A-d, aga mitte vastupidi; ja 3A implitseerib 3B-d, aga mitte vastupidi.

Võib-olla on olemas veel üks võimalus: Mis tahes maailma w korral x -i suurus w -s on ületamatu mis tahes suuruse poolt w -s. Nii saame neljanda tõlke:

$$3D. \exists x (Ux \& \sim \exists w \exists y (Ww \& xyw Gxw))$$

(On olemas niisugune mõistetav olend x , et mitte ühegi maailma w ja olendi y korral ei ületa v suurus w -s x -i suurust w -s.)

3D ei ole eriti tõepärane tõlge, sest see võib olla tõene isegi siis, kui mis tahes asja x suurust mis tahes maailmas w ületab millegi muu suurus kusagil mujal.

Vähemalt eeldus 3B on mõõdukal määral usutav. See ütleb, et on olemas suuruse kõrgeim järk ja et mingis

maailmas kuulub see suurusjärk teatavale mõistetavale olendile. Kui me nõustuksime teatavast astmest edasi eristama ainult lõpliku arvu suurusi (ükskõik kui palju neid oleks), ja kui me oleme valmis möönma, et mis tahes suurusjärk, kui suur tahes, võib olla hõivatud mingi mõistetava olendi poolt, siis oleksime seega sunnitud tunnistama 3B vastuvõetavaks. Ma ei soovi vaielda 3B üle.

Eelduse 3 tugevamate tõlgete 3A ja 3C usutavuse uurimise lükkame praegu edasi. Uurida 3D usutavust ei ole meil vaja.

VI. JÄRELDUS

Järeldus ütleb, et on olemas mingi olend x , kes eksisteerib tegelikus maailmas ja kes on nii suur, et midagi temast suuremat on võimatu kujutleda. (Me ei pruugi öelda, et x on mõistetav olend, ehkki see on tuletatav, kui on tuletatav kõik muu.) See tähendab, et x -i suurus ei ületa ühegi olendi y suurus üheski kujuteldavas maailmas w .

Küsime uuesti: *missugust x -i suurus?* Aga seekord peaks vastus kahtlemata kõlama: x -i tegelikku suurus, x -i suurus siin, tegelikus maailmas. Järelduse teistsugused versioonid kas implitseerivad sellist versiooni või ei paku mingit teoloogilist huvi. Ainult narr ei pahan-daks, kui talle seletatakse, et on olemas tegelik olend, kes võiks kujuteldavalt olla — on mingis kujuteldavas maailmas — ületamatult suur. Nii meie järelduse tõlge meenutab 3A-d, meie esimest versiooni eeldusest 3:

$$C. \exists x(xE@ \& \sim \exists w \exists y(Ww \& yw Gx @))$$

(On olemas niisugune tegelikus maailmas eksisteeriv olend x , et mitte ühegi maailma w ja olendi y korral ei ületa y -i suurus w -s x -i suurus tegelikus maailmas.)

VII. TÕESTUSKÄIGU PAIKAPIDAVUS

Meil on nüüd oma algsest tõestuskäigust neli täpset mittemodaalset tõlget, eelduse 3 iga alternatiivse tõlke kohta üks. On ainult rutiiniküsimus tavalise mittemodaalse loogika abil otsustada, millised neist on tõesed ja millised mitte. Osutub, et tõestuskäigud, mis lähtuvad 3A-st ja 3C-st

$$\frac{1, 2, 3A, 4}{\therefore C}$$

$$\frac{1, 2, 3C, 4}{\therefore C}$$

on tõesed, kuna 3B-st ja 3D-st lähtuvad tõestuskäigud

$$\frac{1, 2, 3B, 4}{\therefore C}$$

$$\frac{1, 2, 3D, 4}{\therefore C}$$

ei ole tõesed. Seega ei tegele me enam 3B-st ja 3D-st lähtuvate tõestuskäikudega, hoolimata 3B suhtelisest usutavusest. Veel enam, kuna 3C implitseerib 3A-d ja 3A-st lähtuv tõestuskäik on juba tõene, ei pruugi me 3C-st lähtuvat tõestuskäiku eraldi vaadelda. Pigem vaatleme 3A järeljumist 3C-st kui võimalikku sissejuhatust 3A-st lähtuvalle tõestuskäigule ja küsime, kas 3C on piisavalt usutav, et temas üle minna 3A-le.

VIII. KOLMANDA EELDUSE USUTAVUS

Niisiis osutus, et ontoloogilise tõestuse meie variandi edu sõltub sellest, kas 3A, meie esimene mittemodaalne

tõlge eeldusest, et mõistuses [*understanding*] eksisteerib midagi, millest suuremat ei ole võimalik kujutleda, on usutav või mitte. Mispärast peaks siis ontoloogiline väitleja aktsepteerima 3A-d?

Ta võiks 3A tuletada 3C-st, kui 3C oleks usutav. Mispärast peaks ta aktsepteerima 3C-d?

Ta võiks tuletada 3C eeldustest Jumala eksistentsi ja olemuse kohta, mida ta aktsepteerib. Aga sel juhul ei arutaks ta 3C alusel ilma ringargumenteeringuta edasi.

Ta võiks oletada, et iga kirjelduse kohta, millest ta aru saab, on olemas üks mõistetav olend, kes sellele kirjeldusele vastab. Aga kuidas jääb siis selliste hästimõistetavate kirjeldustega nagu "suurim algarv" ja "ringikujuline ruut"? Võib-olla suudab ta mõistetavaid olendeid ära seletada, nii et üks neist vastaks ükskõik millisele mõistetavale kirjeldusele; aga sel juhul on vaevalt enam võimalik mõõnda tema esimest eeldust, mille kohaselt iga mõistetavat olendit on võimalik kujutleda eksisteerivana. Eeldus 1 on aga 3C-st tuleneva tõestuskäigu jaoks hädavajalik, sest ilma temata võiks 3C olla tõene ka ülimalt suure mõistetava olendi puhul, kes ei eksisteeri üheski kujuteldavas maailmas.

Ta võiks tõestada 3C-d järgmise *küllasusprintsii* abil: iga lause, mis väidab, et on olemas nii- ja niisugusele kirjeldusele vastav mõistetav olend, on tõene, kui pole tõestatud vastupidist. Selline printsii lubaks loomulikult formuleerida meie omast märksa lihtsama ontoloogilise tõestuse: rakendage seda vaid kirjeldusele "jumalik olend, kes eksisteerib igas maailmas". Ent küllasusprintsii võib sama kergesti kasutada 3C kummutamiseks kui selle kaitsmisekski. Vaadelge näiteks lauset (*), mis ütleb, et on olemas mõistetav olend, kes on ühes maailmas küll kõigist suurem, mingis teises maailmas on aga temast suuremaidki olendeid:

(*) $\exists x \exists w \exists v (Ux \& Ww \& Wv \& \forall y (y \neq x \supset xwGyw) \& \exists y yvGxv)$

Kui küllasprintsiiip toetab 3C-d,⁴ siis peaks ta niisamuti toetama ka lauset (*), kui ei taheta teha erandeid, mida ei õigusta mingi silmanähtavalt oluline erinevus 3C ja (*) vahel. Aga (*) on 3C-ga vastuolus. Järelikult, kui küllasprintsiiip toetab 3C-d, siis on see halb printsiiip.

Rohkem võimalusi 3C kaitsmiseks ma ei näe. Pöördugem seetõttu küsimuse juurde, kas 3A iseseisvalt, ilma 3C toetuseta, on usutav.

Ontoloogiline väitleja võib aktsepteerida 3A sõltumata sellest, kas ta aktsepteerib G-d või ei, kõigi maailmade kohta tehtud üldistust, millest 3A on tegeliku maailma kohta käiv näide.

G. $\forall v (Wv \supset \exists x (Ux \& \sim \exists w \exists y (Ww \& ywGxv)))$

(Mis tahes maailma v korral on olemas niisugune mõistetav olend x , et ühegi maailma w ja olendi y puhul ei ületa y -i suurus w -s x -i suurus v -s.)

Miks peaks ta aktsepteerima D-d? Ta võiks tuletada selle 3C-st; aga me ei näe võimalust, kuidas ta ilma ringtõestuseta võiks uskuda 3C-d. Aga välja arvatud juhul, kui G on tuletatud 3C-st, ei näi G eriti usutavana. Oletagem, et v on halb maailm — näiteks selline, mis ei sisalda midagi peale tillukese mudakänkra, — ja olgu w kõige oivalisem maailm, mida võib kujutleda. Siis on vastavalt G-le olemas mingi mõistetav olend, kelle suurus v -s ei suuda ületada ühegi asja suurus w -s — isegi mitte w suurimate asukate oma. Mis võiks see mõistetav

⁴Minu argumenteerung on tingimuslik, kuna me ei saa öelda, kas küllasprintsiiip toetab 3C-d (ja lauset (*)), kuni me pole seda printsiiipi täpsemalt formuleerinud. Eriti tuleks meil otsustada, kas printsiiibis mainitud tõestatus peab hõlmama ka tõestatud printsiiibi enda kaudu.

olend siis olla? Eelduste 1 ja 2 põhjal (mida ontoloogiline väitleja aktsepteerib) on see midagi, mis eksisteerib *v-s*. On see osake mudast? Või on see mingi abstraktne suurus, mis eksisteerib kõikjal? Kui nii, siis pole vähi- matki põhjust, miks see peaks maailmas *v* olema eriti suur, kuna juhul, kui see on kõikjal ühtviisi suur, jõua- me tagasi tõestuskäigule, mis lähtub 3C-st. Näib, et uskumaks G-d ilma seda 3C-st tuletamata, peaks ontoloogiline väitleja omaks võtma nii ekstsentrilised suu- rusestandardid, et need rööviksid tema järelduselt kogu selle loodetava teoloogilise tähtsuse. Kui kübekest muda tema mudamaailmas hinnatakse sama suureks kui suuri- mat inglit tema taevalikus maailmas, siis ei olegi oluline, kas tegelikkuses eksisteerib või ei eksisteeri midagi, mil- lest suuremat — *niisuguste* suuruskriteeriumide põhjal — ei ole võimalik kujutleda.

Kui aga ontoloogiline väitleja aktsepteerib 3A ilma ühtaegu aktsepteerimata G-d, siis väidab ta, et tegeli- kul maailmal on mingi eelis, mis vähemalt mõnel muul maailmal puudub: et tegelik maailm on üks neid maa- ilmu, kus miski võib saavutada niisuguse suurusmäära, et mitte millegi suurus mitte kusagil seda ei ületa. Ehk lühidalt — tegelik maailm, erinevalt mõnest teisest maa- ilmast, on *suurima suuruse paik*. Miks peaks see olema usutav? Mis on tegelikus maailmas mõne teisega võrrel- des nii erilist, et peaksime seda pidama suurima suuruse paigaks?

Ontoloogilisel väitlejal ei sobi nüüd hakata loetlema tegeliku maailma mitmesuguseid iseärasusi, mis talle im- poneerivad: selle kõrgeid mägesid, kauneid naisi, tarku filosoofe või mida iganes. Esiteks võivad teised maa- ilmad kõigis neis punktides tegelikku maailma suuresti ületada — mäed võivad väga vabalt olla veelgi kõrge- mad, kui nad tegelikult on, jne. Teiseks ei oota me ontoloogilise väitleja suust mitte ettekannet empiirili-

sest teoloogiast; me tahame teada, kas tema eeldused *a priori* üldse usutavad on.

Ontoloogilisel väitlejal jääb üle ainult kinnitada, et tegelik maailm on eriline ja sobilik paik suurima suuruse jaoks just sellepärast, et ainukesena kõigist maailmust on ta tegelik. Sellel põhjusel näib esmapilgul omajagu jõudu olevat: mis iganes see tegelikkus ka oleks, me peame seda siiski tohutult tähtsaks, ja *on olemas* ainult üks maailm, mis seda on. Kujutledes seda tegeliku maailma — kaitsetuna — kui ainukest usaldatavat, elavat, energilist maailma lugematute tontlike, kahvatu-te, uduste, “üksnes” võimalike maailmade seas, — võib kergesti näida tõepärane, et tegelik maailm, eriline oma ainulaadse tegelikkuse poolest, võiks olla eriline veel ka seetõttu, et on suurima suuruse paik. Eelnev ei pretendeeri 3A tõestamisele, aga me ei nõuagi tõestust; me soovime ainult teada, kas ontoloogilisel väitlejal on üldse mingit põhjust 3A-d aktsepteerida, isegi kui see on vaid paslik tema sündsustunde rahuldamiseks.

IX. TEGELIKKUSE LOOMUS

Ent see viimane põhjus 3A aktsepteerimiseks ei ole mitte ainult nõrk; see on ekslik. On ju tõsi, et ainult meie maailm on tegelik; ent see ei tee meie maailma veel eriliseks, kõigist teistest maailmadest radikaalselt erinevaks.

Ma teen ettepaneku, et sõna “tegelik” [*actual*] ja selle tuletisi tuleks analüüsida kui *indeksikaalseid* termineid: termineid, mille tähendus varieerub sõltuvalt lausungi konteksti olulistest iseärasustest. Konteksti oluline iseärasus termini “tegelik” jaoks on maailm, kus mingi antud lausung aset leiab. Vastavalt minu poolt ette pandud indeksikaalsele analüüsile viitab “tegelik” (oma esmases tähenduses) mis tahes maailmas *w* maailmale

w. "Tegelik" on analoogne "kohalolevaga" [*present*], indeksikaalse terminiga, mille referents [*reference*] sõltub konteksti mitmesugustest iseärasustest: "kohalolu" viitab mis tahes ajal *t* ajale *t*. "Tegelik" on analoogne veel terminitega "siin", "mina", "sina", "see", ja "eelmainitud" — indeksikaalsete terminitega, mille sisu sõltub vastavalt kohast, rääkijast, arvatavast kuulajaskonnast, kõneleja osutusest ja eelnenud kõnelusest.⁵

Ma ei taha öelda, et sõnal "tegelik" on eri maailmades kasutatavates keeltes erinevad tähendused [*meanings*], nii et mis tahes maailma *w* puhul oleks *w* pärisnimi kohalikus keeles "tegelik maailm". See on vale. (Täpselt samamoodi oleks vale öelda, et "täna" muudab igal keskööl oma tähendust.) Pigem on meie poolt "tegelikule" antud *püsiv* tähendus selline, et mis tahes maailmas *w* viitab *meie* keeles "tegelik" *w*-le.

Kasutan siin sõna "viitab" [*refers*] laias tähenduses, nii et see katab eri grammatilistesse kategooriatesse kuuluvate indeksikaalsete terminite vahelisi erinevaid semantilisi suhteid. Täpsemalt väljendudes: mis tahes maailmas *w* märgib [*denotes*] ehk nimetab [*names*] nimi "tegelik maailm" *w*-d; öeldis "on tegelik" *osutab w*-le ehk *on tõene w* ja kõige kohta, mis *w*-s eksisteerib; operaator "tegelikult" *on tõene väidete* [*propositions*] kohta, mis on *w*-s tõesed, ja nii edasi teiste kategooriate analoogiliste terminite puhul. Samamoodi mis tahes ajal *t* "käesolev aeg" [*the present time*] märgib *t*-d, predikaat "on nüüd siin" [*is present*] on tõene *t* ja kõige kohta, mis ajal *t* eksisteerib, operaator "praegu, olevikus" [*present-*

⁵ Üldise ülevaate saamiseks indeksikaalsusest vt: Richard Montague, "Pragmatics." — *Contemporary Philosophy*. Ed. by Raymond Klibansky. Firenze: La Nuova Italia Editrice, 1968. A. N. Prior esitab oma töös "Modal Logic and the Logic of Applicability" (*Theoria*, no. 34, 1968, pp. 191–192) tegelikkuse indeksikaalse analüüsi; aga kahjuks jätkab ta järgmiselt: "see tundub olevat pikk lugu ja [...] ma kahtlen, kas keegi seda tõsiselt usub".

ly] on tõene väidete kohta, mis ajal *t* on tõesed, ja nii edasi.

Üks komplikatsioon: me võime eristada "tegeliku" esmaseid ja teiseseid mõtteid [*senses*], küsides, millisele maailmale viitab "tegelik" maailmas *w* juhul, kui seda sõna kasutatakse kontekstis, kus on juttu mingist teisest maailmast *v*. Esmases mõttes viitab see sõna endiselt *w*-le, nagu näiteks lauses "Kui Max sööks vähem, siis oleks ta kõhnem, kui ta tegelikult on". Teiseses mõttes nihkub referents kõnesolevale maailmale *v*, nagu näiteks lauses "Kui Max sööks vähem, siis oleks tal tegelikult parem enesetunne". Samalad erinevus on täheldatav ka ajaindeksikaalide seas: üksi esinevate olevikuvormide puhul kaldub tema referents nihkuma lausungi hetkest teise, kõnealusesse ajahetke, kuna olevikuvormide puhul, millele on lisatud "praegu", seda ei toimu.⁶ Praegu öeldud lause "Aastaks 2100 on areng jõudnud niikaugele, et inimene on Marsil" on tõenäoliselt tõene, kuna praegu öeldud lause: "Aastaks 2100 on areng jõudnud niikaugele, et inimene on praegu Marsil" on tõenäoliselt vale. Sõna "tegelik" teisene, nihkuv mõte ongi vastutav meie tõlke 3D eest. Alustades mõtlemist tõlke 3A suunas saame määratluse "On olemas niisugune mõistetav olend *x*, et ühegi maailma *w* ja olendi *y* puhul ei ületa *y*-i suurus *w*-s *x*-i tegelikku suurust." Kui me kasutame mõistet "tegelik" teiseses mõttes, siis toimub nihe meie oma maailmalt kõnealusele maailmale *w*, nii et tõlke 3A asemel saame me pigem tõlke 3D.

Tegelikkuse indeksikaalse analüüsi kasuks räägib kõige selgemini asjaolu, et see seletab ära, mille poolt on absurdne skeptiline suhtumine meie endi tegelikku-

⁶Selle eristuse eest olen tänu võlgu J. A. W. Kampile: "The Treatment of "Now" As a 1-place Sentential Operator" (1967, avaldamata). Seda on vaadeldud ka A. N. Prior: "Now." — *Noûs*, no. 2, 1968, pp. 101-119.

sesse. Kuidas me võime teada, kas me pole mitte mingi realiseerumata võimaliku maailma võimalikud, realiseerumata asukad? Me ei saa esitada mingit tõestusmaterjali; ükskõik millist oma maailma iseärasust me ka mainiksime, ikka jagavad seda ka teised, mittereaalsed maailmad. Realiseerumata rohi ei ole vähem roheline, realiseerumata dollarite eest saab osta sama palju (realiseerumata) leiba, realiseerumata filosoofid ei ole mitte vähem kindlad, et nad on reaalsed. Emb-kumb — me kas teame mingil läbini müstilisel viisil, et oleme reaalsed; või ei tea me seda üldse.

Aga enesestki mõista, me teame seda. Tegelikkuse indeksikaalne analüüs näitab, mis viisil me seda teame: samal viisil, nagu ma tean, et ma olen mina, et see hetk on olevik, või et ma olen siin. Kõik laused nagu "See on tegelik maailm", "Ma olen tegelik", "Ma eksisteerin tegelikult" ja nii edasi on tõesed mis tahes ütlemisshetkel mis tahes maailmas. Selsamal põhjusel ongi absurdne suhtuda skeptiliselt meie endi tegelikkusesse.

"See on tegelik maailm" on alati tõsi, ükskõik millal ja ükskõik millises võimalikus maailmas seda ka lausutakse. See loomulikult ei tähenda veel, et kõik maailmad on tegelikud. "Kõik maailmad on tegelikud" on alati väär igas maailmas ükskõik kunas väljendatud. Igaüks võib küll õigusega nimetada omaenda maailma tegelikuks, ent mitte keegi, asugu ta kus tahes, ei saa õigusega nimetada kõiki maailmu tegelikuks. Sama kehtib ka aja kohta. Mõnikord võib algajale tunduda, et "olevikku" indeksikaalselt analüüsivad uurijad peavad kõiki aegu ühtviisi olevikuliseks. Aga ei: kuigi lause "See aeg on käesolev aeg" [*This time is present*] on alati õige, ei ole lause "Kõik ajad on käesolevad ajad" [*All times are present*] õige mitte kunagi. Kui me võtame omaks ajatu seisukoha ja ignoreerime omaenda asukohta ajas, siis kaob oluline erinevus olevikuaja ning teiste aega-

de vahel. See ei johtu mitte asjaolust, nagu me vaatleksime kõiki aegu võrdselt käesolevatena, vaid pigem sellest, et ignoreerides omaenda asukohta ajas, ei saa me enam üldse kasutada ajalisi indeksikaalseid termineid nagu "käesolev aeg, olevik". Ja samamoodi peaks kaduma ka oluline erinevus tegeliku maailma ja teiste maailmade vahel, kui me võtame omaks *a priori* seisukoha ja ignoreerime omaenda asukohta maailmade seas. Seda mitte sellepärast, nagu vaatleksime me kõiki maailmu võrdselt tegelikena,⁷ vaid pigem seepärast, et ignoreerides omaenda asukohta maailmade seas, ei saa me enam kasutada indeksikaalseid mõisteid nagu "tegelik".

Kui mul on õigus, siis on ontoloogiline väitleja, kes ütleb, et tema maailm on eriline oma ainulaadse tegelikuse tõttu, samasugune narr nagu inimene, kes uhkeldab oma erilise õnnega elada unikaalses ajaloohetkes: olevikus. Tegelik maailm ei ole eriline iseenesest, vaid ainult selle erilise suhte läbi, millesse ta asetub ontoloogilise väitlejaga. Teised maailmad on samasuguses suhtes teiste ontoloogiliste väitlejatega. Ontoloogilisel väitlejal ei ole põhjust pidada oma tegelikku maailma eriliseks muul viisil kui suhte poolest, milles see maailm on temaga. Järelikult ei ole tal vähimatki põhjust arvata, et tema maailm erineb mõningatest teistest maailmadest, olles suurima suuruse paik — see tähendab, tal pole vähimatki põhjust aktsepteerida 3A-d, aktsepteerimata ka selle üldistust G. Me juba leidsime, et tal pole põhjust tunnistada G-d ilma 3C-ta ning et tal pole head, mitetsirkulaarset põhjust tunnistada 3C-d. Seetõttu tuleb

⁷ Esitades indeksikaalanalüüsi (kui pikka lugu), Prior siinkohal vääratab. Ta kirjutab: "sõna "tegelik" põhjal ei tule arvata, nagu oleks kõnealune maailm mingil moel "reaalsem" kui need teised maailmad [---]". Aga "reaalne" on (isegi kõmutedetes) eeldatavasti samal viisil indeksikaalne nagu "tegelik". Seetõttu on ühtviisi võimatu öelda nii seda, et kõik maailmad on võrdselt reaalsed, kui seda, et kõik maailmad on ühtviisi tegelikud.

meil järeldada, et 3A-st tulenev tõestuskäik kehtib eeldusel, mida meil pole mittetsirkulaarsel põhjusel mõtet aktsepteerida.

X. JÄRELDUS

Meie ontoloogilise tõestuse alternatiivsetest mittemodaalsetest tõlgetest on parimad need tõestuskäigud, mis lähtuvad 3A-st ja 3B-st. 3B-st lähtuva tõestuskäigu eeldused on teataval määral usutavad, ent tõestuskäik ise ei kehti. 3A-st tulenev tõestuskäik kehtib, ent 3A usutavus põhineb täielikult illusioonil, et kuna ainult meie maailm on tegelik, siis erineb see radikaalselt kõigist ülejäänud maailmadest — et see on mingil viisil nii eriline, et on sobilik paik suurima suuruse jaoks. Ent niipea, kui me tunnistame tegelikkuse indeksikaalset olemust, puruneb see illusioon ja 3A usutavus haihtub. Väide "Ainuüksi see maailm on tegelik" kehtib *mis tahes* maailma kohta — ent ainuüksi selles ühes maailmas ja mitte kusagil mujal. Maailm, mida ontoloogiline väitleja nimetab tegelikuks, on eriline ainult selle poolest, et seal resideerib ontoloogiline väitleja — ja asjaolu, et seal pesitseb ontoloogiline väitleja, ei ole just eriline au ühele maailmale. Kujutlegem vaid mingit ontoloogilist väitlejat mõnes kurvalt keskpärasest maailmas — ja selliseid ontoloogilisi väitlejaid leidub —, kes kinnitab, et üksnes tema maailm on tegelik — ja järelikult eriline — ja järelikult paslik paik suurima suuruse jaoks — ja järelikult maailm, kus eksisteerib miski, millest suuremat ei ole võimalik kujutleda. Kui ta selliseid asju kinnitab, siis ta eksib. Ja meie ka.

POSTSKRIPTUMID
 "ANSELMILE JA TEGELIKKUSELE"

A. VÕIMATUD MAAILMAD

Ma võtan tagasi oma eksliku tingimuse, et "kui mõned muidu võimatud maailmad on kujutletavad, [...] siis tuleb meil neid arvestada (kui maailmu)". Ma tahtsin sellega siluda erinevust omaenda jutu vahel võimalikest maailmadest ja Anselmi jutu vahel sellest, mis on kujuteldav, ent ma tegin seda liiga kõrge hinnaga. Õigust öelda ei ole olemas võimatuid maailmu, olgu meie kujutusvõime vägitükkidega kuidas on.

Oletagem, et nad on olemas. Me peaksime nägema suurt vaeva, kirjeldamaks neid võimatuid asju, mis nendes maailmades toimuvad. Me peaksime äärmise hoolega eristama (1) konsistentseid tõdesid selle eriskummalise ainevaldkonna kohta, ja (2) väärraid vasturääkivusi selle kohta. Sest vasturääkivused ei esita tõde ühegi teema kohta, olgu see nii eksootiline kui tahes.¹ Näiteks tuleb meil eristada (1) võõristust tekitavat tõde teatava võimatu maailma kohta, kus sead oskavad lennata ja ei oska ka, (2) vasturääkivast valskusest [*contradictory falsehood*], et selles maailmas sead oskavad lennata, kuigi see ei ole nii, et selles maailmas sead oskavad lennata. — Lollus! Niisuguseid vahesid lihtsalt ei tehta.

Ma olen väga hästi teadlik, et on olemas formaalseid vahendeid nimetatud vahe tegemiseks. Piisaks sellest, kui jäljendada minu enda meetodit tegemaks vahet (1) võimatu jutu ebakonsistentse sisu kohta käiva tõe ja (2) selle jutu kohta käivate vasturääkivate valskuste vahel.

¹See ei ole vasturääkiv, kuigi sellele on vastu vaieldud. Vt näiteks: Graham Priest, "The Logic of Paradox." — *Journal of Philosophical Logic*, no. 8, 1979, pp. 219–241.

(Vt postskriptumit B artiklile "Truth in Fiction" raamatust *Philosophical Papers*. (Vol. I).) On olemas ka relevantistide ettepanekud.² Aga mis kasu on teadmisest, kuidas teha vahet — kui seda vahet ei ole olemas. Kui maailmad oleksid jutud või "lavastused" [*set-ups*] või sobivalt konstrueeritud mudelid või mingit muud laadi esitused, siis võiks nende seas väga vabalt olemas olla ka võimatuid. Selliseid, mis pretendeeriks maailmade esitamisele, kuid tegelikult ei suudaks seda teha. Meil oleks väga lihtne eristada võimatu esituse sisu tõesust selle kohta käivatest vasturääkivatest valskustest. Aga maailmad ei ole esitused, nagu tõestab ka meie maailma juhtum. Kui keegi hakkab tegema vahesid, mis on sisukad ainult esituste puhul, ja rakendab neid "maailmadele", siis võib leebelt nentida, et tegelikult ei räägi ta üldse maailmadest. Ta ei viita üldse neile hiiglaslikele asjadele, millest ühes me elame ja liigume ja oleme oma olemist. Lootkem siis, et ta ei kavatsenudki seda teha.

B. NIHKE KAHEMÖTTELISUS

Möödamannes ma mainisin, et sõnal "tegelik" on võimalik eristada kaht mõtet: *esmast* mõtet, mis viitab maailmale, kus lausung aset leidis, ka sellises kontekstis, kus vaadeldakse mingit teist maailma; ja *teisest* mõtet, mille puhul sellises kontekstis toimub referentsi nihe. See kahetähenduslikkus väärib suuremat rõhutamist, kui mina seda tegin, sest ilma selleta on minu indeksikaalset analüüsi võimatu kaitsta. Seda näitasid

²Näiteks *-funktsioon, mis katab eitust (R. and V. Routley, "The Semantics of First Degree Entailment." — *Noûs*, no. 6, 1972, pp. 335-359).

Peter van Inwagen³ ja Allen Hazen⁴, nagu järgnevast näha võib. Vaadake näiteks neid lauseid:

(1) *Järgnev on võimalik: tegelikus maailmas mõrvatakse Caesar.*

(2) *Olgu tegeliku maailma nimi "Alfa": Alfa oleks võinud olla ka mittetegelik.*

(3) *Olgu "Beeta" mingi mittetegeliku maailma nimi: Beeta oleks võinud olla ka tegelik.*

(4) *Võiks olla olemas ka teistsuguseid esemeid, kui tegelikult on.*

(5) *Ma võiksin olla rikkam, kui ma tegelikult olen.*

Lihtsal lugemisel on igaüks neist lausetest arvata-vasti õige. Aga kui tegelikul oleks alati esmane nihketa mõte, kuidas saaksid siis (1)–(3) olla tõesed? Ja teisest küljest, kui "tegelikul" oleks alati teisene, nihkunud mõte, kuidas saaksid siis olla tõesed (4)–(5)? Kumbki tähendus ei kata kõiki võimalusi. Meil on vaja mõlemat.

C. ELLUÄRATATUD SKEPTITSISM?

Minu modaalse realismi kohaselt on olemas lugemataid üsna meiesarnaseid õnnetuid, kes usaldavad mõistuspäraseid induktiivseid meetodeid ja peavad kibedasti pettuma. Tõseks ei osutu mitte nende tõestusmaterjali parim, vaid alles paremuselt kolmas seletus; või osutuvad kõik nende äsja inspekteeritud smaragdid siniseks; või ei tõuse ühel pimedal päeval nende päike. Endastki mõista erinevad need eksliku induksiooni ohvrid meist selle poolest, et nad ei ole tegelikud. Aga ma ei pea seda erinevust kuigi suureks. Nad ei ole küll meie maailma-kaaslased, aga nad ei erine meist liigi poolest.

³"Indexicality and Actuality." — *Philosophical Review*, no. 89, 1980, pp. 103–126.

⁴"One of the Truths about Actuality." — *Analysis*, no. 39, 1979, pp. 1–3.

Nende seas, kes usaldavad induksiooni, on neid, kes peavad kibedasti pettuma, sama palju kui neid, kellele veab. Sest usaldatavatest eeldustest tulenevalt on mõlemad grupid niisama olulised kui maailmade komplekt.

Ja ometi oleme veendunud, et *meie* ei ole pettasaa-nute seas! Induksioonikatastroof tabab hulgaliselt ohv-reid, kes meist millegi poolest ei erine, ja ometi usaldame me induksiooni edasi ja tunneme end turvaliselt. Meil ei ole vähimatki põhjust oma õnnetähte niiviisi usalda-da.

Seepärast tundub, et modaalne realist peab suhtuma induksiooni skeptiliselt, kui ta ei taha langeda põhjen-damatusse optimismi. — Ma ei ole sellega nõus. Mo-daalse realistina ei ole mul ei rohkem ega vähem põhjust kui kellelgi teisel loobuda oma alusetust usust oma in-duktiivsesse vedamisse. Mul on selleks just sama palju põhjust kui kõigil teistel: on võimalik, ja väga mitmel-gi viisil võimalik, et induksioon mind petab. Meta-füüsiliselt on see põhjus neutraalne. Ja ühe või teise modaalsusontoloogia kohaselt ümber formuleerituna ei muutu see ei paremaks ega halvemaks.

Miks see siis modaalrealistlikult esitatuna nii palju häirivamalt mõjub? — Lihtsalt sellepärast, et nüüd kõ-lab see värske ja uuena. Skeptitsismi kohtuasi ei ole veel võidetud, me oleme ainult õppinud elama nii, et see meid ei sega. Pruugib sel vaid uues rüüs — ükskõik millises uues rüüs — välja ilmuda, kui lakkab meie harjumus seda ignoreerida.

Ei ole mingit pääsu tõdemisest: meie induktiivse mõistuse vahel ühelt poolt ja alusetu optimismi vahel teiselt poolt *on olemas* rabav analoogia. Sest mõlemad seisnevad katastroofivõimaluste — tõsiste võimaluste ig-noreerimises, mida ei saa eirata. Pole oluline, milline võib olla ignoreeritavate võimaluste metafüüsiline ole-mus, mõistuse ja mõistusevastasuse masendav analoogia

jääb kehtima. See analoogia ei ole küll piisav põhjus, et kutsuda mõistust mõistusevastasuseks või vastupidi. (Isegi kui elu mõnes mõttes vägagi lähedalt meenutab purskkaevu, on siiski parem neid kaht ka edaspidi erinevate nimedega nimetada.) Ent sellegipoolest tekitab see rahutust, eriti kui seda esitatakse mingil uudsel viisil, mis pääseb läbi meie kaitsemehhanismidest.⁵

D. ANTROOPNE PRINTSIIP

“Miks pigem miski on olemas, kui et eimiski ei ole olemas?” — “Kui eimiskit poleks, siis poleks ka sind olemas, et seda küsimust esitada.” Küsi pöörane küsimus ja sa saad pöörase vastuse. Aga võib-olla teeb vastuse pööraseks hoopis see, et küsija ei saa sealt teada midagi uut, mida ta poleks juba enne teadnud. Mis juhtuks siis, kui samalaadne vastus sisaldaks rohkem informatsiooni?

“Miks on universum selline, et selles on võimalik intelligentse elu tekkimine?” — “Kui ta selline ei oleks, siis poleks ka sind olemas, et seda küsimust esitada.” Pisut parem, aga ikkagi ei ütle ta midagi tõeliselt uut.

“Miks on universumi paisumise kiirus pärast suurt pauku täpselt võrdne gravitatsioonijõu ületamiseks vajaliku kiirusega?” — “Kui see poleks nii, siis ei võimaldaks universum intelligentse elu arenemist [siinkohal järgneb keerukas näide], ning sel juhul ei oleks sind olemas, et seda küsimust esitada.” Seekord on vastus väärt, et seda tõsiselt võtta. Viimase aja kosmoloogia annab

⁵Olen tänulik J. J. C. Smartile, Robert M. Adamsile ja Peter Forrestile, kes sundisid mind märkama siin vaadeldavat vastuväidet. Pikemalt peatub sellel Forrest oma töös “The Sceptical Implications of Realism about Possible Worlds”, mille ta esitas Austraalia Filosoofia-assotsiatsiooni konverentsil 1981. aasta augustis. Kumatigi arvab Forrest, et muutmaks vastuväidet asjakohaseks, tuleb meil leida aspekt, milles petetuid on määratult rohkem kui õnneseeni.

mõnikord sellistele küsimustele selliseid vastuseid. Neid nimetatakse "antroopseteks".⁶

Mis on antroopne vastus? Seda võib mõista kui varjatud argumenti maailmaarhitektuurilisest kavast või loomulikust teleloogiast või subjektiivselt idealismist. Oletagem, et see ei ole ükski neist. Sel juhul ei ole see ka otsene vastus meie miks-küsimusele. Küsija otsis informatsiooni oma *explanadum*'i⁷ kausaaljaloo kohta. Seda ta ei saanud. (ja mitte ilmtingimata sellepärast, et nõutavat informatsiooni ei olnudki anda. Vähemalt mõnel neist juhtudest, mil pakutakse antroopseid vastuseid, oleks talle täie õigusega võidud öelda, et tema *explanadum* on maailma nii globaalne eripära, et selle kõrval ei jää ruumi põhjustele, mis oleksid sellest endast eristatavad, ja sellepärast ei saa see *explanadum* sisaldada kausaaljalugu.) Ja ometi öeldi talle midagi, mis nii- või teistsugusel viisil andis vastuse tema selgitava informatsiooni nõudmisele.

Mina arvan, et talle pakuti lohutust otsitud selgitava informatsiooni puudumise puhul. Talle öeldi: see kõik ei olegi lõppude lõpuks nii salapärane, ainult seda oligi oodata. Sellepärast ei olegi väga halb, kui see peab jääma seletamata.

Kui tegelikkus on mingi eriline väärtus, mille abil eristada üht maailma kõigist ülejäänuid, siis ei ole antroopsel lohutusel erilist mõtet. Sest näib, et ka võime elu alal hoida on väga eriline väärtus, vähemalt nendes maailmades, mille füüsika laias laastus vastab meie maailma omale. Kui meile öeldakse, et need mõlemad

⁶George Gale, "The Anthropic Principle." — *Scientific American*, 245, no. 6, December 1981, pp. 154-171; John Leslie, "Anthropic Principle, World Ensemble, Design." — *American Philosophical Quarterly*, no. 9, 1982, pp. 141-151.

⁷Vt minu "Causal Explanation" (peab ilmuma käesoleva köite, s.t. *Philosophical Papers* (Vol. I) järjes).

haruldased väärtused juhtuvad olema omased ühele ja samale maailmale, siis ei lahenda see küll ühtegi mõistatust.

Kui aga tegelikkus ei ole sugugi haruldane väärtus, vaid hoopis indeksikaal, siis on lugu sootuks teisiti. Selisel juhul on antroopne vastus täiesti omal kohal. Sest siis jääb keerukast *explanandum*'ist kas otseselt või keeruka demonstratsiooni teel järele niisugune tõde: maailm, kus me elame, on üks elatavatest maailmadest. Kui tahes haruldased elatavad maailmad ka oleksid, pole ometi mingi ime, et meie maailm on üks neist. Kas peaksime siis osutama elama maailmas, mis *ei ole* elamiskõlblik? Või pöördugem tagasi esialgse küsimuse juurde: maailmas, kus ei ole mitte midagi, selle asemel et seal oleks midagi?⁸

E. TERMINOLOOGILINE AKTUALISM

On osa minu seisukohast, et paljud asjad — terved maailmad koos kõigi oma osadega, kaasa arvatud mõned väga meiesarnased inimesed, — ei ole tegelikud. Niisiis on minu seisukoht vastuolus *aktualismiga*: teesiga, et kõik, mis on [*there is*] (kusjuures hulgamäärust tuleb siin võtta täiesti piiramatuna), on tegelik.

Aktualism võib olla metafüüsiline tees, mille tagajärjel oleks olemas hoopis vähem asju, kui mina usun olevat — näiteks inimesi oleks olemas ainult suur lõplik arv ja mitte loendamatusesse maailmadesse laiali pillatud lugematu hulk.

Aga see võiks olla ka lihtsalt terminoloogiline, ontoloogiliselt neutraalne soovitus: mis tahes asjad ka eksisteeriksid või ei eksisteeriks ja mis tahes suhetes need

⁸Olen tänulik Peter van Inwagenile, kes juhtis mu tähelepanu seelse indeksikaalse tegelikkuse ja teatavate antroopsete vastuste vahel. Ta selgitab seda seost töös "Indexicality and Actuality" (lk 403–404.)

ka oleksid, kõiki neid tuleb nimetada tegelikeks. Sõna "tegelik" tuleb kasutada vahet tegemata kui üldist terminit, mida võib rakendada kõige selle kohta, mis on (ja jälle vaatleme me hulgamäärust täiesti piiramatuna).

Terminoloogiline aktualism võib sobida filosoofile, kes aktsepteerib olemasolevate asjade osas üldist arvamust. Minule see ei sobi. Üldise arvamusega, et kõik on tegelik, eelistan ma mitte nõus olla, nii et ma selle asemel võiksin nõustuda üldise arvamusega tegelikkuse ulatuse kohta — selle kohta, mis laadi asjad on tegelikud, kui palju neid olemas on, kuidas nad on suhestatud meiega. Mõlemas küsimuses ei saa ma üldise arvamusega nõustuda. Ma ei usu, et oleks olemas mingi kindlaksmääratud keelekonventsioon, mille alusel ma peaksin nõustuma pigem esimese kui teise punktiga. Miks peaks see olemas olema? Miks oleksid meie lingvistide ringkonnad pidanud vaeva nägema probleemi lahendamisega, mis nii harva esile kerkib?

Aga vaevalt sel erilist tähtsust on. Mul ei ole mingit põhimõttelist vastuväidet absoluutselt eristamatute üldterminite vastu; ma ise kasutan samal viisil sõna "entiteet". Küll aga on tähtis see, et keegi ei tohiks meile peale sundida metafüüsilist aktualismi, esitades seda süütu terminoloogilise kokkuleppe pähe.

Kui just vaja oleks, siis võiksin ju ka mina öelda, et kõik on tegelik, ainult et mitte kõik, mis on tegelik, ei ole osa sellest maailmast (Seejärel esitaksin ma siitilmalikkuse indeksikaalse analüüsi). Aga seesama mäng hakkaks otsast peale. Kindlasti ütleks keegi, et definitsiooni kohaselt koosneb see maailm kõigest, mis on olemas, niisiis ei saa olla olemas midagi, mis ei ole osa sellest maailmast... Käigud järgnevad, nagu eespool kirjeldatud.

TAEVASE LAULU KAJA

Ortodoksse kiriku luulest

Per-Arne Bodin

Tõlkinud Kalle Kasemaa

Ortodoksse ehk õigeusu kiriku jumalateenistus on liturgiline kunstiteos, mis ühendab piiblitekste, palveid, luulet, muusikat, arhitektuuri ja kunsti, loomaks taevasse algkuju maist peegeldust. Luule on võib-olla selle suurejoonelise terviku see osa, mida me Läänes kõige vähem tunneme: mida lauldakse õigeusu kirikus ja milline funktsioon on lauludel jumalateenistuses? Teine küsimus, mis ehk samuti kerkib sellega seoses, kõlab: miks on jumalateenistused õigeusu kirikus nii pikad?

Samaviisi nagu ikoonid on paigutatud kirikuruumi väga kindla korra järgi, on iga laul tihedalt seotud jumalateenistuse tervikuga. Tegelikult pole mingit võimalust improviseerida, preestril või kantoril laule valida. Kõik, mida lauldakse võib-olla koguni viis tundi kestva jumalateenistuse käigus, on määratud kindlaks jumalateenistuse käsiraamatus *Typikon* kirikuaasta iga päeva

Ekot av den himmelska sången: Om den ortodoxa kyrkans poesi. — Per-Arne Bodin. *Världen som ikon: Åtta föredrag om den ryskortodoxa andliga traditionen*. Skellefteå: Artos, 1987, s. 25–40. ©Per-Arne Bodin och Artos Bokförlag. Avaldatakse autori loal.

Romanose "Jõulukontaktioni" ja "Akathistos hymnos'e" tsitaadid on tõlgitud kreeka keelest.

tarvis. Ainsaks vabaduseks on võimalus lühendada jumalateenistust, mis muidu võiks kujuneda kogudusele liiga pikaks. Ent sellegipoolest on sakraalne täielikkus ideaaliks preestrite, diakonile ja koorile. Vene kiriku taava järgi võib koor valida laulu preestrite armulauakäigu ajal liturgias, samuti piiskopi riietamise teataval hetkel, kuid need erandid ei muuda asja.

Ikooniteoloogia, mis arenes välja Bütsantsis iseäranis 8. ja 9. sajandil, puudutas osalt ka hümne. Idakiriku teoloogid on nimetanud hümne sõnalisteks ikoonideks, ning samal kombel, nagu kujutised ikoonidel on taevaste algkujude peegeldused, on kirikukoori laul taevase inglilaulu vastukaja. Koorilaulud on inglite sümbolid või — õigemini öeldes — inglite ikoonid.

Dionysios Areopagita pidas kirikulaule taevase laulu kajaks, mida hümnide loojad on kuulnud oma vaimuliku kõrvaga ning mida nad seejärel on jäljendanud oma loomingu. Ühes liturgia tähtsaimas hümnis, 6. sajandist pärit "Kerubikon'is" on selgesti väljendatud mõtet, et kirikukoor on inglikoor:

Meie, kes me saladuslikul kombel oleme keerubite kujutised ja laulame kolmkordpüha laulu eluandvale Kolmainule, heitkem nüüd kõrvale maised mured, et võiksime võtta vastu kõiksuse Kuningat, keda nähtamatult kannavad inglivägede odad. Halleluuja, halleluuja, halleluuja.

Sel kohal, kus tõlkes on "oleme kujutised", kasutatakse kreekakeelses algupärandis tegusõna *eikonizō*, mis õigupoolest tähendab 'pilt, ikoon olema' ning mis veelgi selgemalt osutab koori ikoonifunktsioonile. "Kerubikon'i" lauldakse "suure sissetulemise" ajal, s.t protsessiooni ajal, mil armulaualeib ja -vein kantakse välja altariruumist kirikuruumi ning seejärel ikonostaasis oleva "kuningliku värava" kaudu tagasi altarilauale. See on protsessioon, mis piltlikult osutab sellele, millest laul räägib — Kristusele, kes tuleb maa peale, et end ohvriks tuua, või veel konkreetsemalt ja piiblipäraselt: Kristu-

se sissesõidule Jeruusalemma. See hümn on oluline osa sümboldraamas, mille moodustab jumalateenistus.

See sümboolne draama või pigem ikooniline draama on üle võtnud jooni ilmalikust õukonnarituualist Konstantinoopolis, mis teisendati sakraalseteks märkideks ja mis seejärel tugevasti mõjutasid hümnide pildikeelt. Nii näiteks pärast võitu lahingus kanti keiser triumfrongkäigus sõdurite odadel linna. Sellel on vaste liturgia "suures sissetulemises" ning tsiteeritud hümnis on kandmine sümboliks Kristuse vastuvõtmisele inimeste poolt.

Liturgia alguses laudakse ühes teises 6. sajandist pärinevas hümnis:

Sa oled surematu, oh ainusündinud Poeg ja Jumala Sõna. Ometi suvatseid Sa meie lunastuseks saada inimlikkuse pühalt Jumalasünnitajalt ja igineitsilikult Maarjalt. Sa said tööpoolest inimeseks ja lasid end risti lüüa, oh Kristus, meie Jumal. Oma surmaga tallasid Sa maha surma. Lunasta meid, kes Sa oled üks pühast Kolmainust ning keda kummardatakse koos Isa ja püha Vaimuga.

See hümn on osalt parafras Konstantinoopoli usutunnistusest ning see osutab ortodoksse kiriku hümnide teisele iseärasusele, nimelt et need suure selguse ja teravusega väljendavad teoloogilisi dogmasid, vahel ehk koguni tekstide poeetilise ilu kahjuks.

Vanimateks lauludeks jumalateenistusel on muidugi Vana Testamendi psalmid ning tekstid Uuest Testamendist, nagu Siimeoni kiidulaul (Lk 2, 29jj) ja *Magnificat* (Lk 1, 46jj), mis mõlemad kuuluvad vigiiliajumalateenistusse. Sellel jumalateenistusel loetakse või laudakse ligikaudu 35 psalmi kas osaliselt või tervikuna, sellal kui psalmide arv liturgias, s.t armulauajumalateenistusel sageli piirdub kahe või kolmega.

Psalmidele on täienduseks eriline liik laule — *stichēron*, mis pärineb 8. sajandist. Need on lühikesed värssid, mis paigutatakse psalmiridade vahele ja mis aitavad moodustada tekstipõimikut, ühendades Vana ja Uue Testamendi sündmused üheks tervikuks. Selliste laulude

näiteks olgu mõned *stichēron*'id Ülestõusmispuha öisest jumalateenistusest, kus ülestõusmissõnum ühendatakse Vana Testamendi 68. psalmiga Iisraeli Jumala sõdadest ja võitudest oma rahva heaks:

Psalm: Jumal tõuseb ja ta vaenlased hajuvad!

Stichēron: Püha paasa tõusis täna meile; uus, püha paasa; saladuslik paasa; aukartustäratav paasa; see paasa on Lunastaja Kristus; rüvetamatu paasa; suur paasa; usklike paasa; paasa, mis avab meile paradiisi väravad; paasa, mis pühitseb kõik usklikud.

Psalm: Nagu suits haihtub, nii nad hajuvad.

Stichēron: Minge ära vaatamast, oh rõõmusõnumitoojad naised, ja ütlege Siionile: "Võta meilt vastu rõõmusõnum Kristuse ülestõusmisest". Ehi end, tõuse ja hõiska ja juubelda, Jeruusalem, sest sa näed Kristust peigmehena hauast tõusmas.

Sellistest tekstipõimikutest kerkivad pimestava selgusega esile Vana ja Uue Testamendi sarnasused ja erinevused.

Laulud, mis koosnevad ühestainsast lühikesest salmist, on *troparion*'id — värsid, mis kirjeldavad mõnda püha või pühakut, kellele mingi päev on pühendatud. See on jumalateenistuse tuum, liturgia või vigiilia lõputu mitmekesisuse mikrokosmos. Neid tekste teavad usklikud peast ja säilitavad neid oma südames. Näiteks olgu *troparion* Kristuse sünni kohta:

Su sündimine, Kristus, meie Jumal, laskis tunnetuse valgusel tõusta üle maailma, sest selle läbi õpetas täht tähtede kummardajaid kummardama Sind, oh õiguse päike, ja tundma Sind ära päevatõusuna kõrgest. Au olgu Sinule, Issand.

Kaks laululiiki, mis kuuluvad hommikuse jumalateenistuse juurde, on *kontakion* ja *kanon* — sakraalsed žanrid, mis on mahukamad ja komplekssemad kui seni nimetatud žanrid. Kontakion koosneb enamasti 18 kuni 24 salmist, mida ühendab sarnane meetriline struktuur, akrostihhon (= salvide algustähed moodustavad mõne sõna) ja refrään. Kontakion jutustab mõnest piibellikust

või hagiograafilisest episoodist, sageli väga elavalt ja otsest kõnet kasutades, ning on omamoodi dramatiseering pühadest tekstidest. See žanr tekkis 5. sajandil ning tuntuimaks kontakionide loojaks on Romanos, kes tegutses 6. sajandi esimesel poolel. Üks kirjandusloolane on iseloomustanud Romanose loomingut järgmiselt: "Julged võrdlused, antiteesid ja sententsid, rikas pildikeel, liikuv dramatism teeb osa tema hümnidest maailmakirjanduse meistriteosteks." Esimene salm Romanose "Jõulukontakionist" kõlab:

Neitsi täna üleloomuliku sünnitab
ning ligipääsmatule pakub maa oma koopa;
inglid karjastega kiidulaulu laulavad,
maagid aga käivad tähega koos oma teed —
sest meie pärast on sündinud
väikese lapsena igavene Jumal.*

8. sajandil tõrjus kontakioni kõrvale teine laululiik, kaanon. See žanr on teoloogiliselt spekulatiivsem ning vähem huvitatud eepilisest sündmustekäigust, pühast ajaloost. Selle asemel valdab kaanonite kirjutajaid mõte Vana ja Uue Testamendi sündmuste paralleelsusest. See laulutüüp koosneb kõige rohkem üheksast oodist, kus iga ood võrdleb lunastusloo sündmust, mida luuletaja kirjeldab, mõne piibelliku ülistuslaulu sisuga (Moosese laul 2 Mo 15, Moosese laul 5 Mo 32, Hanna laul 1 Sa 2, Habakuki palve Hb 3, Joonas palve Jn 2, Kolme mehe palve Taanieli raamatus, Kolme mehe kiidulaul Taanieli raamatus, *Magnificat* ja *Benedictus*), mida siis ka tsiteeritakse. Esimeses oodis võrreldakse sündmust, mida luuletaja käsitleb, juutide läbiminekuiga Punasest merest, teises Moosese manitsuskõnega kõrbes jne, ühe ja sama muutumatu skeemi järgi. Teoloogid peavad kaanonizantri võidulepääsu märgiks Aleksandria spekulatiivse

* Vt Romanos, "Jõululaul". Tlk Kalle Kasemaa. — *Akadeemia*, nr 11, 1990, lk 2291–2300. *Toim.*

teoloogia võidust Antiookia teoloogilise koolkonna üle, kus tunti rohkem huvi püha ajaloo käigu ja eshatoloogia vastu.

Tuntuimaks kaanonite kirjutajaks on suur ikooniteoloog Damaskuse Johannes, kes elas 7. sajandi lõpust umbes aastani 750. Ta on koostanud hulga hümne, mis on praeguseni tarvitusel ortodoksses kirikus, muu hulgas ka kuulsa "Paasakaanoni". Kaanoneid on loonud ka ikoonide kaitsja Kassia (u 800–860), üks väheseid naissoost kirikuluuletajaid Bütsantsis, võib-olla koguni ainus. Kolmas suur kaanonikirjutaja on Kosmas, Damaskuse Johannese kaasaegne. Ta on kirjutanud ka Vaikse Laupäeva kaanoni, mille 9. ood algab järgmise salmiga:

Ära nuta Mu pärast, ema, kui Sa näed hauas oma Poega, kelle neitsina võtsid vastu oma üsas. Ma tõusen üles ja kirkastun, ning lõputa ausse ülendan nagu Jumal need, kes usus ja igatsuses kiidavad Sind.

Hoolimata sellest, et see hümn kirjeldab Kristuse surma ning seda kasutatakse sümbolisel matusejumalateenistusel Suure Reede õhtul, kumab siit ülestõusmisrõõmu, mis on nii iseloomulik ortodokssele vagadustraditsioonile.

On huvitav, et suurim ikooniteoloog ja suurim ikoonide kaitsja Johannes oli ka suurim kaanonikirjutaja. See sunnib meid otsima sarnasust ortodoksse kiriku vaimsuse nende kahe avaldumiskuju vahel. Võib-olla peitub vastus sellele mõlema kontemplatiivses joones ning suhtumises ajasse. Ei ikoonid ega kaanonizānr tunne huvi aja käigu vastu, vaid otsivad igaviku perspektiivi kõiges, mis sünnib. Jumalateenistus on vahendiks aja ületamisel ning selles on ikoonidel ja hümnidel tähtis osa. Hümnides on valdavaks ajavormiks olevik: püha ajalugu kulgeb müstilisel tasandil mingis igaveses "praeguses". Paljud Uue Testamendi sündmusi kirjeldavad hümnid algavadki sõnaga "täna".

Kaanon kuulub hommikuse jumalateenistuse juurde ning tänapäeval lauldakse iga oodi esimest rida, kuna ülejäänud loetakse. Kirikuaasta päevast olenevalt lauldakse ja loetakse ühel jumalateenistusel sageli kolm või neli sellist kaanonit.

Ortodoksse kiriku hümnid on pandud kirja kolme eri kogumikku: *Minea* — 12 paksu köidet, mis sisaldavad kindlate pühade tekstede kuude kaupa; kolmes *Triod*'iks nimetatavas köites on tekstid paastuajaks ja ülestõusmispuhiks; kahes tõesedas raamatus nimega *Oktoich* on laulud nädalapäevadeks 8-nädalase tsükli järgi, kusjuures igal nädalal on tarvitusel eri "toon" ja iga "tooni" jaoks on kirjutatud hulk tekste. Kokku teeb see 17 köidet hümnide ja muid tekste. Jätkuv uute hümnide loomine — eelkõige oli lisandunud uusi kaanonitekste — tõi kaasa selle, et 11. sajandiks olid jumalateenistused muutunud talumatult pikaks, ning keisril, kes pidi neist kõigest osa võtma, ei jäänud peaaegu enam aega riigiasjade tarvis. Siis keelati uute laulude loomine ning konserveeriti kiriku lauluvara enam-vähem sellisena, nagu see selleks ajaks oli välja kujunenud. Läänemaised diskussioonid kiriku lauluraamatu revideerimise ja uute tekstide sissetoomise üle oleksid seepärast ortodoksses kontekstis täiesti arusaamatud. Uusloomingut kohtab ainult seoses uute pühakute kanoniseerimisega ja uute pühade juurutamisega, ent selle kõrval on Venemaal väga huvitavat sakraalset uusloomingut, millest kõnelen artikli lõpuosas.

Kontakion kadus laululiigina ortodoksse kiriku praktikast, välja arvatud üks erand — "Akathistos hymnos", mis võib-olla on ortodoksse kiriku kõige tuntum luuletekst. Pärimuse järgi lauldi seda esimest korda Blachernai kirikus Konstantinoopolis 626. aastal, et pühitseda võitu pärslaste, avaride ja slaavlaste üle, kes olid piiranud Bütsantsi pealinna. See hümn tervikuna võib olla

koostatud ammu enne seda sündmust ning eri uurijad on pakkunud laulu võimaliku tekkeaja kohta erinevaid daatumeid vähemalt kahesaja aasta ulatuses. Vihjeid piiramisele ja võidule on ainult laulu esimeses salmis, ning see võib olla lisand aastast 626. Selles salmis tänab linn võidu eest ning Maarjale lisatakse seal mõnevõrra ootamatu epiteet "kaitsev väejuht", kusjuures Jumalaema esineb siin samas osas mis Pallas Athena antiikse Kreeka pealinnas:

Kaitsvale väejuhile võidupärjad,
hädadest pääsnute tänuannid,
Su linn pühendab Sulle, Jumalaema.
Ent Sina, kellel võidetamatu vägi,
päästa mind kõigist ohtudest,
kes ma hüüan Sulle: Ole tervitatud, naitmatu mõrsja!

Küsimus selle hümnid autorluse kohta paistab olevat üks bütsantiniistide meelisprobleeme. Selleks on pakutud hulk kandidaate, teiste hulgas Sergios, kes oli 626. aastal patriarhiks, samuti Romanos.

"Akathistos hymnos" koosneb 25 salmist. Esimene salm on meetriliseks eeskujuks paaritutele salmidele, kuna teine salm on eeskujuks paarisarvulistele. Paaritud salmid alates kolmandast lõpevad kõik sõnaga "halleluja".

Paarisarvulised salmid lõpevad hairatismiga [tervitusvormeliga] ning see on "Akathistos hymnos'e" eriline tunnus, mis eraldab teda tavalisest kontakionitüübist. Maarjat kõnetatakse peaingel Gaabrieli sõnaga *chaire* 'ole tervitatud/terve; rõõmusta' (Lk 1, 28), millele järgneb epiteet, sageli mõni metafoor, mis iseloomustab Jumalaema. Iga paarisarvuline salm sisaldab kuus paarisarvuliseid hairetisme ning ühe paaritu, mis on paarisarvulistele salmidele refrääniks: "Ole tervitatud, naitmatu mõrsja". Sellesama hairatismiga lõpeb ka hümnid esimene salm. See erijoon vähendab kontakionizänrile omast

elavust ning teeb laulu dünaamiliselt jutustava asemel mediteerivaks ja kontemplatiivseks. Hümni teine salm kõlab:

Esimeseks seatud ingel taevast saadeti
Jumalaemale lausuma: Ole tervitatud!
Ja nähes Sind, Issand, kehastumas
selle kehatu hääle ajal,
jahmus ja seisatus ta, hüüdes Talle nõnda:
"Ole tervitatud, sest Sinu läbi lööb lõkkele rõõm;
ole tervitatud, sest Sinu läbi lakkab hukatus;
ole tervitatud, langenud Aadama tagasivõtmine;
ole tervitatud, Eeva lunastus pisaratest;
ole tervitatud, inimlikele arutlusile kättesaamatu kõrgus;
ole tervitatud, inglite silmilegi uuritamatu sügavus;
ole tervitatud, sest Sinust sai kuninga iste;
ole tervitatud, sest Sa kannad kõige kandjat;
ole tervitatud, täht, mis kuulutab Päikest;
ole tervitatud, üsk, kus Jumal sai lihaks;
ole tervitatud, sest Sinu läbi uuendatakse loodu;
ole tervitatud, sest Sinu läbi sünnib Looja;
ole tervitatud, naitmatu mõrsja!

Vanast Testamendist pärinev "halleluuja" ja ingli tervituse *chaire* ühendavad siin otsekui võrdlused kaanonizanis kiriku mõlemad ajastud üheks tervikuks. Peale Maarja-ülistuse sisaldab "Akathistos hymnos" piiblitoo jutustuse ingli kuulutusest Maarjale kuni ühe perekonna põgenemiseni Egiptusse.

Nagu juba nimetatud, on olemas sarnasusi hümnide ja ikoonide esteetikas ning teoloogias: esmajoones algkuju—peegelduse vahekord, kindel paigutus jumala teenistuse tervikus, samuti selge teoloogiline ajakäsitlus. Sõna ja pildi kokkukuuluvus tuleb nähtavale sellestki, et mitmed hümnitekstid on ajendanud erilisi ikoonitüüpe, nagu nt "Ära nuta Mu pärast, ema" — omamoodi *pietà*-motiiv, või "Akathistos hymnos", mille 25 salmist on illustreeritud 24. Samuti on tavaline see, et hümnide osi tsiteeritakse ikoonidel.

Nagu ikoonidel, nii ei ole ka hümnides kunagi tarbetuid üksikasju, vaid iga sõna on tähenduslik. Põhimõte: minimaalselt üksikasju ja maksimaalne väljendus, nagu vene teoloog Leonid Uspenski on öelnud ikoonide esteetika defineerimiseks, võib samahästi olla kokkuvõtteks hümnide väljendusvahenditest. Mure või rõõm, mida tekstides väljendatakse, on ehe, sakraalne, mitte pelgalt inimeste isiklike tunnete väljendus. Isegi kui mõne pühaku elulugu on hästi teada, on talle pühendatud jumalateenistuslikud tekstid stiliseeritud, "depersonifitseeritud", ning keskenduvad sellele, mis igas toimingus on tähenduslik lunastusloo, austuse ja teoloogia seisukohalt. Nagu ikoonimaalijadki, lähtuvad hümnide autorid väga kindlakujulisest mudelist. Hümnide sõnastus — nagu ortodoksse kirikukunsti vormistuski — sõltub ainult vähesel määral nende koostamisajast ja -kohast.

Hümnidele on samuti iseloomulik kompilatiivsus, nii et metafoore, värsiridu ja isegi terveid salme sageli kantakse ühest hümnist teise. Erinevuseks hünni ja ikooni vahel on aga see, et sageli on teada hümnide autorid, kes näiteks akrostihhoni varal toovad ära oma nime, kuna ikoonimaalijad peaaegu alati jäävad anonüümseks.

Hümnides on metafooride hulk üsnagi muutumatu ning need sõltuvad väga suurel määral Vana Testamendi psalmidest. Keel on sageli süntaksi poolest keerukas, tavalised on parallelismid, paradoksid ja iseäranis oksüümoronid (nagu: "sa elav surnu"). Teiseks sakraalsetes luuletekstides sageli esinevaks kunstiliseks võtteks on erinevate grammatiliste vormide vastandamine, näitamaks sarnasust selles, mis eemalt võib tunduda erinev, ning erinevust selles, mis tundub olevat ühesugune. See tuleb selgelt esile Kosmase koostatud Kristuse ohvrisurma käsitleva kaanoni salmist:

Sind, kes Sa vee kohale riputasid
takistamatult kogu Maa,
silmas loodu Kolgatal rippumas,
sai täis imestust, hүүdes:

“Ükski pole püha peale Sinu, Issand!”

Siin on väljendatud mõtet Jumala *kenosis*'est (“tühjaksamine”), kes hülgab oma jumaliku väe, vastandades sõna “rippuma” transitiivse ja intransitiivse kasutamise.

Selliste hümnide värsistuse aluseks on isosüllabism (kõigis värsiridades ühepalju silpe); antiikseid värsimõõte kasutatakse ainult mõnes kõige vanemas hümnis. Neid luuletekste tuleks õigupoolest käsitleda ja mõista koos vastavate meloodiatega; et siin käsitletakse ainult sõna ja ei käsitleta muusikat, on ebaloomulik, kuid tingitud vajadusest keskendada tähelepanu hümnide poeetilisele vormile kui sellisele.

Kogu ortodoksse kiriku rikkalikku hümnivara hakati tõlkima ida- ja lõunaslaavlaste ühisesse kirjakeelde, kirikuslaavi keelde 9. sajandi keskel, kui vennad Kyrillos ja Methodios alustasid oma misjonitööd slaavlaste hulgas. Luuleteoste tõlkimine vabasse värssi jätkus seejärel Venemaal, pärast seda kui 988. aastal oli maa ristiusustatud. Arvamused nende tõlgete kvaliteedi üle lahknevad tublisti; mõned arvavad, et need liigselt jäljendavad kreekakeelseid algupärandeid ning on seetõttu kohmakad oma uues keelises rüüs. Teised arvavad, et neis on õnnestunud luua väga hästi toimiv sakraalne luulekeel, ning mina usun, et tõde on pigem sellel poolel. Pealegi on need tõlked väga korrektsed ning harva kohtab neis mõnda kõrvalekaldumist algteksti mõttest.

Tänapäeval on kirikuslaavi keel sakraalseks keeleks Venemaal, Serbias ja Bulgaarias. See erineb nende maa-
de moodsatest keeltest umbes samapalju kui 17. sajandi rootsi keel meie kaasaegsest keelest. Kirikuslaavi keel ei ole seega mingisugune kiriklik ladina keel, vaid pärast

teatavat harjumist on see jumalateenistusest osavõtjaile mõistetav. Kirikuslaavi keele erinevus tänapäevastest slaavi keeltest on märk sellest, et selle keele varal tahetakse teine, kõrgem tegelikkus argisest lahus hoida; kirikuslaavi keel toimib erilise sakraalse dialektina.

Kui võrrelda vene kiriku slaavikeelseid jumalateenistusraamatuid kreekakeelsetega, selgub, et 98 slaavikeelset teksti puudub praegustes kreekakeelsetes raamatutes, kuna ainult 6 kreekakeelset teksti puudub vene kiriku käsiraamatutes. See näitab slaavikeelse keskkonna uusloomingu rikkust. Siia kuuluvad Kyrillosele ja Methodiosele, bulgaaria pühakule Rila Johannesele, serbia pühakule Paraskjeva Pjatnitsale pühendatud tekstid. Ent eelkõige on tegemist tekstidega vene pühakutele nagu Boris ja Gleb, suurvürst Vladimir või Kiievi koobaskloostri rajaja Theodosios. 15. sajandil saavutas jumalateenistustekstide koostamine nõnda kui ikoonimaalgi Venemaal oma kõrgpunkti. Üks tähtsamaid isikuid selles valdkonnas on serblane Pachomios, kes u 1430. aastal tuli Venemaale ning kes on kirjutanud hulga tekste vene pühakutele, mida kasutatakse tänapäevani, näiteks hümnid Venemaa rahvuspühakule Radoneži Sergiosele. Pachomiose stiilis kohtab jooni sellest, mida kirjandusloos nimetatakse "teiseks lõuna-slaavi mõjuks": Serbia päritoluga ornamentaalne barokkstiil, millel oli just sel ajal suur mõju erinevatele kunstiliikidele Venemaal. Varasemad hümnid, mis olid kirjutatud enne mongolite sissetungi, on seevastu poeetiliselt teostuselt lihtsad ning kuivad.

Mitmed slaavikeelsed tekstid on seotud pühadega, mida kreeka kirikus ei pühitseta. See käib esmajoones Jumalaema Eestpalve kohta, mis on väga tähtis püha vene kirikus, kuid mis puudub kreeklastel täielikult. Seda pühitsetakse nägemuse mälestuseks, mis sai osaks pühale "narrile" Andreasele Konstantinoopoli Blachernai

kirikus, kus ta nägi Jumalaema seismas ja hoidmas oma loori rahva kohal kirikus märgiks, et ta on linna ja inimeste kaitsja. Et see tekst on säilinud vene kiriku traditsioonis, näitab, milline erakordselt tähtis osa on Kristuse "narridel" vene rahva usulises teadvuses.

Mõned kõige kaunimad slaavikeelsed hümnitekstid on pühendatud Jumalaema ikoonidele — see on tekstiliik, mis täielikult puudub kreeka kiriku käsiraamatutes. Nii on olemas täielikud liturgilised tekstid Vladimiri Jumalaemale ning Kaasani Jumalaemale. Lubatagu tsiiteerida üht *stichēron*'it viimasest tekstist:

Oh õnnistatuim Jumalasünnitaja, valitsejanna, Jumalast valitud neitsi, sulni prohvetluse täitumine, apostlite kiidulaul, märtrite tunnistus ja kroon, inglite poolt austatu, inimsoo poolt paljuülistatu, avitaja, keda igatseb kogu maailm! Päästa oma sulane tulevases kohtust, tulejärevest, Sa ainus õnnistatu!

Maarja ülistamise eriline koht vene vaimulikus traditsioonis ilmneb "Akathistos hymnos'e" suures populaarsuses. Suuremates vene kirikutes lauldakse seda sageli üks kord nädalas, sellal kui Kreekas tehakse seda üks kord aastas. Venemaal on see hümn veel 18. sajandil andnud tõuke terve akathistose-žanri kujunemiseks, mis saavutas kõrgpunkti 19. sajandil. Lisaks sellele, et lauldi algset kreeka "Akathistos hymnos't" slaavikeelses tõlkes, hakati vana eeskuju alusel koostama uusi tekste. Vastloodud hümnid saadeti Pühale Sinodile läbivaatamiseks, ning 1900. aastaks oli see võtnud vastu mitusada teksti. Paljud sel ajajärgul kirjutatud akathistos-hümnid on tarvitusel tänapäevani ning paljudes kirikutes lauldakse mõnda akathistos-hümni peaaegu igal õhtul, samal ajal kui need moodustavad ka suurte pühade pühitsemise vältimatu koostisosa. Vastloodud hümnide kvaliteet ulatub kõrgetasemelisest sakraalsest luulest peaaegu lorrilauluni.

Uued akathistos-hümnid on pühendatud esmajoones mitmesugustele Maarja-pühadele, nagu Jumalaema

Uinumine, Jumalaema Eestpalve jt, kuid eelkõige mitmesugustele Jumalaema ikoonidele. Mõned hümnid käsitlevad püha Kolmainsust, Kristust, Kristuse hauda ning peale selle on olemas hulk hümnid mitmesugustele pühakutele. Ent akathistos-hümn on siiski eelkõige Maarja-hümn.

Enamiku neist tekstidest on kirjutanud piiskopid, mungad ja preestrid, kuid osa on loonud ka ilmikud — sageli seoses haigusest paranemisega, palvetades mõne erilise ikooni ees või mõne pühaku säilmete juures.

Akathistos-hümnide ebatavalise populaarsuse põhjuseks 19. sajandi Venemaal pean ma uuenenud huvi askeesi, kloostrielu ja üldse kontemplatiivse eluhoiaku vastu, mis tärkas Venemaal 18. sajandi lõpul. See oli aeg, mil uuesti ärkas ellu "staretsite" institutsioon, mida tunneme ka Dostojevski *Vendadest Karamazovitest*. See oli munklik ideaal, mis vältis suurte kloostrite institutsionaliseeritud ortodoksust ning taotles vaimuliku elu intiimsemat vormi. Akathistos-hümnide populaarsus on märgiks jumalalpalveluse kontemplatiivsema ja isiklikuma vormi otsimisest, see on liturgilise ja erapalve piirimail olev hümniliik. On iseloomulik, et neid hümnid ei leidu üheski tavalises jumalateenistuse käsiraamatus, välja arvatud algne "Akathistos hymnos", mis on *Triod'i* paastuaaja köites.

Üsna paradoksaalselt on teoloogid seostanud akathistos-hümnid ka ortodoksse kiriku apofaatilise teoloogiaga. Ainult nõnda, väitis Dionysios Areopagita, saab väljenduda Jumala kohta, kirjeldades Jumalat ja jumalikku üksnes eituse varal, öeldes, mis või milline ta ei ole. "Akathistos hymnos'es" kirjeldatakse taevalikku nii paljude epiteetide varal (145 iseloomustust), et need lõpuks välistavad üksteise, ja ainus, mis jääb järele, on meeoleu ning sõna *raduisja*, mis vastab kreeka *chaire'*le. See, mis

talletub kuulaja teadvuses, on kõigi 145 epiteedi vähim ühine nimetaja.

Akathistos-hümnid võivad pidada ka nn hesühastlike traditsioonide väljenduseks vene kiriku vagadusel. Hesühastliku Jeesus-palve asemel esinevad hümnis alalised kordused *raduisja* — otsekui mingi kristlik mantra, kontemplatiivne harjutus, mille lähtepunktiks on Maarja-palve. Üldse on kordustel põhjanev osa hümnides, süntaktiliste vormide kordustel, "halleluuja" või "ole tervitatud" kordamisel ning lisaks sellele korratakse ka esimest kahte salmi lugemise lõpul märgiks, et tekst on lõppenud. Kõik see liitub meditatsioonitraditsiooniga. Sõna *raduisja* muutub mantra-sõnaks ka seepärast, et muu tekst on süntaktiliselt nii keerukas, et ettelugemise põhjal on kuulajal raske sellest aru saada. Siin võib ehk rääkida isegi teadlikult raskendatud süntaktilisest vormist, mis viib selleni, et paljud taipavad üksnes korduvat sõna. Samuti on oluline pidada meeles, et akathistos-hümn oli ja on eelkõige rahvalik sakraalluule vorm ning alles seejärel tekst õpetatud teoloogide tarvis. Kontakionžanr on siin saanud võidu kaanoni üle, ehkki liturgilises kasutuses tervikuna on võitnud kaanonžanr.

19. sajandil toimus Venemaal pidev vaidlus akathistose-žanri ümber. Paljud kirikuhierarhid arvasid, et see annab tunnistust kirikuluule langusest, ning püüdsid takistada selle levikut. Need kiriku esindajad, kes seisid lähemal muistse aja kõrbeerakute müstilistele vagadustraditsioonidele, astusid aga välja selle žanri kaitseks, mis toetus vanale "Akathistos hymnos'ele". Mitmed teoloogid väitsid, et uutel hümnidel puudub dogmaatiline selgus ja järjekindlus. Suhtumises akathistose-žanrisse võime näha põhilist vastolu vana Venemaa teoloogilises mõtlemises, vastuolu dogmaatilise ja müstilise traditsiooni vahel.

Akathistose-žanri populaarsust Venemaal 19. sajan-

dil näitab seegi, et mitmed profaansed kirjanikud on kasutanud seda erineval kombel oma teostes. Anarhist Pjotr Kropotkin jutustab näiteks oma mälestustes ühest oma isa talupojast, kes pärast pärisorjuse kaotamist 1861. aastal luges akathistos-hümni, et väljendada oma rõõmu ammuoodatud reformi üle:

Ja nüüd, isake, on õhtu nii kaunis ja õhk täis hõngu väljadelt, ning mina istun ja loen: Rõõmusta! Rõõmusta!

Tšehhovil on novell "Pühal ööl", mille põhiteemaks on akathistos-hümnide koostamine, ning mitmed luuletajad on kasutanud akathistose-žanri mudelit. Praegu kirjutatakse akathistos-hümne ning mõne aasta eest avaldas rühm ortodokse Läänes akathistos-hümni tsaar Nikolai II auks, milles see pühakuks tunnistatakse.**

Täiesti teistsugust uusloomingut 18. sajandist kohatab samuti vene kiriku jumalateenistusraamatutes. Need on tekstid, mis peaksid rootslastele erilist huvi pakkuma. Kaks nendest on pühendatud Aleksander Nevskile, üks on kirjutatud pärast Poltava lahingut 1709. aastal ning üks tekst käsitleb 1721. a rahu Venemaa ja Rootsi vahel.

Aleksander Nevski on üks vene kiriku sõdurpühakuid, üks nendest, keda austatakse sellepärast, et ta, relv käes, kaitses ortodoksset usku. Tema populaarsusele rahva teadvuses osutavad rohked kirikud ja kloostrid, millele on antud tema nimi. Eriti kuulus on Aleksander Nevski klooster Peterburis. Ajalooline sündmus, mis põhjustas Rootsi ja rootslaste mainimise Aleksander Nevskile pühendatud vene õigeusu kiriku hümnides, toimus 1240. aastal, kui Birger Jarl ja tema sõdalased läksid sõjaretkele Novgorodi vastu. Rootsliased said selles

**Olgu nimetatud, et ka uskreeka luuletaja Odisseas Elitis oma maailmakuulsa poeemi "Õige on" kolmandas osas "Kiidulaulud" kasutab akathistose-žanri elemente. Eesti keeles vt "Loomingu Raamatukogu" 48/49 (1980). *Tlk.*

lüüa, ning liturgilised tekstid käsitavad seda ortodoksia võiduna katoliikluse üle. Oluliseks teabeallikaks sellest võitlusest venelaste ja rootslaste vahel on Aleksander Nevski pühakuelulugu, mis on andnud ainet mõlemale hümnikstile.

Vanem neist hümnidest paikneb *Minea's* 23. novembri all, s.t Aleksander Nevski matusepäeval (ta suri 14. novembril 1263. a). See tekst on kompilatsioon nagu ortodoksse kiriku hümnid sageli ning pärineb umbes 1540. aastast. Teine tekst paikneb 30. augusti all ning see koostati seoses Nystadi rahuga, kui Aleksander Nevski säilmed viidi Vladimiri linnast üle kloostriisse Peterburis, mis sai tema nime. Selle teksti autoriks on Gavriil Bužinski ning ta on suurel määral laenanud materjali 16. sajandi hümnidest. Bužinski tekst omakorda on peaaegu identne jumalateenistustekstidega, mis on pühendatud Nystadi rahule. Erinevalt vanemast hümnist nimetab ta rootslasi otse nimepidi, nagu on näha järgmistest salmidest:

Rõõmusta, Ingerimaa ja kogu Venemaa, plaksuta käsi, Varjaagide meri, Neeva, laota laiali oma vood: vaata, kuidas sinu vürst ja sinu isand vabastas su svealaste ikke alt, vaata, kuidas ta hõiskab võidu üle Jumala linnas, mille jõe veed tunnevad rõõmu.

Ning kontakion:

Nagu su hõimlased Boris ja Gleb ilmusid taevast sulle abiks, kui sa tõtatsid svealaste, Birgeri ja ta sõjameeste vastu, tule siis nüüdki, auväärne Aleksander, appi oma kaasmaalastele võitlema nendega, kes võitlevad meie vastu. Svealaste maadel on kuulda su tohutut au, Aleksander, sest su vastased ehmuvad üksi su mehiseist nimest: kohuta nüüdki nähtamatult, auväärne, neid, kes lähevad sõtta su laste, Kristuse-armastajate vastu.

Siin on tekstid lakanud olemast sakraalsed ja muutunud peaaegu täielikult poliitiliseks. Need on hümnid, mis kajastavad pigem vene ortodoksset riigikirikut kui püha Venemaad.

Pärast venelaste võitu rootslaste üle Poltava all õhutas tsaar Peeter I Moskva Slaavi-Kreeka-Ladina Akadeemia rektorit Theophylaktes Lopatinskit koostama jumalateenistusteksti selle sündmuse puhuks. Theophylaktes oli äge vastane protestantlikele meeleoludele, mis olid hakanud Venemaal 18. sajandi alguses end maksma panema, — seda võib märgata teravatest rünnakutest protestantluse vastu tema koostatud tekstis. Peeter I jaoks oli hümn vaid osa psühholoogilisest sõjast rootslaste vastu, kuid 20. sajandi algusest pärinevates jumalateenistusraamatutes, mida ortodoksne vene kirik kasutab praeguse ajani, on see jätkuvalt sees. Pärast Nystadi rahu redigeeris Peeter I ise uustrüki tarvis seda teksti stilistiliselt ja sisuliselt. Selleks ajaks oli kõrvaldatud akuutne hädaoht Rootsi poolt ning tsaar püüdis leevendada rektori rünnakuid rootslaste vastu. Theophylaktes kirjutas: “metsloom tuli välja oma urust, et õgida paljaks ja tallata maha ortodoksne rohuaed”, Peeter asendas “metslooma” sõnaga “vaenlane”. Ühes teises hümnis kutsub Theophylaktes Jumalaema purustama kurjuse pead ning Peeter märkis äärele: “maha tõmmata või muuta.” Tsaar kärpis samuti autori barokset jutukust: Lopatinski kirjutas “nuttev ja ägav vaenlane”, mille kohta Peeter märkis: “üks sõna maha tõmmata.”

18. sajandi jooksul tehti selles tekstis veelgi muudatusi ja kustutusi, selleks et leevendada rootslaste vastu suunatud sõjakat hoiakut. Kuid on märkimisväärne, et moodsates jumalateenistusraamatutes ei leidu ühtki selle uut versiooni, vaid esialgne koos kõigi jämedate rünnakutega rootslaste ja nende liitlaste vastu. Mõned näited selle kohta:

[---] Mazepa, teine Juudas [---]

[---] apostel Peetrus ütles: meie vaenlane kurat on nagu lõvi. Vene Peeter nägi vaenulist lõvi kuradina tungimas Venemaale, ent see ei suutnud teha muud kui mõirata.

[---] need, kes ei austanud püha risti, võltskristlased, pühade ikoonide pilkajad.

Rootslaste võrdlemine lõviga on muidugi seotud lõviga Rootsi suurel riigivapil. Et rootslased pilkasid ikoone, esineb mitmes kohas, ning pühade piltide selline kohtlemine tõepoolest kihutas rahvast sõja ajal üles.

Kogu see jumalateenistustekst jätkub samas vaimus, tekst, mis seni seisab vene õigeusu kiriku *Minea's*. Sellest raamatust peaks lähemal ajal Moskvas ilmuma uus trükk, ning on huvitav näha, kas see reministsents Karl XII sõjast Venemaa vastu jääb ka uude väljaandesse.

Meie ülevaade ortodoksse kirikulaulu uusloomingust Venemaa pinnal toob nähtavale selle kiriku kaks aspekti: sisemise, kontemplatiivse vagaduse ning Maarja kummardamise erakordse tähtsuse vene rahva usulises teadvuses, kuid samal ajal ka kiriku alistumise ilmaliku võimu nõudlustele hilisemal ajal.

Ortodoksse kiriku rikas lauluvara on siiski väike osa ortodokssest vaimuelust ja esimene samm selle poole. Järgmine samm on liturgiline palve ja erapalve. Veel samm edasi on südamepalve, Jeesus-palve, mis lõpuks võib minna üle täiesti sõnadeta palveks. Ortodoksse kristlase jaoks, kes seisab lähedal kiriku müstilisele traditsioonile, on seega 17 köidet hümnitekste õigupoolest üksnes abivahendiks, esimeseks sammuks Jumala vastuvõtmise poole sõnatus vaikuses. See on ortodoksse teoloogia üks paljudest teadlikest paradoksidest.

BÜTSANTSI VAIMULIKKU LUULET

*Kreeka keelest tõlkinud ja
kommenteerinud Kalle Kasemaa*

Kyrene Synesios

KRISTUSE TAEVASSEMINEK

Sinu ülendumise ajal, Issand, arvutud
pilvedealused
vaimude hõimud värisesid; jahmus ka puhaste
tähtede surematu koor; naeris eetergi,
tark kooskõla isa, ja seitsmehäälsel lüüral
kokku seadis muusika võidulaulu viisil.
Naeratas Koidutäht, päeva kuulutaja,
kuldne Hesperos, Aphrodite täht;
teed näidates tulise vooluga täitis oma
valguse
sarviline Kuu, öine jumaluste karjus;
Päike sirutas oma välkuva laka
sõnusse pandamatu jälje üle: ta tundis ära
Jumala Poja,
õilsaloomulise vaimu, omaenda tule ürgsuse.
Sina aga tõstsid oma jala, ületasid
siniservalise taeva turja, panid jala

puhaste vaimude sfääridele, kus hüvede
allikaks vaikiv taevas.
Seal ei kihuta maa lapsi takka
süvavooluline, välejalgne aeg ega hukuta
häbitu, kõrgevoogne ainelisus; ent Igavik ise,
iidaegne, muistesündinu, olles noor ja ühtlasi
vana,
igikestev valitseja on jumalaile.

Damaskuse Johannes

JÕULUKAANON

1. ood

Imettegev Issand päästis oma rahva,
mere märjad lained muiste alistades;
võtnud sündida neitsist, taeva tegi meile
käidavaks teeks tema, kelle kujus
võrdselt nii Isa kui liha ja verd austame.

Pühitsetud ihu kandis Sõna,
olles selgelt märgistatud põlematust põõsast:
sureliku kujuga ühendatud Jumalat;
Eeva õnnetu üsa muistsest kibedast needusest
lunastas meid, teda me, surelikud, austame.

Täht osutas maagidele enne Päikest olnud
Sõna,
kes oli tulnud kustutama pattu;
selgelt näitas kaastundjat armetus koopas,

Sind mähkmeisse mähitult, keda nad
rõõmustades nägid surelikuna ja Issandana.

4. ood

Võta vastu oma sulaste laulud, heategija,
alanda vaenlase paisunud uhkust,
kes sa kannad kõigutamatult kinnitatuid,
sulle lauljaid patust välja
usu alusele, Sa õndsakskiidetu.

Karskeima mõrsja õnnetoovat sünnitamist
õitsiliste salk arvati vääriliseks nägema;
jahmus kehatute olendite väest,
kes lauluga ülistasid
Issandat Kristust, seemneta lihakssaanut.

Taevaste kõrguste armuline valitseja
sai meiesuguseks naitmatust neitsist;
varem olles ainetu, nüüd aga
Sõna tihenes lihaks, et tuua
enda juurde langenud esivanem.

Muiste ju sureliku soo uuendamist
prohvet Habakuk lauldes kuulutas,
olles arvatud vääriliseks nägema
väikest lapsukest, sest neitsi kingult
lähtus rahvaste uusloomiseks Sõna.

VAIKSE LAUPÄEVA KAAONON

7. ood

Noormeeste tulisest ahjust päästja
inimeseks saanuna
kannatab nagu surelik;
ja kannatuste läbi sureliku loomuse
surematuse toredusse rõivastab —
ainus, isadest ülistatud
üliauline Jumal.

Jumalameelsed naised mürri kandes
tõttasid Su kannul;
keda nad kui surnut
pisarates otsisid,
kummardasid tervitama elava Jumalana
ning müstilist ülestõusmist, Kristus,
Su õpilastele kuulutasid.

Me pühitseme surma surmamist,
surmavalla hävingut,
teise, igavese
elu alustust,
tantsides ülistame selle põhjust —
ainsat, isadest ülistatud
üliaulist Jumalat.

Kui püha ja kõigi poolt pühitsetav
on too lunastav,

valguskoidune öö,
kuulutades ette ülestõusmise
valgusttoovat päeva,
mil igavene valgus hauast
kehaliselt kõigile paistma lööb.

Kosmas Maiumas

VAIKSE LAUPÄEVA KAAONON

1. ood

Selle, kes mere laineisse muiste
jälitava türanni mattis
maa alla matsid nüüd päästetute pojad;
meie aga koos naistega Issandale laulama
aulisena austatagu teda.

Issand, mu Jumal, lõpetushümni
ja laulu haura juures
laulan Sulle, kes oma hauaga mu elu vär
avasid ja oma surmaga surma
ja surmavalla surmasid.

Ülal troonil ja all hauas Sind
ülemaised ja maa-alused
näevad, mu lunastaja, vapustatud
Su surmast; sest üleloomulik näib
Su elutoovaim surm.

Et oma au kõigiti teoks teha,
tulid sa alla
maa madalusse; sest ei olnud Sulle varjatud
mu olemine Aadamas; ja maetultki lood mu,
hukkunu, uueks, Sa inimarmastaja.

3. ood

Sind, kes Sa vee kohale riputasid
takistamatult kogu Maa,
silmas loodu Kolgatal rippumas,
sai täis imestust, hüüdes:
“Ükski pole püha peale Sinu, Issand!”

Oma hauast Sa märke näitasid
rohkeile nägijaile;
nüüd oma saladusi jumalinimlikult selgitad
surmavallas olijaile, ja nad hüüavad:
“Ükski pole püha peale Sinu, Issand!”

Sa avasid embuseks käed ja ühendasid
varem lahusolnu;
Sa vabastasid, lunastaja, surilinusse
rõivastatud
ja haudadesse kinnipandud, kes hüüdsid:
“Ükski pole püha peale Sinu, Issand!”

Haua ja pitseri, Sa maetamatu,
omaks võtta tahtsid;
sest oma väge Sa jumalike tegudega

tunda andsid neile, kes laulavad:

“Ükski pole püha peale Sinu,
inimarmastaja Issand!”

Kassia

MAARJA MAGDALEENAST

Issand, paljudesse pattudesse langenud naine,
Sinu jumalikkust taibanult,
mürritoojate hulka võetult
nuttes toob Sulle mürrri enne
haudapanekut;

“Oh, et öö on mu üle,” ütleb ta,
“ohjeldamatuse astel, pime ja
kuuvalgetu

patune armastus;
võta vastu mu pisarate ojad,
kes Sa pilvede läbi juhid vett merre;
paindu mu südame ohkamiste poole,
kes Sa painutad taevaid oma imelise
alandumise ees;

suudlen Su rüvetamatuid jalgu,
üha silitan neid oma pea kiharatega —
jalgu, mida õhtusel ajal paradiisis
sammumas kuuldes Eeva hirmunult
vältis;

Kes suudaks jälgida mu pattude hulka
ja Su otsuste põhjatust, mu hingepäästja
lunastaja?

Ära jäta märkamata mind, oma ümmardajat,
Sa mõõdetamatu halastuse valdja!"

Symeon Müstik

Kui sa häbige rõivastusid oma lihasse
ja aru ei paljastanud, hinge ei avanud,
pimedusega lööduna valgust näha ei
suutnud —
mida teeksin ma sulle? Kuis näitaksin sulle
kohutavat?
Oh, kuis viiksin sind Taaveti kotta?
Sest saavutamatu see minusugustele
loidudele,
ülени nähtamatu minusugustele pimedatele,
kaugel uskmatuist ja kõhklejaist täiesti,
eemal kõigist kurjadest, kõigist maailma-
armastajaist,
uhkeist nõnda võrreldamatult eemal
nagu taeva kõrgus põhjatu sügavuse üle;
kes või kuis üldse tõuseks taevasse
või läheks maa alla, uurides põhjatust,
ja leiaks pärli kui sinepiiva,
olevaist vähimat kuis leida suudaks?
Ent kogunege, poisid, ent tulge, naised,
tõtake, isad, enne kui tuleb kätte lõpp,
minuga koos nutke ja halage kõik,
et väikestena ristimises Jumalat saanud,

ja enam veel, et lastena Jumala poegadeks
saanud,
patustanult meid jalamaid kihutati välja
Taaveti kojast (ja seda tundetult
talusime) — ja nüüd tõtakem kahetsusele;
sest seeläbi saavad sisse kõik väljatõugatud;
teisiti ju ei saa ükski sisse tulla (ärge eksige!)
ega näha selles ajastus lõpuleviidut
ja lõputuis ajastuis lõpuleviidavat
mu Kristuses ja Jumalas, kelle päralt on kogu
kirkus
ja au ja ülistused nüüd ja igavesti.

AUTORITEST

KYRENE SYNESIOS (4./5. saj.) — Kyrene piiskop Põhja-Aafrikas ning uusplatonistlik filosoof. Muude teoste kõrval on säilinud Synesioselt kümme dooria-murdelist hümmi. Temalt on eesti keelde tõlgitud "Kiilaspäisuse ülistus" (*Looming*, nr 4, 1984, lk 522–535 [tlk. ja kommenteerinud Kalle Kasemaa. — *Toim.*]).

DAMASKUSE JOHANNES (8. saj.) — silmapaistev teoloog kreeka-katoliku kirikus, üks suuremaid ikoonide apologete. Peateoseks on dogmaatika kokkuvõte *Tunnituse allikas* (Pägē gnōseōs). Johannes on olnud viljakas ka poleemikas nestoriaanluse, monofüüsiluse, maniluse ja islamiga; samuti on ta kirjutanud askeetilise sisuga teoseid, homiiliaid, kõnesid pühakute auks ning romaani *Barlaami ja Joasaphi elu* (Bios Barlaam kai Joasaph). See jutustab — kasutades india päritoluga Buddha-legendi — india kuningapojast Joasaphist, kes eremüit Barlaami toimeid võidab ristiusule oma isa kuningriigi; romaan on olnud tohutult populaarne ka keskaja Lääne-Euroopas. Barlaami ja Joasaphi loo kohta on kirjutanud Uku Masing ("Zur Erklärung der Entstehungsgeschichte der Legende von Barlaam und Joasaph." — *Tõid orientalistika alalt I* (TRÜ Toimetised nr 201), Tartu, 1968, lk 123–139) ning Uku Masing ja Kaide Rätsep ("Barlaam and Joasaphat: Some problems connected with the story of "Barlaam and Joasaphat", the acts of Thomas, the Psalms of Thomas and the Gospel of Thomas." — *Communio Viatorum*, Nr. 1, 1961, lk 29–63). Johannes võttis luules

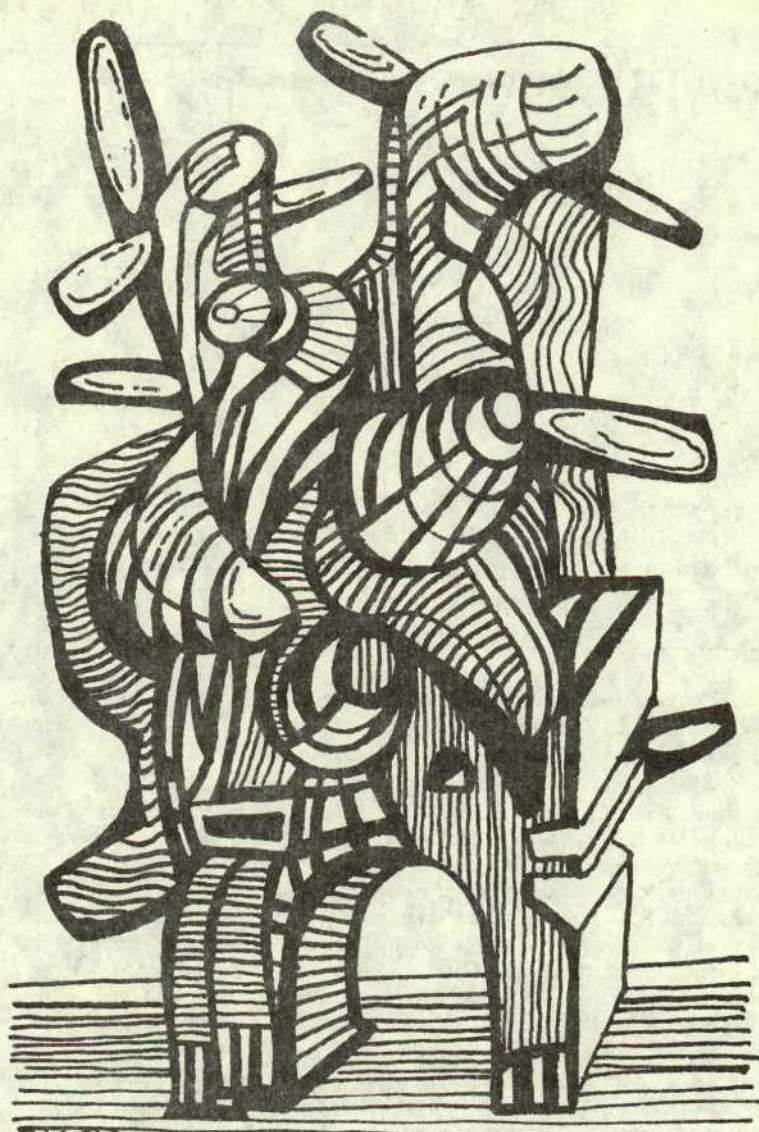
Bütsantsi vaimulikku luulet

osaliselt uuesti tarvitusele kvantiteeriva värsimõõdu ning tema kolm kaanonit (Jõuludeks, Kolmekuningapäevaks ja Nelipühiks) on kirjutatud jambilises trimeetris.

KOSMAS MAIUMAS (8. saj., aastast 743 Maiuma piiskop Foiniikias) — Damaskuse Johannese poolvend; teda nimetatakse ka lihtsalt "laulikuks" (ho melōdos). Kosmas ja Johannes püüavad luules oma eelkäijat, Kreeta Andreast (surn. 720) ületada värsside peenuse, mitmekülguse ja kunstipärasuse poolest, mille all tihti kannatab väljenduse selgus. Mõlemale oli eeskujuks Nazianzose Gregoriose (4. saj.) luule; Kosmaselt pärineb ka skolione Gregoriose luuletustele. Üldiselt peetakse Kosmast läbielamiste ja nende väljendamisoskuse poolest lihtsamaks kui Johannest. Hilisemad põlved on Johannest ja Kosmast pidanud kirikuluule ületamatuks tipuks, mida Karl Krumbacheri meelest seletab "selle mõistatusliku inimtõu üha kasvav armastus ebaloomuliku kunstikkuse ja grammatiliste harulduste vastu" (*Geschichte der byzantinischen Literatur*, München: C. H. Beck, 1897, lk 675).

KASSIA (9. saj.) — haritud ja tugeva eneseteadvusega luuletaja, kelle luulet iseloomustavad mõtete algupärasus ja sügavad tunded. Temalt on säilinud värse õnne, ilu, kuulsuse, rikkuse, kommete, munkluse jms kohta.

SYMEON MÜSTIK ehk SYMEON UUS TEOLOOG (sünd. 1025, surn. pärast a. 1092) — üks kreeka kiriku suuremaid müstikuid; noorpõlves *spatharokubikularios* (ihukaitsepealik) keisri õukonnas, hiljem silmapaistev askeet mitmes kloostris. Teda on peetud hesühlastide müstika vaimseks isaks. Symeoni arvukad teosed on seni veel suhteliselt vähe tuntud. Nende hulgas on kõnesid munkadele, kirjutisi kirikupühade ja pühapiltide kohta jne. Symeoni peateoseks on jumalaarmastuse müstilisest lõõmast kantud *Divinorum amorum liber singularis*, mis on säilinud ainult ladina keeles.

RK 91

NATSIONALISM JA ETNILISUS

Meie-rühmade moodustumisest

Georg Elwert

Tõlkinud Mari Tarvas

Raske on leida uurimisvaldkonda, milles vastavate liikumiste protagonistide püstitatud kultuurifassaadid takistaksid sel määral äratundmisele jõudmist kui natsionalismi ja etnilisuse uurimine.¹ Tegelikult vas-

Nationalismus und Ethnizität: Über die Bildung von Wir-Gruppen. — *Kölner Zeitschrift für Soziologie und Sozialpsychologie*, 1989, 41. Jg., Nr. 3, S. 440–463.

¹Selles raskes ettevõtmises toetasid mind paljud kolleegid. Tõuke andis Niklas Luhmann. Esimeste otsustavate näpunäidete eest olen tänu võlgu Michael Gieseckele, Wolfgang Schildile, Werner Kummerile, Lucian Hölscherile ja Achim von Oppenile. Kolleegid Kluxen ja Mikat abistasid mind küsimustega Rheinland-Westfaleni TA diskussioonil. Saksamaa Sotsioloogiaühingu arengusotsioloogia ja sotsiaalantropoloogia sektsioon (eriti Peter Waldmann) ärgitas mind seda teemat uuesti käsile võtma. Selle sektsiooni paljudest huvitavatest näpunäidetest olid eriti kasulikud kolleegide Waldmanni, Senghaasi, Splitteri, Schieli, Blaschke ja Lentzi omad. Diskussioonid Büttneri, Scheffleri, Kouroshi, Fijalkowski, Johanseni jt Vaba Ülikooli Ees-Aasia uurijatega aitasid minu silmapiiri laiendada. Siin kajastuvad ka vestlused teaduskolleegide Jonathan Shapiro ja Verena Stolckega. Saksamaa Uurimisühingu toetatud projekti "Oromo rahvuse kujunemine" raames diskuteerisin ma viljakalt Elke Metzteni ja Thomas Zitelmanniga, mis samuti kajastub tekstis. Omakasupüüdmatult ja kohusetundlikult abistasid Karola Elwert-Kretschmer, Thomas Bierschenk ja Carola Lentz käikirja kriitilise lugemisega.

tuvõetamatu ja halvasti rakendatav² piiritlemissüsteem on saanud endastmõistetavuseks, võimsaks sekulaarseks religiooniks.³ "Ratsionaalselt asjalikustatud ühiskonna-käsitluse levik" ei toonud endaga kaasa natsionalismide tagasitõrjumist, nagu lootis veel Max Weber (1922: 219). Ilmselt tuleb taas täpsemalt tegelda natsionalistliku ja etnitsistliku mobiliseerumise ühiskonnasiseste motiividega, õieti üldisemalt meie-rühmade protsessidega. Selle artikli põhiideede hulka kuulub ka mõte, et selline uurimus ei saa õnnestuda, kui ei vaadelda (nagu käesolevas artiklis) kolmanda maailma etnilisust (osalt ka nativismi) ja natsionalismi koos. Nii mõnigi muidu kontingentse kultuurisündmusena näiv asjaolu, näiteks traditsioonide väljamõtlemine, ilmneb alles siis oma süsteemses tähenduses.

1. NATSIONALISMI PARADOKSID

Marx ja Engels ennustasid omal ajal klassivõitluste sajandit (1972: 36jj); selle asemel tuli enam kui sajand üliveriseid kokkupõrkeid rahvuste ja etnoste vahel. Rahvuslikud vabadusvõitlused, mida Lenin püüdis Marxi korrigeerides käsitada vaid üleminekuperioodina, ei rajanud teed klassivõitlusele, vaid olid lähtepunktiks veelgi ägedamatele siseriiklikele ja riikidevahelistele konfliktidele.⁴ See on alles esimene neljast natsionalismi tõusu iseloomustavast ja teoreetiliste käsitluste puudulikkust esiletoovast suurest paradoksist.

²Selle aspekti kohta vt Kedourie 1960 natsionalismi sisutihedat ajalugu.

³Natsionalismi kohta religioonina vt Kohn 1950: 44 jj.

⁴Marxismile tuginevad riigid rajavad üha enam isegi oma päevakohaseid ideoloogiaid natsionalismile. Selle tipuks on sotsialistlike riikide vahelised natsionalistlikud sõjad, nagu nt Hiina ja Vietnami sõda.

Teine paradoks: majanduslikud ja sotsiaalsed seosed on viimastel sajanditel koondunud kogu maailma hõlmavateks vastastikusteks sõltuvusteks. Sellest hoolimata on hoopis natsionalismile rajatud rahvuste ja etnoste piiritletus saanud dominantseks poliitiliseks fenomeniks.

Kolmas paradoks: rahvused on sotsiaalsete struktuuridena erakordselt noor ajalooline nähtus. Nad on ilma ajaloota. Neid kandva või rõhutava ideoloogiana postuleerib natsionalism ometi täiesti vastupidist: tema on see, kes "ajalugu" loob. Kultuurilise artefaktina vastandub rahvuste objektiivne modernsus ajaloolase silmis natsionalisti subjektiivsele muinasajale (Anderson 1988). Ajaloo rekonstrueerimine saab üha enam etniliste liikumistegi tunnuseks. Inimesed omistavad sündmustele mõtte, seavad nad lugude vormi, korrastavad "ajalooks". Rahvuste sünni, kasvamise, allasurumise ja taasärkamise kirjeldamiseks on natsionalistlikule ajalookirjutamisele jutustusmustrid juba ette antud. Vastavalt nendele seostatakse sündmusi, millel pole midagi ühist, sõelutakse välja sobiv informatsioon, silutakse vasturääkivused. Poliitikas toimitakse sel viisil loodud ühisest "ajaloost", mitte ühisest minevikust lähtudes. Imperialistlike püüdluste seaduslikkuse tõendamiseks kasutatakse müsterioosseid minevikuimpeeriume, nagu nt Afganistanist Indoneesiani ulatuv Suur-India, Vietnam Indo-Hiina impeeriumi valitsejana, Suur-Somaalia jne (vt Schiel 1985).

Neljas paradoks: natsionalismi poliitiline tugevus näib, arvestades ta ideoloogilist viletsust ja vastuoklikkust, absurdne. Kõikidest suurtest ideoloogilistest vooludest, mis möödunud kahe sajandi jooksul maid liikuma on pannud, pole natsionalismil ainsana ühtki suurt teoreetikut. Teoreetikute aset täidavad hirmuäratavalt produktiivsed ideoloogid, kes selektiivselt kõlavate tühjade vormelite (nt sõbra—vaenlase retoorika), ajaloolis-

te tõendite külluse ja oma põhilistele väljendustele iseloomuliku looritatusesega loovad mulje sügavusest.

Tihti langesid ja langevad natsionalisme ja etnilisi liikumisi käsitlevad tööd ohvriks vastavate liikumiste enesekirjeldustele, mis meelsasti postuleerivad mõne "rahva" sajaditepikkust ajalugu. Et liikumine on postuleerinud ja propageerinud mingit ajalugu, siis on usutudki, et tal on see olemas. On usutud, et liikumise homogeensus on tagasiviidav ühisele iidsele pärandile, võib-olla isegi ühisele päritolule. Liikumist kokkusulatavat poliitilist insenerikunsti ei ole ära tuntud, sest see on peitunud propagandistliku eesmärgiga — ka enese veenmiseks — kokkuklopsitud ajaloo selja taha. Postuleeritud ajaloo mõte on ennustamises. Sageli ei märgata, et selline ajalugu võib üheaegselt olla vale ja produktiivselt uuendav. Ajalookirjeldusena on see kas vale, võltsitud või vigane. Minevikku projitseeritud mudelina sellest, millised *peaksid* ühiskondlikud suhted olema, on see produktiivselt uuendav. Enesemääratlused saavad sellistest liikumistest ilmsiks siis, kui nad ajalooga kinnitavad koha- ja piiri-, rahvuse- või etnoseteadvust. Hoopis vähem ilmsed on nad seal, kus peituvad nende otsustavad tõukejõud: ressursside poole püüdlemine ja usaldusvõrkude loomine (vt 3. osa). Teoreetiliselt põhjendas selle fenomeni mõistmiseks vajalikku seost teadvustasandi ja majanduse vahel esimesena Otto Bauer (1924). Tema hindamissüsteem oli siiski marksistlik, seepärast on teda etableeritud teadustes seni peaaegu ainult kaudselt tsiteeritud. Parteimarksistlik traditsioon lõhenes, sest Leninist alates aeti teoretiseerimine natsionalismi üle lootusetult segamini poliitilise taktikaga. See tulenes pragmaatilisest käigust, millega püüti lülitada rahvuslikke liikumisi nii liitlaste kui ka revolutsiooniliste vaheastmete nimestikku. Selline taktika viib aga paratamatult selleni, et natsionalism neelab sotsialistli-

ku ideoloogia jäänused avalikult alla. Seda on näidanud praeguse aastakümne (1980. aastad. — *Tlk.*) konfliktid Vietnami ja Hiina ning Somaalia ja Etioopia vahel.

Mõnede katsetuste järel, mis olid pigem kirjeldused kui teooriad, õnnestus alles Benedict Andersonil (1983 ja 1988), kes eriti rõhutab, et rahvus on loomult imaginaarne kogukond, jätkata vana teoreetilist suunda. Paljudel autoritel (kummalisel kombel ka Karl Deutschil (1953: VI)) on raskusi Herderi traditsioonist vabanemisega. Herder postuleeris kommunikatsioonisüsteemina riiklusest sõltumatult arenenud üksuse "rahvas" olemasolu (vt Blaschke 1985). Samas näitas juba Jakob Fallmayeri varane uurimus (1830–1836) kreeka "rahvusest", et ühiskeel ja ühine rahvuskultuur võivad olla fiktsioonid, mida faktidega kinnitatakse alles hiljem, kui rahvus on juba kujunenud (Sarides 1980). Kõneles ju tollases Kreekas vaid elanikkonna vähemus kreeka keele dialekte (Pärsia kohta vt Fragner 1988).

Nigeeria natsionalismi alguseks ei olnud rahvuslik traditsioon, vaid kristlik kujutlus õigusetute ja paljaksvarastatute ühisele saatusele toetuvast instrumentaalsest kogukonnast (Turner 1979). Etnilised ("suguharude") organisatsioonid, mis nii mõnelegi välismaisele vaatlejale näisid vanemate, rahvuse integratsiooni ohustavate elementidena, polnud sugugi vanemad. See, mis koondus joruba nime alla eesmärgiga pääseda mõjule tekkivas Nigeeria riigis, oli etnosena fiktsioon. See fiktsioon tugines küll etnograafilistele publikatsioonidele (Sklar, Whitacker 1966: 291).

16. sajandil tekkinud esimene aimdus saksa natsionalismist rajanes põhiliselt Elsassi humanisti Wimpfelingi reformatsioonikümnenditel bestselleriks saanud klassikaväljaandel — Tacituse *Germania*'l. 15. saj. lõpul ja 16. saj. alguses polnud sõnal *deutsch* veel kindlat tähendust. See sõna tähistas selget ja arusaadavat

keelt, ka rahvakeelt. Rahvakeele tähenduses võidi seda sõna teatud asjaoludel kasutada ka mõne slaavi idioomi kohta. Lingvistilise nimetusena hõlmas ta mõnede jaoks ka Inglismaa anglosaksi keeli. See poliitilis-kultuuriline liikumine, mille religioosseks väljenduseks oli reformat-sioon, taotles end tolle aja hierarhilistele ühiskondadele vastandades lihtsate inimeste (*gemein man*) kommuni-katsioonikogukonda (Giesecke 1975). Lihtsa keele (*ge-mein sprach*) kasutamist edendati, seda trükiti, muude-ti arusaadavaks ka kaugemal elavatele inimestele, kinni-tati sakslaste (*Teutsche*) maa müütilist ühtsust. Alles 16. saj. keskel (reformaatorite, eriti Martin Lutheri ak-tiivsel kaasabil), kujunes näiliselt kindel mõiste *deutsch*. Nüüd juba "teati", kes on saksa rahvus ja milline on tema ajalugu.

2. ETNOSTE AVASTAMINE

Alles möödunud sajandil hakati etnose mõistet sel-gelt eristama rahvuse mõistest (vt Mercier 1961; Mühl-mann 1964). Koloniaalvõimude pragmaatilisi huve ja sotsiaalanthropoloogilisi uurimusi sidudes hägustati see mõiste kohe. Asjaolu, et eksisteerivad erialased termi-nid nagu "etnologia" ja "etnosotsioloogia", sisendab arvamust, et etnosed on universaalid, et nad esinevad kõikjal. Neid peetakse loomulikeks organiseerumismu-deliteks kõigile veel rahvuseks liitumata inimestele.

Robert Papstein (1978) osutas Sambias elavaid lu-valesid käsitlevas teoses, et eelkoloniaalsel ajal tähis-tas "Luvale" üsna ebamääraselt üht piirkonda. Sealsete inimeste tähtsaimaks sotsiaalseks organisatsiooniks olid abieluklassid. Igas külas oli neid mitu. Inimestel, kes tänapäeval nimetavad end luvaledeks mälestusena ko-loniaalaja võidujooksust maaomandiõigusele, on sama-sugused abieluklassid nagu mõnedel naabritel. Teistel

naabritel on neist abieluklassidest esindatud vaid kolm, see-eest on neil aga veel teisi, mida luvaldedel ei esine. Päritolumüüte jagavad luvalded teiste, tänapäeval Zaïre'is elavate rühmadega. Need asjaolud viitavad sellele, et luvalded tekkisid etnosena alles siis, kui Briti koloniaalvõimud hakkasid maad "etnilise" printsiibi alusel kollektiivselt jaotama.

Jean-Loup Amselle (*Au cœur...* 1985) ja Volker Müller (1989) näitavad, et bamana (Mali bambara), marka jt praegused etnonüümid⁵ tähistasid kolonialismieelsel ajal tõepoolest olulisi ühiskondlikke organiseerumismorme. Ometi ei olnud tegemist etnostega, vaid sotsioprofessionaalsete rühmadega, mis osalt kasutasid eri keeli. Kui põlluharija hakkas karja kasvatama, ei kuulunud ta enam bambarate, vaid fulbede hulka. See-ga leiame siit majandussüsteemi, milles tööjaotus ei ole korraldatud ühiskonnasiseselt, vaid tuleneb erinevate, osalt eraldi elavate sotsioprofessionaalset spetsialiseerunud ühiskondade koostööst. Selliseid sümbiootilisi ühiskondi, kus erinevalt sellest, mida kirjeldab meie mentaalne "suguharu" mudel, on võimalik "etniline konversioon", on ilmekalt kirjeldanud Siegfried Nadel Niigeria kohta (1938) ja Robert Canfield (1973b, jättis Nadelit tähele panemata) Afganistani kohta illustratiivselt (Sudaani kohta vt Rottenburg 1987). Etnilise konversiooni näiteks on tugid ja njempid Keenias. Tugid, kes on kogunud piisavalt palju kariloomi, saavad njempideks. Loomadest ilma jäänud njempid muutuvad tugideks (Behrend 1986: 2).

Oromote keskne organiseerumispriintsiip, mida nad veel tänapäevalgi rahvuslikuks sümboliks peavad, oli *vanuse- ja generatsiooniklasside süsteem (gada) (Ethnizität...* 1989). Meeste kuulumus vanuseklassidesse

⁵Etnonüüm on etnose nimi.

ja isapoolsetesse põlvkonnajärgnevustesse reguleeris sotsialiseerumisprotsessi formaalseid üleminekuriituaale, ka sõjaväelist struktuuri, abiellumisvõimalusi ja poliitilises võimuses osalemist. Paralleelne kuulumine unilineaarseks sugulusrühmadesse hõlmas ka naisi, reguleeris eksogaamiat, omandisuhteid, maa jt loodusressursside kättesaadavust ning trahvide maksmist. Oromote ehk gallade etnogeneesi iseloomustab pidev võõraste indiviidide ja gruppide adopteerimine, kellest siis moodustuvad omaette staatusega rühmad. Endogeensete ja eksogeensete riigitekkeprotsesside käigus staatused muutusid, nii et "identiteet" oli liikuvus seisundis. Kõige avaram "meie-rühma-tunne" on rajanenud hägusel mälestusel müütilisest ürgkodust ja väärtuste süsteemil, mis andis vanuse- ja generatsiooniklassideks organiseerumisele religioosse dimensiooni. Pole kindel, kas need päritolumüüdid ja see "meie-rühma-tunne" kehtisid tõepoolest kõigi samasuguse vanuseklasside süsteemiga oromo (orma/borani/galla) rühmade kohta. Kahtlemata mõjutasid vanuseklasside baasil organiseeritud gruppide moodustumisprotsesse ikka ja jälle ka kohalikud tingimused ning võimaldasid separaatsete "meie-rühmade" teket.

Lääne-Aafrikas elavate gurikeelsete rühmade akefaalse⁶ osa puhul torkas juba koloniaalajal silma probleem, et koloniaalvõimud püüavad neile projitseerida meie etnosemõistet (Rattray 1932; vt ka Mercier 1961 ja Schott 1988).⁷ On olemas spetsiifiliselt *paikkonnaga seotud* rühmad, kes sageli püüavad oma sugulust genealoogiliselt rekonstrueerida. Osalt muutuvad nad ekspansioonseteks rühmadeks, mis on organiseeritud põhiliselt

⁶See kreeka keele põhjal loodud mõiste (akefaalne - peata) tähistab sotsiaalanthropoloogias keskse instantsi ja sunnivahenditeta ühiskondi. Neil puudub "pealik", kuningas vms.

⁷Järgnevad kirjeldused tuginevad peale selle veel minu enda vaatlustele Põhja-Dahomeys Beninis 1972 ja Põhja-Ghanas 1970 ning 1976.

sugulusliini (*lineage*) alusel. Paigaga seotust õigustatakse sageli rännumüütidega. Igas maanurgas olevat õigus korilusele, jahipidamisele ja põlluharimisele seotud spetsiifiliste normidega ja kuuluvad ühe või mitme paik-konna elanikele. Õigusi ja neid kroonivad liitu mingi loodusjõuga haldab maapreester (*tendana* jt). Loomulikult võivad inimesed teistesse kohtadesse kolida, seal elu sisse seada, sealse kogukonna koosseisu lülituda või ka ainult leida sealt endale abikaasa. Mõningad niini-metatud etnonüümidest (nt *tem* jt silpidega *tem*, *ten*, *teng* jms) tähendavad umbes sedasama mis "kaasmaalased" või "maa inimesed". "Me oleme siinsed inimesed," vastasid nad arvatavasti koloniaalametnike küsimusele, millisesse suguharru nad kuuluvad. Ehk on siin mõjunud organiseerivamalt "naabruse" või "asukoha" printsiip kui sugulus.⁸ Siin tuleb sugulust ja maa-ala vaadelda alternatiivsete printsiipidena (sealjuures on sugulus tugevam just ekspansiivsetes rühmades).

Põhja-Ghanast Loode-Beninini ulatuvas gurikeelse-te rühmade geograafilises vööndis tunnetavad naaberkülade, -külakeste või -talude elanikud sageli oma kokkukuuluvust ning sarnanevad üksteisega keelelt ja kombestikult. Selle kokkukuuluvate rühmade kontinuumi servadel elavad inimesed ei saa aru üksteise keelest ega tunneta ka kokkukuuluvust. Etnilisse rühma kuulumine on sõltunud ilmselgelt paigast, kus triibuste ja kantonite koloniaalsed defineerijad oma küsimusi esitasid. Küsitletud pidasid paremal ja vasakul elavaid naabreid nendega kokku kuuluvaiks, nemad koos moodustasid etnose ka siis, kui kõige äärmisemad naabrid mõlemalt poolt seda kokkukuuluvust ei tunnetanud. Need näited Ida- ja Lääne-Aafrikast (võiksime neid samahästi tuua ka teistelt kontinentidelt) peaksid piisavalt selgitama, et

⁸Suguluse "etnograafilise printsiibi" kriitika kohta vt Geertz 1979: 376-377.

etnos ei ole kõigi inimühiskondade endastmõistetav põhimudel.

Valitsusvõimu spetsiifilisest perspektiivist vaadatu-
na võib etnos siiski näida endastmõistetavana. Vanad pärslased mõistsid, et *ethnos*'te konstitueerimine on kaudse haldamise printsiibina tõhus süsteem, mida arendasid edasi ka Makedoonia Aleksandri diadohhid ning neile järgnenud Bütsantsi ja Osmani riikide valitsejad. Juhikeskne (kefaalne) organisatsioon oli ju keskvoimule partnerina vajalik. Neilt etnostelt nõuti moraaliins-
tantside organiseerimist (religioon, jurisdiktsioon); lubatud oli neile kultuurielementide organiseerimine (riie-
tus, keel, kiri). Sellise organiseerimisprintsiibi hädavajalikuks eeltingimuseks oli aga ühte ja ainult ühte etnilisse rühma kuulumise eksklusiivsus. Teisiti on lood osas Aafrika piirkondades. Perekonniti levivail meie-rühmadel, mida sotsiaalanthropoloogid koloniseeritud maadest eest leidsid, ei ole sageli just seal, kus poliitilisel maastikul domineerivad akefaalsed grupid, vajalikkv eksklusiivsu-
se tunnust (Schlee 1985). Siis jäi ühte etnosse kuulumise defineerimine eksklusiivse tunnusena valitsusega seotud, kuid poliitiliselt talle sageli vastu vaidlevate etnograafide ja sotsiaalanthropoloogide ülesandeks (*Au cœur...* 1985; Augé 1979).

Koloniaalne halduspraktika, mis organiseeris inimesed etnosteks või kantoniteks pealikutega eesotsas, naturaliseeriti kaasaegses sotsiaalanthropoloogias üleajalooliseks põhimõtteks, nii et kõik inimesed peaksid kuuluma suguharudesse (etnostesse/rahvustesse). Tänapäeval on olemas isegi rühmi, kes etnoloogidele oma ajaloo kirjutamise eest maksavad, loomaks teaduslikku alust taotlusele olla etnos (Sambia kohta vt Papstein 1978, Austraalia kohta Moizo 1987, või juba varem liigagarate slavistide kohta Euroopas Weber 1922: 186). Just seal, kus riigiparaadi toimel tekkisid majanduslikud huvirühmad,

hakkasid sellised grupid vanades või alles nüüdisaegselt formeerunud etnilistes piirides kristalliseeruma. Etnilisel põhimõttel organiseeritud klient-rühmade moodustumine tugines taasleitud "etnilisel solidaarsusel" (Keenia kohta vt Amershi 1983 ja Benini fulbede kohta Bierschenk 1989). Nõnda sai etnilisuse protsess arenguprotsessi ("moderniseerumise") integraalseks osaks. Tõsi-asi, et relevantne osa inimkonnast oli organiseeritud peamiselt abieluklasside, vanuseliste ja sotsioprofessionaalsete rühmade, sugulusliinide või lokaalsete gruppidenä, mitte aga "etnostena", ja et ka "etnilise" organisatsiooni puhul on võimalik kuuluda üheaegselt mitmesse rühma, on niisiis poliitilise protsessi tulemusena maha maetud. Arheoloogitööga peame⁹ seda nüüd taasavastama.

Nii Euroopa kui võõraste kultuuride uurimisel võib sageli kohata meie teadusliku etnose mõiste taolisi kollektiive piiritlevaid mõisteid (mis ei kehti ainult oma rühma kohta). Me nimetame neid distinktiivseteks* (kultuurile immanentseteks) etnosemõisteteks ehk -konseptatsioonideks (s.o kavanditeks). Kõik need mõisted omistavad kollektiivile ühtsuse, mis moodustavatki "rahva olemuse". Selliseid mõisteid kasutav distinktiivne sotsiaalteooria peaks juba iseenesest olema huvitav uurimismaterjal. Kahjuks ei suuda aga paljud uurijad vastu panna kiusatusele destilleerida sellistest distinktiivsetest mõistetest interkultuurilist mõistet, mis seab esiplaanile päritolu, kultuuri, keele jne olemuse (essent-

⁹Etnoste ja rahvuste konstruktiivse iseloomu kohta vt ka Beck, Goetze, Lentz, Rösel, Waldmann jt koguteoses *Ethnizität...* 1989, samuti Bierschenk 1989.

*Autor kasutab inglise keelest laenatud terminit *emisch* (ingl *emic*), mida oleks võinud eesti keelde ümber panna uue võõrsõnana 'eemiline'. Asja muudab aga keeruliseks tõik, et allpool esineb eemilise vastandina sõna *etisch* (ingl *etic*), mida tulnuks tõlkida 'eetilise' ja mis tekitanuks segadust sarnase teise võõrsõnana olemasolu tõttu. Nimetatud põhjusel otsustasime tarvitada kaudtõlget. *Toim.*

sialistlikud definitsioonid). Etnosemõistete ulatuslikum uurimine ei näita aga mitte ainult seda, et see olemus on tihti vaid konstrukt, vaid ka seda, et essentsialistlikud etnosemõisted ei ole kõikjal rakendatavad. Igal postuleeritud olemuslikkuse-määratlusel on erandeid. Seepärast ei näe ma ühtegi moodust pääsemaks mööda neist definitsioonidest, mis seavad esiplaanile piiritähise, mis sellisena on (*Ethnic...* 1969) sotsiaalse toiminguga formaalne akt (formalistlikud definitsioonid).

3. EKSKURSS DEFINITSIOONIDESSE

Kes soovib paljastada pseudoajalooliste fikseeringutega varjatud etnilisuse ja rahvuste tekkimise dünaamikat, peab revideerima ka mõningaid armsaks saanud igapäevaseid definitsioone.

Rahvuse all mõistame lödvemat või kindlamat sotsiaalset organisatsiooni, mis pretendeerib üleajalisele iseloomule, mida enamik tema liikmeid käsitab imaginaarse kogukonnana ja mis tugineb ühisele riigiaparaadile.

See definitsioon ei nõua mingit kultuuriliste tunnuste faktilist ühtsust, küll aga sellise rahvuse liikmete enamiku uskumist neid kõiki sotsiaalseks struktuuriks liitvatesse teatud ühtsuse elementidesse. Eeldatakse horisontaalset kaasvõitlejalikkust koos kohustuste ja nõudmistega. See kogukond on ebareaalne ja vaid imaginaarne, kuivõrd tal puuduvad isiklikul tutvusel põhineva kollektiivi sanktsioneerimisvahendid. Ehkki au ja häbi on selles suure sõpruskonnas normidest kinnipidamise olulised tagatised, ei ole need siiski nii tõhusad kui isiklikul tutvusel rajanevate (*face-to-face*) rühmade omad. Intentsionaalne seos riigiaparaadiga¹⁰ (etnose mõiste ei nõua seda piiravat kriteeriumi) ei pruugi ilmingimata olla reaalne suhe. Separatistlikke liikumisi iseloomustab nt püüdlemine sellise riigiaparaadi poole, mitte tema reaalse olemasolu. Irredentistlikud liikumised (teise riigiga ühinemist nõudvad, nt varem afgaanimeelne Puštunistani liikumine Lääne-Pakistanis) võivad käsitada end "rahvusena" seoses naabermaa riigiaparaadiga. Rahvuse

¹⁰Seda defineerimiskriteeriumi tõstis esile juba Max Weber (1922: 218). Riigivõimu sanktsioonide atraktiivsuse kohta vt Lepsius 1966: 22.

olemus on seega iga kord määratletav seoses kultuurile immanentsete ilmingutega. Kus ühed näevad rahvust, seal näevad teised vaid imperiaalistlikku ülbust. Või vastupidi: kus ühed näevad rahvust, seal näevad teised vaid irredentlikke ja tribalistlikke püüdlusi (Waldmann 1985).

*Etnilised rühmad ehk etnosed on üleperekondlikud ja perekondi hõlmavad grupid, mis omistavad ise endale kollektiivse, teatud tingimustel ka eksklusiivse identiteedi. Sealjuures on need kuuluvust määratlevad kriteeriumid, mis fikseerivad välispiire, muutlikud. Ometi domineerivad just need kriteeriumid teiste üle. Dissidentlike sotsiaalanthropoloogide poolt kasutatav etnose mõiste vastandatult "rahvusliku" argimõistmisele on ulatuslikum kui rahvuse mõiste (Mühlmann 1964; *Ethnic...* 1969). Puudub seos keskele instantsiga ja eksklusiivse "kodakondsuse" element.¹¹*

Etnose ja rahvuse defineerimise katsed on viinud sellise turbulentside määrani, et enesedefineerimist etnose või rahvusena ei ole tunnustanud teised, konkureerivad rühmad. Kaua uskused ka teaduslikud autorid, et etnost on võimalik seostada vähemalt ühise keele, kultuuri (nt Emerich Francis 1965: 29) või päritolu substraadiga. Siin näeme, et too positsioon — essentsialism — ei pea enam paika (see ei takista aga poliitilisi romantikuid — ka teaduses — püüdmast teda taaselustada). Nagu juba ülal mainitud, on kahtlemata olnud rühmi, kes pidasid end ise ja keda ka teised pidasid etnosteks või rahvusteks, ehkki neil puudus ühine keel või päritolu (vt Mühlmann 1964). Just ühise keeleta etnosi tuleb ette sagedamini, kui eurooplasest võhik võib arvata, eriti neis paikades, kus ühiskonda ei organiseeri kirjakeelne kommunikatsioon. Kui rahvus tekib põgenike asualal (*colluvies gentium*, vt Martius 1867), siis ühinevad eri päritoluga põgenikud teadlikult ja moodustavad etnose kaitseliidu põhimõttel. Sellisel moel tekkisid mõõdunud sajandil sõjalisest organisatsioonist Lõuna-Aafrikas suulud (Omer-Cooper 1976).

Etnilisele identiteedile pretendeerivate rühmade mitmekesisust vaadeldes märkame, et otsustavaks defineerimiskriteeriumiks peab sama enda identifitseerimine (*Ethnic...* 1969).¹² Sealjuures on enda identifitseerimine komplekssses vastastikus suhtes identifitseerimisega vöö-

¹¹Rahvuse endastmõistetavusena näiva "kodakondsuse" ajaloo kohta vt Verena Stolcke uurimust (1988).

¹²Max Weber kirjutas juba varem "usutud ühtsusest". Tal pole aga etnose formalistlik mõiste veel eksplitsiitselt välja arendatud. Küll aga tuleb ta sellele *de facto*, lükkides "või" abil kõikvõimalikke kriteeriume.

raste poolt (Barth seab nad vähemalt alguses kriteeriumidena "ja/või" abil üksteise kõrvale). Enda defineerimine etnosena on ebasabiilne, juhul kui see ei peegeldu vastavas defineerimises võoraste poolt. Defineerimisele teiste poolt tuleb püüelda kui identiteedi tunnustamisele. Kas on võimalik kujutada vastupidiselt ette rühmi, kes oleksid "etnosed" ainult võoraste definitsiooni järgi? Need võiksid olla vaid väga põgusad fenomenid, kes arvatavasti püüaksid seda piiritlust assimilatsioonil ja/või kliendialluvuse abil kõrvaldada, kui nad varsti juba ise endale reflektiivselt etnose loomust ei omista.

Ei puudu katsed "lepitada" siin esitatud (Barthi järgivat) formalistlikku etnosemõistet essentsialistlikuga. Sel juhul ei saada aru nende mõistete tuletamise erinevast struktuurist. Ühel juhul on silmas peetud kõikvõimalikke distinktiivseid etnosemõisteid ja konstateeritud, et nende ainsaks ühiseks jooneks on piiride tõmbamine inimeste vahele. See on vinnud rangelt üldise, s.t formalistliku suunitlusega teaduslikuks vaatluseks konstrueeritud mõisteni (Pike 1967 eeskujul nimetatakse selliseid mõisteid mittedistinktiivseteks *). Teisel juhul (essentsialismis) on silmas peetud mõnda — olgugi et tüübilt sagedamat — (distinktiivset) etnosemõistet, mis osutab kriteeriumina kas ühisele keelele või päritolule. *Colluvies gentium* jt etnoste liigid on jäetud "eranditena" konstruktsioonist välja. Nüpea aga, kui on lubatud erandid, ei ole enam tegemist (mittedistinktiivse) üldmõistega, vaid üksnes looritatud distinktiivse, etnosentristliku mõistega.

Selle enda või võoraste poolt defineerimise kriteeriumi alusel — kui Barthi definitsiooni võtta sõna-sõnalt — võib ka poliitilisi ja religioos- seid rühmi pidada etnosteks. Kas "saksa proletariaat" või "sotsiaal- demokraatide pere" aastaist 1870 kuni 1960, kas katoliiklikud parteid nagu Tsentrum ning KSL, kas "roheline" alternatiiv on siis etnosed (vt Aronson 1976)? Sel põhjusel pidasin vajalikuks lisada Barthi definitsioonile veel ühe uue kriteeriumi¹³: seose perekonnaga. Väljend "üleperekondlik ja perekondi hõlmav" eristab etnost ühelt poolt sugulaskonnast ja viitab teiselt poolt implitsiitselt kuulumise pärikkusele sellest sõltumata, kas pärija ise võeti etnosesse sündimisega või hilisema liitumisega. Ka etniline konversioon loob päriliku identiteedi. Sel viisil tõmmatakse piir etnose ja nt poliitiliste ühenduste vahele. Esi- plaanile tõuseb oluline aspekt: etnosed organiseerivad sugulust. Seega muudavad nad pärikkuse sotsiaalseks konstruktsiooniks: etnosesse sünnitakse. See, kes liitub etnosega (etniline konversioon), saab endale või vähemalt oma järeltulijatele sugulased. On iseloomulik, et sugulus- organisatsioonide mudelite moodustumine ja reguleerimine toimub ühe etnose piirides, distantseerides seda teistest etnostest. Vastasel juhul ei ole etniline identiteet eksklusiivne.

*Vt märkust eespool. *Toim.*

¹³Nagu juba varem Francis 1965: 196.

Ülalmainitud seosest "klassiorganisatsioonide" jt meie-rühmadega ei tohiks aga loobuda. Minu arvates tootab see kujuneda uueks uurimislaks. Vähemalt arenemisfaasis on etnose ja klassi mõistetel midagi ühist: nad on *konstrueeritud mõisted*, s.t nad ei tähista nüivõrd (või üldse mitte) sotsiaalset reaalsust, vaid nõuavad üksikisikult tema etnosesse/klassi kuulumisele väärlist käitumist. Reaalsuse kirjeldusena esitatud väljenduse varjus peituvad seega käitumisreeglid, mis lõpptulemusena võivad konstrueerida uue ühiskondliku organisatsiooni (klassimõistete kohta vt Furbank 1985¹⁴). Etnose ja rahvuse tendentslik, kuid mitte definitiivne erinevus seisneb piiri mõistmises. Sellal kui rahvuse piir vastavalt ideoloogiale postuleerib ennast rahuldava üksuse konstitueerimist, organiseerib etniline piir sageli just *piire ületavaid* sotsiaalseid suhteid. Erinevuse alalhoidmine organiseerib just komplementaarseid sotsiaalseid suhteid — näiteks karjakasvatajate ja põlluharijate vahel. Vahetus on mõttekas vaid siis, kui nad toodavad erinevaid produkte. See erinevus mõnede etnoste komplementaarse ja rahvuste-ideoloogia autarkilise piiritõmbamise vahel toob esile ühe natsionalismi iseärasuse: natsionalism kätkeb *alati* "etnilise segunematus" poliitikat, pagendamise ja mõrvamisega saavutatavat territoriaalse eraldatuse potentsiaali.

Etnoste kultuur võib muutuda. Hiinlased Jamaikal vahetasid alguses keele, siis usu, kuid säilitasid ometi etnilise identiteedi: nimelt kasutasid nad piiritlemiskriteeriumina omandatud katoliku usku (Patterson 1975). Definiitsioonikriteeriumid muutuvad, piir jääb püsima. Etnilised piiritlused ei pea definiitsiooni kohaselt olema ilmtingimata eksklusiivsed. Paikades, kus rahvuslikku identiteeti interpreteeritakse etniliselt, võivad eksisteerida osalt kattuvad (etnilised) identiteedid, on võimalik olla üheaegselt Itaalia albaanlane, kalaabrialane ja itaallane (Abate, Behrmann 1984). Ida-Aafrika puhul osutas Schlee (1985), kuidas küsiidikeelsete etnoste piiritlemiskriteeriumid on võinud ka ristuda.

Endale kollektiivse identiteedi omistamine ei ole vaba tahte avaldus. Reageeritakse vastuseisule, distantseerumisele, matkitakse või võetakse üle võõraste poolt omistatud identiteet (vt Canfield 1973a). Riiklikult konstitueeritud ühiskondades on sealjuures keskne roll "etnilisuse" riiklikul reguleerimisel.¹⁵

Natsionalismi all mõistame kommunikatiivsete ja ideoloogiliste joontega või ka relevantsete majanduslike

¹⁴ Analüüsitüübi eest oleme loomulikult tänu võlgu Ludwig Wittgensteini (1971) filosoofilistele uurimustele.

¹⁵ Vt Bodemann 1988, tema kirjelduse järgi olid juudi kogukondades veel esimestel sõjajärgsetel aastatel tarvitusel natsionaalsotsialistlikud mõisted nagu "pooljuut".

ühistunnustega sotsiaalseid liikumisi, mille eesmärgiks on ühise definitsiooni alusel oma rahvuse loomine, tugevdamine või kaitsmine. Natsionalism on niisiis juba katse endale rahvust luua. Oluline on osata näha sotsiaalse liikumise loomust ka seal, kus ilmnevad peamiselt ainult kommunikatsiooni organiseerimise tunnused ja majanduslikke seoseid või füüsilist vägivalda ei saa fikseerida. Sellises liikumises osalejate oma rahvuse definitsioon võib teataval juhul olla üsna hägune. Üldiselt ei väherda see nende väljavarateid edule, see võib isegi suurendada laialdasema mobiliseerimise võimalusi (üldiselt sisutuse kui šansi kohta vt Lepsius 1966: 39).

Mõned autorid mõistavad etnilisuse all teadlikku kuulumist mingisse etnosesse. Teised mõistavad selle all etnitsistlikke liikumisi, mis on defineeritavad analoogiliselt natsionalismiga. Et väljend on loodud sõna "natsionaalsus" eeskujul, siis näib mulle mõttekam anda talle pigem esimesena mainitud tähendus. Liikumiste puhul, mis püüavad mingit etnost konstitueerida või talle ressursse, tuluallikaid või õigusi hankida, võiksin ma rääkida etnitsistlikest liikumistest.

Natsionalismi ja etnilisuse teooriat, mis ei käsitle ühtlasi nativismi¹⁶, ähvardab hägustada nii nende liikumiste ideoloogiline element (ajaloo õilistamine) kui ka spetsiifilised funktsioonid (ühiskondliku kooselu uute vormide konstitueerimine). Nativismina (vt Mühlmann 1964) mõistetakse liikumisi võõraks peetud võimu alt vabanemiseks, mis tahavad (taas)luua traditsioonilistena kirjeldatud sotsiaalseid struktuure. Sellised liikumised, nt Melaneesia kargokultused (Lanternari 1986; Worsley 1973), ei pruugi tingimata postuleerida ühist etnilist või rahvuslikku identiteeti. Küll aga on neis liiku-

¹⁶Ladina päritoluga võõrsõna nativism tähendab liikumisi, mis taotlevad naasmist ürgsesse (*nativus*) seisundisse.

mistes kandvaks jõuks rühmitused, mis püüavad teistest kui "võõrastest" eraldumisega luua mingit imaginaarset kogukonda. Rahvuste või etnostega võrreldes iseloomustab neid üks nende nõudmiste sisuline või näiliselt sisuline element: nimelt traditsiooniliste sotsiaalsete struktuuride taastamise nõue. See ei tohiks aga varjata asjaolu, et sealjuures postuleeritud traditsioonid on sageli struktuuraalsed uuendused vana nime all.

Nativistlikke liikumisi on nende suhteliselt väikese hulga võrreldes Euroopas silmatorkavalt palju uuritud. Nativism näib eriti võõra ja eksootilisena. Kuid sellise kirglikkusega pole uuritud kõike, mis on võõras. Kas ei võiks olla nii, et nativism võlub meie uurimishuve sellepärast, et temas peegeldub tegelikult meie natsionalismide struktuur?

4. MEIE-RÜHMADE-PROTSESSID

Natsionalismi, rahvuse, etnose jt selliste mõistete definitsioonid peavad jääma alati formaalseteks ja see-ega mitterahuldavateks, sest nende mõistete taga võivad olla väga erinevad sotsiaalsed protsessid, nagu näiteks reaktsioon kasvavale sotsiaalsele ja majanduslikule ebakindlusele, individuaalse identsuse kaotamine ja võistlus uute tuluallikate pärast. Need sotsiaalsed protsessid ei põhjusta sugugi ainult natsionalismi ja etnilisust. Nad võivad samal viisil kanda teisi, nt religioosseid püüdlusi imaginaarsete kogukondade poole (vt van Binsbergen 1985). Võimu ja kurnamise kriitika võib ajendada majandusliku raskuspunktiga klassivõitlust, tekitada moralistliku raskuspunktiga usulisi kogukondi ning olla võõrvõimu ja -eksploateerimise kriitikana ajendiks natsionalismile või nativismile. Kõiki neid protsesse kokku nime-taksin ma *meie-rühmade-protsessideks* ja peaksin neid meie uuringute tegelikuks objektiks (vt Streck 1987).

Mulle näib kitsarinnalisena luua teooriat, mis tegeleks vaid etniliste liikumistega ja jätaks kõrvale samadest motiividest lähtuvate religioossete kogukondade tekkimise.¹⁷ Toetudes ühele Max Weberi (1922: 219) märkusele natsionalismi kohta võiks meie-rühmade-protseesse defineerida sihikindlate sotsialiseerimiste organisatsiooniliselt toimivate ümbertõlgendamistena isiklikeks (imaginaarseteks) kogukondlikeks suheteks. Operatsiooniseerimisel tuleks seega analüüsida nii aluseks olevaid sotsialiseerimisprotseesse kui ka ümbertõlgendusmudeleid. (Mõningate protsesside järgnev kirjeldus püüab sellele viidata.) Nood mudelid on meile enamasti kultuuriliselt ette antud. Rohkem kui seos käitumismudelitega tekitab muljet traditsioonist ülevõetud sümbolitega seotus. Traditsioonide konstrueerimine (*invention of tradition*; vt *The Invention...* 1973) avab aga erilise šansi sotsiaalstruktuuraalsele innovatsioonile.

Just erinevate protsesside koosmõjus seisneb meie-rühmade-protsesside, sealhulgas ka natsionalistlike liikumiste stabiilsus. Sama retoorikat kasutavad, samu vaenlasi jagavad (olgu nende klassikuuluvus ükskõik kui erinev) ja oma liikumiste teisiti motiveeritute püüdlustest saavad kasu nii need, kes tahavad oma meie-rühmadele turge reserveerida, kui ka need, kes otsivad kollektiivi kaudu uut, kindlamat identiteeti. Liikumine kokku kestab kauem kui üks või teine seda käivitav protsess. Selles näib minu arvates peituvat natsionalistlike ja etniliste liikumiste iseloomulik tugevus, võrreldes pigem puhtmajanduslikult (ja seega ühedimensiooniliselt) mo-

¹⁷Siin skitseeritud rõhk sotsiaalsetel protsessidel ja laiemas mõttes meie-rühmade moodustumisel iseloomustab minu meelest Lentzi, Zitelmanni, Becki, v. Oertzeni, Stauthi, Kehli, Teherani-Krönneri, Schneideri, Hanseri, Röseli jt artikleid koguteoses *Ethnizität...* 1989.

tiveeritud Euroopa tööhisliikumisega vähemalt XX sajandil.¹⁸

Etnilisus ja natsionalism erinevad mõnest — kuid mitte kõikidest — meie-rühmade-protsessist selle poolest, et nad ulatuvad üle klasside. Seepärast tuleb seda spetsiifilist organisatsioonilist tugevust järgnevalt käsitleda kõigepealt. See, et sotsiaalsed rühmad omistavad endale identiteedi, on osa nende süsteemsest iseloomust. Alati jääb aga tähelepanuväärseks asjaolu, et siin kantakse osa individuaalsetest identiteedimudelitest üle kollektiivsetele “aktööridele”. See kollektiivse esineja sotsiaalne *konstrukt* sunnib alati peale ka selles sisalduva küsimuse individuaalse ja kollektiivse identiteedi vastastikusest suhtest. Minu arvates on imaginaarsete kogukondade aktuaalne ekspansioon uusaja algusest peale tihedamini kui teised sisemised determinandid (mida ma tekstis puudutan) seotud kaupu tootva ühiskonna sise-mise diferentseerumisega majanduses ja ühiskonnas, mis kujunes reaktsioonina ühiskonna totaalse ökonomiseerimise (kaubamajanduslikule) tendentsile. See protsess on antud lõigu kolmandaks raskuspunktiks.

Etnilised ja natsionalistlikud liikumised ülalpool klasse olevate organisatsioonidena. Vaeseid ja privilegeeritud üle klassipiiride ühendavate vertikaalsete organisatsioonide tugevust (vt Scott 1977) ei saa seletada ainult valitsejate taktikaga, nagu seda sugereerivad mõned etnilisuse marksistlikud analüüsid (vt Leys 1975: 188–190), toovad ju need organisatsioonid küllalt sageli mängu poliitilise ebastabiilsuse momendi, mis ka valitsejatele saladuseks ei jää. Me ei tohi mööda vaadata ka sellest, et (valitsejate) vana “jaga ja valitse”-taktika kasutab mõnikord samuti etnilise killustamise ohtlikku instrumenti (vt Hazoumè 1972). See üksi ei saa aga veel seletada nende organisatsioonide tugevust ja püsivust ning liik-

¹⁸Kandvate motiivide mitmekesisuse kohta vt Lepsius 1966.

mete kõrget identifkatsiooni nendega. Väline toetus — raha — võib küll suurendada vägivaldsust (mida Liibanonis õudsel moel demonstreeritakse). Nende organisatsioonide tugevust seletab aga pigem asjaolu, et juhul, kui riik ei tegele jaotuskonfliktidega või kui vägivallata piirkondi on vähe, võimaldavad klient-organisatsioonid sama hästi nagu klassiorganisatsioonidki hõivata tuluallikaid ja ressursse. Siinjuures on kõige olulisemad riigelarvelised vahendid ametikohtade, tellimuste, toetustena, teatud tingimustel ka politseilise või sõjaväelise kaitsena. Sellal kui horisontaalsed (klassi-) organisatsioonid ohustavad mingis ühiskonnas etableeritud jaotusmalle, lubavad vertikaalsed organisatsioonid ise-gi revolutsioonilist retoorikat kasutades luua tugevamat seost olemasolevate mängureeglitega. Seega paistavad nad vähem ohtlikud.

Uute tuluallikate tekkimise kohtades moodustuvad sotsioökonomilised rühmad, mis püüavad neid tulusid ja ressursse omandada. Ewers (1982; vt ka Ewers, Schiel 1988) nimetab neid rühmi tabavalt strateegilisteks. Vertikaalse organisatsiooni rajamine aitab neil strateegilistel rühmadel saavutada vajalikku masside toetust võitluses koloniaalvõimuga või etableeritud riikliku koalitsiooniga. Sageli algatatakse selliseid organisatsioone ülalt, lähtudes peaaegu varjamatult klassihuvidest; tugevad on nad aga vaid klasse ületava klientvõrguna (mida Diamond (1983) tähele ei pane). Poliitilised massiorganisatsioonid või masside osalemine poliitilises mängus on Kolmanda Maa ilma maades uueks nähtuseks. Nende uudsust varjatakse osavalt hõimu või religiooni traditsioonile osutades (vt Sklar 1967). Keenias näiteks soodustas riigiparaadi laienemine ning selle sekkumine majandusse klientvõrgu tekkimist. Nad töötasid — ja edukalt — etnilist solidaarsust. Solidaarsuse eesmärgiks polnud enam küll nii nagu eelkoloniaalsel ajal lisaväär-

tuse ümberjagamine, vaid poliitiliste tingimuste loomine lisaväärtuse privaatseks omandamiseks. Keenia moodne majanduslik (ja poliitiline) dünaamika poleks nende transformatsioonideta mõeldav (Amershi 1983). Mõne hõimuorganisatsiooni või klassikalise religiooni (nt islami) näiliselt traditsiooniline rüü kergendab nende poliitilise toime uute struktuuride aktsepteerimist: uus viin vanades astjates.

Individuaalne identiteet ja rahvuslik identiteet. Identiteedidefitsiitide kui massifenomeni loomisel on märkimisväärne osa kolmel teineteisega seotud majanduslikul protsessil: kaubamajanduslike suhete laienemisel, proletariaadi kasvul ja kaubamajanduse ebaühtlasest arengust tingitud tööjõu liikumisel. Selle ajaloolise arengu käigus kaotab üksikisik oma kontrollitud eluruumi, seega peatoiduse tootmise perekonna, oma talu või töökoja piirides, ning omandab samaaegselt efektiivse eluruumi, mida ta aga enam ise ei kontrolli. See efektiivne eluruum tekib kaubamajanduse laiaulatuslike ahelate, paljusid paiku hõlmavate kommunikatiivsete seoste ja (mitte viimasena) tööjõu migratsioonide võimalikkuse baasil. Eelkõige maalt linna migreerudes kaotab üksikisik juured, kaotab oma sotsiaalsete argisuhete geograafiliselt fikseeritud seosed, kaotab kodumaa igapäevases mõttes. Ta võib jääda ilma sotsiaalsetest suhetest sõprade ja sugulastega, suhetest inimestega, kellelt ta võis nõuda teeneid vastastikkuse alusel (ja mitte vaid kaubalis-rahalise vahetuse alusel) ja kellele ta võis ise selliseid teeneid osutada. Ta ei jää sel juhul ilma mitte ainult majanduslikust toest, vaid kaotab ka tähenduse teiste jaoks, kaotab tunnustuse. Linna anonüümses keskkonnas — sisserännanute slummides — ei tunne ta kellegi ees vastutust ja kogeb teiste vastutustundetust kui anoomiat (õiguslikkuse puudumist).

Sellele kodumaa kaotamise pildile vastandub kahtle-

mata teine pilt migreeruvast külakogukonnast. Isikud, kellega ollakse seotud, rändavad kaasa, võtavad migrandi vastu või tuuakse järele (vt Lentz 1988). Erinevalt vanematest uuringutest, kus rõhutati isoleeritud ja anoomilise migrandi elu kujutamist, tõstetakse tänapäeval esile pigem migrantide kogukonna tekkimist. Minu arvates on mõlemad kujutised komplementaarsed. Migratsiooni on alati peetud võimaluseks põgeneda kodupaiga tihedate sidemete eest ja nii on see produtseerinud "juurteta inimesi". See "juurte kaotamine" on virtuaalne selles mõttes — ent mõjutab oluliselt migrandi ja tema keskkonna teadvust —, et töökoha ja korteri otsimine eeldab enamasti miljööd loovate sotsiaalsete sidemete aktiveerimist (Scheffler 1983: 148). Kodumaiseid seoseid peetakse alati ka võimaluseks leida võõras paigas kindlustunnet. See eeldab kahtlemata alati sotsiaalsete suhete ümberkorraldamist ja (ideoloogilist) taastamist (Lentz 1988). Migrantide kogukond ei ole peaaegu kunagi nii suur kui majanduslik ühiskond (erandiks on väljarännanute kolooniad); seepärast kogeb (on sunnitud kogema) migrant end olulistes suhetes — just palgatöös — üksikuna, tunnustamata identiteediga kodumaatu võõrana, mis omakorda käivitab sidemeid loovaid või ideoloogiaid tootvaid energiasid.

Kõiki neid puudusi arvestades näivad atraktiivsetena kõik ideoloogiad, mis töötavad vaid imaginaarselt haaratavat ja seega mitte iialgi rünnatavat identiteeti ja samas kirjeldavad seda identiteeti koos kõigi suuruse tunnustega. Kui maalt linna suunduv migrant kaotab osa enda poolt kontrollitud eluruumist (valitsetavast eluruumist: Forsthoff 1971; Schiel 1985), siis laieneb tal kättesaadav (efektiivne) eluruum. Migrantile avanevad uued perspektiivid ja võimalus mõjutada regiooni-devahelisi sotsiaalseid ning poliitilisi suhteid — olgu see võimalus ka fiktiivne (vt Wallerstein 1965).

Selles situatsioonis on poliitiliste organisatsioonide seos sümbolite maailmaga eriti atraktiivne. Kaotatud kodupaiga asemele tuleb "isamaa", kahjustatud individuaalset identiteeti asendab ja toetab rahvusliku suuruse tõotus, mis võib väljenduse leida nii maailmarevolutsiooni kui ka mõne suurriigi kujul (nt Suur-Türgi idee *bozkurtlar*'idel (Hallidel Huntidel) Türgis ja türgi emigrantide hulgas). See ülisuuruse ideoloogem¹⁹ ei sisalda natsionalistlike paroolide ülevõtmist paratamatult. Küll aga on rahvus riiklikult piiritletud ruumi korreelaadiks, millele osaliselt vastab uus tegevusraadius. On iseloomulik, et vägagi tihti loovad rahvuslikke ja natsionalistlikke visioone migrantid või migrantide lapsed (nagu moodsa hiina rahvusluse isa Sun Yatsen).

Mõningad türgi (Saksamaa Liitvabariigis ja Türgis) ning benini (pealinnas Cotonous ja külades pärast naasmist Nigeeriast) migrantide juures teostatud vaatlused viisid oletusele, et ülisuuruse ideoloogem ja etniliste kolooniate moodustumine on negatiivses korrelatsioonis. Ideoloogiliselt ekspansiivsed natsionalismid (rohkem müütide kui kogemuse külge klammerdunud) näivad olevat seda tugevamad, mida nõrgemad on konkreetse solidaarsuse kogemused etniliste kolooniate moodustamisel. Kas ei näita seda ka Saksamaa ja Türgi ajalugu? Need mõtisklused migratsiooni suhtest etnilisuse ja rahvuslusega ei taha kohaldada (Forsthoffi ja Schieli järgi adapteeritud ning muudetud) mudelit kontrollitud eluruumi vastandusest kättesaadavale eluruumile ainuüksi migrantidele. Inimeste ja kaupade mobiilsuse laienemine ning samaaegne autonoomsete ruumide vähenemine on fenomen, mis tabab nii kohapealseid proletaarseid talupoegi kui ametnikeks ja teenistujateks saanud linnakodanikke.

Üleminek elatava maailma organiseerimise ühelt dominantsetl muudelilt teisele, kontrollitud eluruumi muustrilt kättesaadava eluruumi muustrile, väljendub ka poliitilise semantika teistes muudatustes: vabaduse paradigmat ei ole enam kontrollitud eluruumi iseseisev valdamine, vaid sellena nähakse liikumis- (kaubavahetus-, reisimis- ja kommunikatsiooni-) vabadust kättesaadavas või sellisena postuleeritud eluruumis (Badeni kohta aastal 1848 vt Wirtz 1981: 179–197). Eriliseks konstruktsiooniks on rahvusliku vabaduse mõiste, mis vastandub "võõrale"

¹⁹Ideoloogem on juba iseendast emotsioone ja pseudoinformatsioone vahendav ideoloogia koostisosa. Lõin selle sõna "morfeem" eeskujul, mis tähendab mõtet kandvat lause osa.

rõhujale: organiseerituna kujutatud rahvus astub kontrollitud eluruumi paradigmas indiviidi asemele. Nüüd valdab seda ruumi rahvus analoogiliselt mineviku isandatele (sealjuures helootrahvaid sageli teenijainalistades) ja tolles vabaduses ohustavad teda ainult võõrad rõhujad (Prantsusmaa kohta vt Furet 1980). Tegelikult aga ohustab *oppressor* liiklemisvabadust pigem kättesaadavas kui kontrollitavas eluruumis, sest viimane kadus ju juba enne seda reaalsest elust. Just sellest ambivalentisist aga ammutab "rahvusliku vabaduse" mõiste oma mobiliseerivat jõudu.

Äraostetavuse levimine ja kogukonna otsingud. Uue kogukonna natsionalistlikult, nativistlikult või etniliselt formuleeritud otsinguid põhjustab sageli ka üks väga spetsiifiline "moderniseerimine": ostetavuse (venaalsuse) ekspansioon (vt Elwert 1985). Teatud tingimustel tungib ekspansiiivne kaubamajandus sotsiaalsesse sfääri. Armastusest saab prostitutsioon, õigusest korrupsioon, poliitikast ametikohtadega kauplemine; ning viimaks muutuvad Jumala arm ja õnnistus ostetavaiks pattude kustutamise, amulettide, rituaalide ja palverännakute eest maksmise läbi. Sotsiaalne prestiiž, mis koos häbi sanktsiooniga stabiliseeris moraalset korda, on asendunud prestiižisümbolite ostetavusega. Selle kaubamajanduse vormi puhul ei akumuleeru mitte niivõrd tootmisvahendid kui raha vastavates võimu-, mõju- ja prestiižijaotamise keskustes, s.t toimub venaalne akumulatsioon. Kui nüüd vahetu isikliku sfääri suhted nagu sõprus ja abielutootus alluvad turumehhanismidele, siis muutuvad nad ebakindlaks. Siis on sellest vähe abi, et uue (abielu)partneri leidmiseks võib uuesti samale turule pakkuma minna. Varasemate moraaliga stabiliseeritud suhete ebastabiilsus muudab ebatabiilseks ka enda identiteedi. Ka turukokkulepped muutuvad küsitavaks. Lepingute täitmist kontrollivad vaid instantid, mis ise on rahale allutatud. Ühiskonna süsteemne piir majandusega laguneb, majandus ei ole enam kohandatud püsivale korrale. Usaldus kaob, majandus koheb korduvaid kriise. Ka kohandunud majandusele on

kriisid tuttavad. Nende ületamist peetakse aga pigem ühiskondlikuks ülesandeks, mis ei mobiliseeri sel määral isiklikku strateegilist käitumist. Kohandunud majanduse puhul puudutab kriiside ajal toimuv raharingluse aeglustumine isiklike suhteid vaid kaudselt — nad on ju kapseldunud —, kuid venaalses majanduses tabab kriis neid vahetult ja automaatselt. Õigus (formaalsete instantside kaudu), sõprus või abielu hakkavad käima üle jõu.

Igasugune ühise kogukonna töötamine peab siin mõjuma särava antipoodina. Kogukond tähendab sotsiaalseid suhteid, mille puhul on kogukonda puudutavates asjades raha vahetusvahendina välistatud ja kogukonna sees eeldatakse tema liikmete suhtelist võrdsust. Sellise töötusena võidakse kuulutada nativistlikku rekonstrueeritud hõimukogukonda (milles varade ringlus toimuks vastastikuse vahetuse ja mitte kaubakäibe alusel), naasmist islamiusuliste algkogukonna, *umma* juurde ning mitte viimases järjekorras sageli religioosena näivat rahvuslikku kogukonda. Juba meie-rühmade rajamisel sotsiaalsete liikumiste kaudu tekivad usalduse uued struktuurid. Riigiaparaadi reaalsel tähendust ja tema erilist piiritlemistugevust arvestades ilmneb rahvuse printsiip meie-rühmade eri tüüpide hulgas suhteliselt kõige kaalukamana.

(Järgneb)

RR9A

BALTI RIIKIDE ISESEISVUSE KAOTUS EUROOPA GLOBAAL- POLIITIKA VAATEVINKLIST

Einart Kimm

LÄÄNERIIKIDE KURSIVÕTT KOLMIKLIDULE

27. mai – 15. juuni 1939

Uus ettepanek sisaldas kolme riigi kokkuleppe projekti ühistegevuseks agressiooni vastu Euroopas. (*God...* 1990 I: 512–513.) Selle alusel pidid lääneriigid Nõukogude Liidule ja too lääneriikidele andma kohe abi, kui keegi neist satub Euroopa riigiga sõtta, ja seda nimelt kolmel juhul: 1) kui selle riigi agressioon on suunatud teise Euroopa riigi vastu, keda lepinguosaline on kohustunud tema enda nõusolekul abistama; 2) abi tõttu, mida lepinguosaline on andnud teisele Euroopa riigile, kes on seda oma neutraliteedi kaitseks palunud; 3) Euroopa riigi otsese agressiooni puhul lepinguosalise vastu. Balti riigid kuulunuksid teise punkti alla, neil oleks olnud õigus ise otsustada, millal nad Saksa agressiooni puhul abi paluvad. NSV Liidu kallaletungi korral neile riikidele aga polnud ette nähtud mingeid kohustusi Inglismaa ja Prantsusmaa poolt, sest salaprotokollis lisati, et “Euroopa riigi” all mõeldakse Saksamaad. Siinkirjutaja väidab,

Algus eelmises numbris.

et loobumist Balti riikide kaitsmisest sisaldab nii lääne-riikide kui NSV Liidu lepinguprojektide esimene punkt, igasugused edaspidised arutlused kolmepoolsete "garantiide" ja "kaudse agressiooni" üle sisaldasid ainult NSV Liidu nõudmist, et lääneriigid astuksid Saksamaa vastu sõtta igasuguste Balti riikides toimuvate muutuste (sealhulgas võimalikult ka NSV Liidu provokatsioonide) puhul.

2. juunil esitas NSVL omapoolse kokkuleppeprojekti (*God...* 1990 II: 5–6), mille üle diskuteeriti järgmised kaks kuud, kuni lääneriikide peaaegu täieliku nõustumiseni. See nägi ette kolmepoolset sõjalist tegevust kolmel juhul: 1) kui see Euroopa suurriik ründab lepinguosalisi endid; 2) tema agressiooni puhul Belgia, Kreeka, Türgi, Rumeenia, Poola, Läti, Eesti ja Soome vastu, keda on ühiselt kohustatud kaitsma; 3) kui sõtta sattumine toimub abi andmise tõttu mõnele muule Euroopa riigile, kes seda on palunud.

Niisugused Läti ja Eesti seljataga sooritatavad tehingud sundisid neid astuma järgmist sammu Saksamaa poole. 7. juunil kirjutati alla mittekallaletungipaktidele Saksamaaga. Carl G. E. Mannerheimi mälestuste järgi toetasid Soome analoogilist pakti peale tema enda ka parempoolsed ja sotsiaaldemokraadid, kuid Soomel jäi see siiski sõlmimata (Ilmjärv 1990: 62). Moraalse õigustuse nende paktide sõlmimiseks andis USA presidendi Franklin D. Rooseweli ettepanek Hitlerile 15. aprillil, et Saksamaa sõlmiks oma naaberriikidega mittekallaletungipaktid. 28. aprillil oli Hitler kuulutanud, et ta garanteerib iseseisvuse kõigile riikidele, kes seda soovivad. Järgmisel päeval arutasidki Saksa välisminister Joachim von Ribbentrop ja Eesti saadik Saksamaal Karl Tofer mittekallaletungilepingu sõlmimist. Eesti valitsus ei tahtnud aga sõlmida lepingut ilma opositsiooni nõusolekuta. Balti riikide otsust lihtsustas analoogili-

se lepingu sõlmimine Taani ja Saksamaa vahel 31. mail 1939. aastal (Arjakas 1988: 57–58).

Paraku oli Balti riikidele sellest vähe abi, sest Suurbritannia oli juba võtnud kursi järeleandmistele. Selle poliitilise suuna juhiks sai välisministeeriumi osakonnajuhataja William Strang. Et valmistada Suurbritannia avalikku arvamust ette Baltikumi loovutamiseks NSV Liidule, püüdis ta näidata, et venelased tunnevad Eesti ja Läti puhul samasugust hirmu, nagu tunneksid inglased Belgia ja Hollandi puhul, kui Saksamaa püüaks seal ülemvõimu saavutada (Dallin 1978: 104). Sellise poliitilise demagoogia malli järgi olnuks õigustatud ka NSV Liidu otsus anda Saksamaale õigus vallutada Belgia ja Holland, mis muidu võiksid langeda Suurbritannia mõju alla.

Balti riigid püüdsid ennast kindlustada ka ühisaktioonidega. 7. juunil teatas NSV Liidu saadik Leedus, et leedulased tegid ettepaneku liidulepingu sõlmimiseks Eesti ja Lätiga. Eestlased olevat peaaegu nõus, Läti sõjaväelased aga püüdvat venitada (*God...* 1990 II: 9–10). Soome omakorda soovis oma lõunanaabritest distantseeruda, tuues nüüd ettekäändeks nende mittekallaletungipaktid Saksamaaga (Ilmjärv 1990: 62).

Paktide sõlmimist kasutati Eesti- ja Läti-vastaseks propagandakampaaniaks Inglismaal. Sealsesse Eesti saatkonda saabusid vihased kirjad, milles teatati, et Eesti ja Läti kaitseks ei anta ühtki Briti laeva ega sõdurit (Ilmjärv 1990: 62). Suurbritannia meeleolusid kajastas ka NSV Liidu ajakirjandus. 13. juuni *Pravda* esitas oma juhtkirjas W. Churchilli arutelu: "Pole kahtlust, et kui need riigid muutuvad sakslaste sissetungi ohvriks või purustatakse sisemiselt fašistliku propaganda või intriigide tulemusena, siis tõmmatakse kogu Euroopa sõtta. Kui nende sõltumatust või terviklikkust Saksa fašistide poolt ohustatakse, peab võitlema Poola, peavad

võitlema Suurbritannia ja Prantsusmaa, peab võitlema NSVL" (*God...* 1990 II: 25). Pärast selle emotsionaalse vahu läbilugemist jääb ainult küsida — miks nad peaksid võitlema? Siiani ei võideldud Austria, Tšehhoslovakkia, Albaania ega Reinimaa eest ning keelduti igasugustest kohustustest Baltikumis. Churchilli esinemine valmistas ette ühiskondliku arvamuse nõustumist NSV Liidu preventiivsete "kaitseaktsioonidega" Balti riikides. Kogu selle propagandasõja taga oli Suurbritannia 8. juuni otsus saata Strang Moskvasse läbirääkimistele. Ühtlasi lubati "garanteerida" Balti riigid, kui neid riike nimetatakse ainult salaprotokollis (*God...* 1990 II: 16).

BALTI RIIKIDE LÕPLIK LOOVUTAMINE
NSV LIIDU MÕJUSFÄÄRI
15. juuni – 2. august 1939

William Strang teatas juba esimesel kohtumisel Molotoviga, et Suurbritannia uus, 8. juuni lepinguprojekt (*God...* 1990 II: 31) ei garanteeri NSV Liidule mingit abi, kui Poola peaks teda ründama või vastupidi (*God...* 1990 II: 32). Läbirääkimisi tuleb muidugi alustada partnerit rõõmustavate teadetega, sest nüüd sai Molotov lõpliku kinnituse, et ta pole "kaitstud" ka "Eesti kiskja" rünnaku vastu ja lääneriigid jäävad ükskõikseks, kui NSVL Balti riike ründab. Selgemat tegevusvabaduse pakkumist Balti riikides on diplomaatilises keeles võimatu esitada. Kuigi NSV Liidu "abi" ei seatud enam sõltuvusse sellest, kas Balti riigid end ise kaitsevad, nähti siiski ette veel ühiskonsultatsioonid, kui NSVL tunneb, et on toimumas nende riikide iseseisvust ohustavad protsessid. Sellega püüdis Suurbritannia jätta endale võimalust ka ise otsustada, kas Saksamaa surve Balti riikidele kannab agressiooni tunnuseid ning kas NSV Liidu sekkumine nende siseasjadesse on põhjendatud.

NSV Liitu selline variant ei rahuldanud, sest nii oleksid Inglismaa ja Prantsusmaa võinud jääda pealtvaatajaks, kui Saksamaa oleks ette võtnud sõjalise vastuaktiivsiooni NSV Liidu agressiooni puhul Baltikumis. Seepärast teatas Molotov 16. juunil, et Balti riikide kolmepoolse garanteerimiseta mingit liidulepingut ei sõlmita.

21. juuniks esitasid lääneriigid NSV Liidule lepingu uue redaktsiooni, mis nägi ette vastastikuse abi kohe, kui üks lepinguosaline satub mingi Euroopa riigiga sõtta järgmistel põhjustel: 1) otsene agressioon lepinguosalise vastu või mõne teise riigi vastu, mis ohustab ühte kolmest suurriigist; 2) agressioon garanteeritud riikide vastu, keda huvitatud riik on kohustatud selle nõusolekul kaitsma (*God...* 1990 II: 45–46). Balti riigid kuulusid selles klassifikatsioonis esimese punkti alla, ning satuksid ühte gruppi Hollandi, Šveitsi ja Luksemburgiga. Sellega tahtsid lääneriigid osutada, et NSV Liidu staatus Balti riikide suhtes vastab lääneriikide staatusele neutraalsusele tuginevate Hollandi, Šveitsi ja Luksemburgi suhtes, mitte aga lääneriikide vahekorrale vabatahtlikkuse alusel garanteeritud riikidega. NSV Liidule pakuti ühtlasi garantiid, et lääneriigid astuvad sõtta Saksa agressiooni puhul Baltikumis, kuid alles siis, kui NSV Liit ise on sõjategevusse astunud. Nõukogude osapoolt ei rahuldanud selles ettepanekus arvatavasti kohustus sattuda sõtta ka Hollandi, Luksemburgi või Šveitsi pärast. Selgusetuks jäi ka see, kuidas käituvad Inglismaa ja Prantsusmaa, kui sõjaline konflikt Saksamaaga järgneb Nõukogude agressioonile. Kui Saksamaa aga agressioonile ei reageeriks, võiks Balti riikide okupeerimine kutsuda esile ühiskondliku arvamuse pahameele ja soodustada Saksamaa lähenemist lääneriikidele.

Strangi jõudmine Moskvasse sundis ka Eestit ja Soomet ette võtma järgmist propagandistlikku aktsiooni. Eesti ja Soome valitsus nõustusid 1939. a juuni lõpul

Saksa kindralstaabi ülema Franz Halderi visiidiga. Poliitilisi küsimusi Halderiga ei arutatud (Myllyniemi 1977: 50). Eesti sõjavägede ülemjuhataja Laidoner ja välisminister Selter teatasid 1939. a juulis Suurbritannia saadikule Eestis, et nende arvates ei sõlmi Stalin lepingut mitte lääneriikidega, vaid hoopis Hitleriga (Myllyniemi 1977: 50). Praegu on raske hinnata, kas tegemist oli nende veendumusega või propagandaga Suurbritannia mõjutamiseks.

Nõukogude Liit reageeris lääneriikide 21. juuni ettepanekule 29. juunil Andrei Ždanovi propagandaartikliga *Pravdas*. Selles väideti, et Inglise ja Prantsuse valitsus ei soovi lepingut NSV Liiduga, tuues esile sellise kunstliku "komistuskivi" nagu Läti, Eesti ja Soome iseseisvuse kolmepoolse garanteerimise nende neutraliteedi rikkumise puhuks (*God...* 1990 II: 71–73).

Suurbritannia ja Prantsusmaa andsid survele järele. 1. juuli lepinguprojektis (*God...* 1990 II: 80–81) nõustusid nad sõjalise abi andmisega sõjalise agressiooni korral nii lepinguosaliste kui ka ükskõik millise Euroopa riigi vastu, kelle neutraliteeti üks allakirjutanu peab vajalikuks kaitsta. Nende riikide loetelu soovitati lülitada salaprotokollis. Projekti III artiklisse lisati klausel, et abiandmiskohustus kehtib ainult otsese agressiooni puhul, sisemiste riigipöörete, agressiooniohu jms puhul asutakse ühe huvitatu ettepanekul ühiskonsultatsioonis (*God...* 1990 II: 75–76). Nüüd oli NSVL saanud garantii, et Saksa sissetungile Balti riikidesse järgneb automaatselt lääneriikide sõttaastumine, mis ühtlasi tähendas nende riikide kaitsetuse suurenemist NSV Liidu agressiooni puhul. Et aga Saksa agressioon Balti riikidesse pärast kolmikliidu sõlmimist oleks olnud küllaltki ebatõenäoline, ei rahuldanud ka see NSV Liitu. 3. juulil nõudis Molotov, et automaatne sõjaline abi järgneks ka "kaudsele agressioonile" Balti riikides. "Vastutulekuna"

nõustus NSVL garanteeritavate riikide nimetamisega salaprotokollis.

8. juuli lepinguprojekti salaprotokollil lülitasid lääneriigid ka "agressiooni" definitsiooni (*God...* 1990 II: 88–89). "Agressiooniks" nimetati "tegevust, mis väljendub nõusoleku andmises loobuda oma sõltumatusest või neutraliteedist jõe ähvardusel teise riigi poolt." Nagu näeme, võib selle definitsiooni järgi agressoriks osutada ainult väikeriik ise, kuigi siin on agressoriks saamiseks vaja veel Saksamaa survet. NSV Liidu poolsete "kaudse agressiooni" tõlgenduste puhul puudub seegi.

Nüüd olid lääneriigid nõustunud kõigi NSV Liidu poolt läbirääkimiste algul esitatud nõudmistega. Ainuke, mida NSVL veel saavutanud ei olnud, oli nõustumine astuda Saksamaaga sõtta üksnes NSV Liidu väite peale, et Balti riigid on loobumas oma neutraliteedist. Lääneriikide lepingutekst kohustas neid formaalselt NSV Liidule abi andma ka siis, kui Saksamaa sõjaline sissetung Balti riikidesse oleks vastuseks NSV Liidu agressioonile Balti riikides. Seetõttu lisati lepingule preambula, milles lepinguosaliselid pidid kinnitama, et lähtuvad Rahvasteliidu kõigi riikide iseseisvust ja neutraliteeti austavatest printsiipidest. See võimaldanuks neil NSV Liidu agressiooni puhul neile põhimõtetele vihjates oma kohustustest keelduda.

NSVL omalt poolt jätkas sidemeid Saksamaaga. See toimus põhiliselt NSV Liidu Berliini suursaatkonna nõuniku Georgi Astahhovi vahendusel. Teineteise eesmärkidesse suhtuti siiski tugeva umbusuga, mida näitab see, et kuni augusti keskpaigani keeldusid mõlemad pooled andmast teisele ühtki kirjalikku dokumenti oma nõudmistele ja pakkumistele kohta, kartes, et teine võib seda kasutada mingiks propagandaaktsiooniks või avaldada lääneriikidele.

Sooviga läbirääkimisi venitada ning oodates, mida

pakub Saksamaa, esitas Molotov 9. juulil omapoolse salaprotokolliga tekstiga: "Kolm lepinguosalist valitsust lepisid kokku, et 1) täna allakirjutatud lepingu esimene artikkel kohaldatakse järgmistele Euroopa riikidele: Rumeenia, Poola, Belgia, Eesti, Läti, Soome, Šveits, Holland; 2) kahe viimase maa suhtes (Šveits ja Holland) astub leping jõusse ainult sel juhul ja siis, kui ja millal Poola ja Türgi sõlmivad NSV Liiduga vastastikuse abistamise pakti; 3) väljendi "kaudne agressioon" all mõistetakse tegevust, mil üks ülalnimetatud riikidest nõustub jõu kasutamise ähvardusel või ilma sellise ähvarduseta ning mis toob endaga kaasa antud riigi territooriumi ja jõudude kasutamise agressiooni eesmärkidel, tema enda või ühe lepinguosalise poole vastu — järelikult toob endaga kaasa selle riigi sõltumatuse kaotuse või neutraliteedi rikkumise" (*MRP...* 1989: 49–50).

See definitsioon võimaldanuks sõda alustada ka kohe, sest alati võib leida olukorra, mida võiks nimetada "neutraliteedi rikkumiseks ilma jõu ähvarduseta". Soovi korral oleks selliseks võinud pidada situatsiooni, mis kujunes Balti riikides juuli keskpaigas, kui need olid sunnitud minema aktsioonidele, mis viitaksid nende viibimisele Saksamaa kaitse all. 13. juulil teatas NSV Liidu saadik Lätis, et 15. juulil on Riiga oodata nelja Saksa miiniristlejat ning 900 turisti, kellele tehakse ekskursioon Kirde-Läti piirivööndisse. NSV Liidu saadik Eestis teatas samal päeval, et Tallinna reidile on saabunud Saksa soomusristleja *Admiral Hipper* ning eestlased toimetavad igal öösel kella 12.00 – 3.00 vahel piirivööndisse relvi ja sõjavarustust. Järgmisel päeval teatas ta saksa ohvitseride külaskäigust Aegna ja Naissaare kindlustustesse (*God...* 1990 II: 94–95, 99).

17. juulil esitasid lääneriigid Nõukogude Liidule oma viimase lepinguprojekti. Selles oli 8. mai "agressiooni" definitsioon paigutatud põhiteksti, salaprotokollis ga-

ranteerivate riikide arv 5+3 vastas aga NSV Liidu nõudmistele. Agressiooniohu puhul teistes riikides soovitati kokku kutsuda ühisnõupidamine (*God...* 1990 II: 102–103). Vastuseks teatas Molotov 10. juulil, et poliitiline leping kirjutatakse alla koos sõjalise konventsiooniga, olles siiski nõus ka sõjaliste läbirääkimiste alustamisega enne poliitilise lepingu lõplikku formuleerimist. 23. juulil võeti kõigi kolme Moskva läbirääkimistes osalenu poolt vastu ühisotsus, et kolme riigi sõjalised esindajad kutsutakse Moskvasse. Lahendamata jäänud üksikud poliitilised probleemid pidi lahendatama paralleelselt sõjaliste läbirääkimistega (*God...* 1990 II: 123–124).

Kõige üllatavam on see, et kõik osalejad paistsid sellega rahul olevat. Molotov ei esitanud enam süüdistusi läbirääkimiste venitamises ja lubas ka omalt poolt "kaudse agressiooni" definitsiooni osas midagi ära teha, jättes vähemalt prantslastele mulje, et ta lepingut soovib. Läbirääkimiste venitamine tundus kõigile sel hetkel kasulik. NSVL ootas Saksamaa uusi ettepanekuid. Prantsusmaa arvas, tõenäoliselt inglaste mõjutusel, et teade sõjaliste esindajate kutsumisest Moskvasse avaldab Saksamaale palju tugevamat mõju kui ükski läbirääkimiste alguses planeeritud deklaratsioon (*God...* 1990 II: 124). Inglismaa oli samuti nõus venitama, sest ootas vastust juuli viimasel dekaadil Saksamaale tehtud ettepanekutele.

Chamberlaini isiklik nõuandja Horace Wilson ja väliskaubandusminister Robert S. Hudson olid pakkunud Saksamaale koostööprogrammi, mille poliitiline osa nägi ette 1) Inglise—Saksa ühisavaldusena, et mõlemad osapooled keelduvad jõu kasutamisest oma eesmärkide saavutamiseks; 2) lubaduse, et Saksamaa ei sekku Briti Rahvaste Ühenduse siseasjadesse ja vastupidi. Sel puhul rõhutasid osapooled, et silmas ei peeta ainult mõlema riigi piire ja nende halduses olevaid territooriume,

vaid ka nende riikide erihuvide ja majandusliku mõju piirkondi. Saksamaale aga tähendaks see Ida- ja Kagu-Euroopat; 3) koloniaalküsimustes pidi ümber hinnatama Versailles' lepingu mõningad peatükid. Inglismaa tegi ettepaneku luua Euroopa koloniaalriikide Aafrika hõlvamise ühisplaan, mis sisaldaks kõiki majanduslikke ja poliitilisi koostöövorme.

Sõjaline osa sisaldas avaldust ühisest poliitikast relvastuse piiramise kohta, sealhulgas laevastikku, õhujõudusid ja maavägesid puudutavaid kokkuleppeid.

Majanduse vallas kujundataks välja ühispoliitika mõlema riigi toorainega varustamisel ning nende kaupade vedamisel põhilistele turgudele nii Euroopas kui kogu maailmas. Need turud oleksid Briti impeerium, Hiina (koostöös Jaapaniga) ja Venemaa (kui Stalini poliitika vastavas suunas areneb). Inglismaa lubas ka laene ja abi Saksamaa võlgade kustutamisel (*God...* 1990 II: 131–134).

See tähendas, et Saksamaale pakuti sõjaliste vallutuste asemel maailma majandusliku valitsemise ühisplaani. Ettepanek näitab ühtlasi, kui vähe inglased mõistsid diktaatorlikku mõttelaadi, oletades, et see võib rahulduda mingi tasakaaluseisundiga.

Hitler eelistas koostööd NSV Liiduga. 26. juulil lubas Saksa välisministeeriumi Ida-Euroopa osakonna juhataja Julius Schnurre NSV Liidule kõigis küsimustes vastu tulla, suhtuda Balti riikidesse nagu Ukrainasse ning mõlemaid pooli rahuldavat lepingut Poola suhtes. Lisaks lubas ta ka toetust suhete reguleerimiseks Jaapaniga (*MRP...* 1989: 75–78).

27. juulil teatasid Suurbritannia ja Prantsusmaa esindajad Molotovile, et nende sõjalised esindajad saabuvad Moskvasse 8–10 päeva pärast. 2. augustil esitasid nad omapoolse "kaudse agressiooni" definitsiooni (*God...* 1990 II: 153–154). See erines lääneriikide 8. juuli

“agressiooni” määratlusest ainult sedavõrd, et ei nõudnud enam isegi väikeriikide juhtide loobumist oma riigi iseseisvusest või neutraliteedist. Saksamaa-poolse jõuga ähvardamise ja iseseisvuse või neutraliteedi kaotuse põhimõtete sissejätmine vihjas siiski soovile vältida sõtta sattumist iga valitsusevahetuse puhul Balti riikides.

Sellega poliitilise lepingu arutelu lõppes, osapooled jäid ootama sõjaliste delegatsioonide saabumist Moskvasse.

Nõukogude Liit kasutas ooteaega lõpliku teineteisemõistmise saavutamiseks Saksamaaga. 3. augustil teatas G. Astahhov V. Molotovile oma kohtumisest J. v. Ribbentropiga, kus viimane olevat kinnitanud, et Mustast merest Läänemereni pole Venemaa ja Saksamaa vahel ühtki probleemi, mida ei saaks lepinguliselt lahendada, ning palunud ettepanekuid NSV Liidu poolt. Samal päeval kohtus ka Molotov ise Saksa suursaadikuga Moskvas krahv Friedrich Werner v. Schulenburgiga, kes lubas venelastele vaba tegutsemisvõimalust Balti riikides (*God... 1990 II: 158–162*). Sõjalise lepingu sõlmimisega ei kiirustanud ka Chamberlain. Seda kinnitab Suurbritannia välisministeeriumi 8. augusti soovitus, et sõjaline delegatsioon venitaks läbirääkimistega 1. oktoobriini (*God... 1990 II: 181*). Inglise suhtumist näitas ka delegatsiooni moodustamine tegevsojaväelastest, kellel puudusid poliitilised kogemused ja isegi volitused lepingule alla kirjutada. Delegatsioon ise saabus Moskvasse hilinemisega alles 11. augustil, kasutades kohalesõiduks lennuki asemel laeva (*Myllyniemi 1977: 47*).

SÕJALISED LÄBIRÄÄKIMISED

12.–21. august 1939

Moskva tegevust sõjalistel läbirääkimistel võiks isoleerida kui kassi mängu juba kinnipüütud hiirega,

kusjuures lääneriikide võimalus saavutada veel mingi vähegi rahuldav leping oli sama suur kui hiire pääsemislootus. Nimelt oli Molotov 11. augustil sakslastele teatanud, et nende pakkumised huvitavad teda (*God...* 1990 II: 184). Tegelikud läbirääkimised kestsid ainult 12.–17. augustini, iga päev ligikaudu 4 tundi. 12. augustil arutati organisatsioonilisi küsimusi, 13.–15. tutvustati oma maavägesid ja 16.–17. lennuvägesid. Poliitilisest vaatevinklist pakuvad huvi ainult üksikud sõlmpunktid.

14. augusti istungil esitas Nõukogude osapool esmakordselt nõudmise, et lepingus peab olema fikseeritud ka Poola ja Rumeenia lubadus lasta NSV Liidu väed sõjalise konflikti puhul oma territooriumile. Istungi lõpul kinnitas Nõukogude delegatsiooni juht Kliment Vorosilov, et ilma sellise lubaduseta ei saa sõjaline delegatsioon Nõukogude valitsusele lepingu sõlmimist soovitada (*God...* 1990 II: 210–218). NSV Liidu nõudmise ainsaks eesmärgiks sai olla ettekäände otsimine läbirääkimiste lõpetamiseks, kuna Poola suhtumine Nõukogude vägede oma territooriumile laskmisse oli üldtuntud. Mingit analoogilist nõudmist Balti riikide kohta ei esitatud, kas siis hoolimatusest nende arvamuse vastu või hirmust, et Prantsusmaa ja Inglismaa surve võiksid nad sellega nõustuda.

Järgmiseks komistuskiviks sai 15. augustil esitatud Nõukogude Liidu plaan relvajõudude koostöö kohta sõja korral. NSVL nõudis, et Inglise ja Prantsuse laevastik tungiks sõja algul kohe Läänemerele, taotlede eelnevalt Balti riikidelt nõusoleku Ahvenamaa saarte, Lääne-Eesti saarte (Saaremaa, Hiiumaa, Vormsi), Hanko, Pärnu, Haapsalu, Ainaži ja Liepāja sadamate ajutiseks üleandmiseks nende käsutusse. Omalt poolt lubas NSVL neid sadamaid samuti kasutada ning takistada Saksa laevade toorainevedu Rootsist (*MRP...* 1989: 52). Sellel ettepanekul peab pikemalt peatuma, sest seda on

tihti kasutatud tõestamaks NSV Liidu agressiivsete kavatsuste puudumist Balti riikide suhtes. Läbirääkimiste ühelgi varasemal etapil ei tehtud mingit vihjet, mis viitaks lääneriikide võrdsele või isegi suuremale esindatusele Läänemere piirkonnas. Ettepanek oli puhtpropagandistlik ning Stalin kasutas seda ka oma kohtumisel Laidoneriga Moskvas 1939. a detsembris, et tõestada lääneriikide soovimatust Balti riike kaitsta (*Polpredy...* 1990: 203–204). Meresõjalisest vaatevinklist oli nõudmine jabur: selle asemel et kasutada Briti ja Prantsuse laevastikku sõja korral kõigi tähtsate varustusteede kaitseks ja Saksamaa blokeerimiseks, taheti nad sulgeda Balti "lompi". Isegi siis, kui sõja alguse segaduses oleks õnnestunud läbi Taani väinade murda, oleksid laevad varsti kütuse ja laskemoona puuduse tõttu "meremärklaudadeks" muutunud.

Nõukogude ettepanekule vastasid lääneriigid 17. augustil küsimustikuga, kus nõuti andmeid Valge mere kanali kui ainsa sissepääsutee kohta Läänemerre. Esitati küsimus, kui palju võtab aega laevastiku tagasiviimine läbi Valge mere kanali, kui Saksa laevastik lahkub Läänemerelt, et rünnata liitlaste ühendusteid. Nõuti ka NSV Liidu laevade saatmist Vahe- ja Põhjamerre, et asendada Läänemerel viibivat laevastikku (*God...* 1990 II: 264–265). Meresõjalisest vaatevinklist oli inglaste ironia igati paikapidav, kuid poliitikuid oleks Moskva ettepanek pidanud murelikuks tegema. NSV Liidu vastust ei saadud, sest Vorošilov otsustas 17. augustil läbirääkimised kuni Poola vastuseni katkestada. Lääneriikide nõudmisel lubati siiski kohtuda 21. augustil. Sellise käitumise põhjuseks oli arvatavasti Schulenburgi poolt 15. augustil esitatud Saksa välisministri von Ribbentropi koostöökava, milles Nõukogude Liidule lubati Läänemere piirkonnas kõike, mida ta soovib. Ribbentrop oli nõus ka Moskvasse sõitma, et isiklikult *Führer*'i

seisukohad Stalinile ette kanda (*MRP...* 1989: 80–81). Stalin otsustas sakslasi siiski pisut “küpsetada” ja visiidiga veel ei nõustunud. Prantsuse sõjaline delegatsioon aga oli veel 17. augustil veendunud, et NSVL nõustub kolmikliiduga kohe, kui Poolalt õnnestub Nõukogude vägede läbilaskmise luba välja kaubelda (*God...* 1990 II: 266–267).

17. augustiks oli Saksamaale teada ka Stalini soov lisada mittekallaletungipaktile salaprotokoll, sest Schulenburg palub, et Molotov esitaks selle teksti. Molotov keeldub seda veel tegemast, kuna sakslased ise olid selleks ajaks pakkunud alles Balti riikide kahepoolset garanteerimist (*God...* 1990 II: 270–273).

Inglased ja prantslased tegelesid samal ajal Poola mõjutamisega, ähvardades isegi keelduda sõjalisest abist, kui too ei lõpeta oma tõrkumist. Poola lubas NSV Liidu abi küsimust arutada aga alles pärast sõja puhkemist.

19. augustil sõlmiti Saksamaa—NSV Liidu kaubandus- ja krediidileping ning järgmisel päeval saatis Hitler Stalinile telegrammi palvega lubada Ribbentropil Moskvasse sõita (*MRP...* 1989: 83–84). 21. augustil nõustus Stalin selle ettepanekuga, pakkudes välja 23. augusti. 21. augustil kutsus Vorošilov sõjalised delegatsioonid kokku ja teatas, et läbirääkimised lõkatakse edasi sügismanöövrite tõttu Punaarmees. Saades aga teada, et lääneriigid alles ootavad Poola nõusolekut, võttis ta ligi 4-tunnise vaheaja ning luges seejärel ette avalduse, milles vastaspoolt süüdistatakse venitamises ja soovimatutes lepingut sõlmida. Läbirääkimised katkestatigi määramata ajaks (*God...* 1990 II: 294–301). On vist selge, et läbirääkimised oleks katkestatud igal juhul.

Lõpetuseks püüaksime vastata küsimusele, kas üldse mingil etapil oleks olnud võimalik sõlmida kolmikpakti Inglismaa, Prantsusmaa ja Nõukogude Liidu vahel.

Nõukogude Liit blokeeris teadlikult kõik koostöövõimalused, mis oleksid viinud stabiilsuse säilitamise ja rahukindlustamiseni. Samal ajal võib nõustuda ka Winston Churchilli arvamusega, et kui Chamberlain oleks läbirääkimiste alguses Stalinile öelnud: "Olgu, liitume kolmekesi ja murrame Hitleri kaela!", siis oleks too sellega arvatavasti nõustunud (Churchill 1948: 365). Kõsimuseks jääb ainult piirtähtaeg, milleni niisugune kolmikliit olnuks võimalik. Kuigi ühissõjakäik Saksamaa vastu oleks kujundanud Euroopale teistsuguse tuleviku, poleks ka selles tulevases uues Euroopas leidunud arvatavasti kohta iseseisvatele Balti riikidele. Molotov—Ribbentropi pakti sõlmimine 23. augustil 1939 kiirendas iseseisvuse kaotuse protsessi tunduvalt, sest sellega mīnetasid Balti riigid viimase poliitilise kaitse tugisamba, Saksa—Nõukogude vastuolu. Edaspidi said Leedu, Läti, Eesti ja Soome juhid loota ainult oma sõjaväele ning soodsa poliitilise situatsiooni kujunemisele.

JÄRELDUSI

Balti riikide iseseisvuse kaotuse põhjuseks oli Saksamaa ja NSV Liidu tõusmine sõjalisteks suurvõimudeks, saatuslikuks sai neile suurriikide loobumine Rahvasteliidu ühistest julgeolekuprintsiipidest omavaheliste jõumängude kasuks. Iga sõda ükskõik milliste suurriikide vahel oleks olnud Balti riikidele saatuslik.

Kui puhkenud poleks sõda, võinuksid Balti riigid säilida üksnes juhul, kui lääneriikide ja NSV Liidu vahel ei oleks sõlmitud sõjalist kolmikliitu Saksamaa, Itaalia ja Jaapani vastu. Selle liidu tasuks oleks Balti riigid NSV Liidule loovutatud. Seetõttu kaitses Balti riike kõige rohkem Chamberlaini poliitika, just seesama, mis oli hävingule viinud Austria ja Tšehhoslovakkia ning planeeris ka Danzigi loovutamist, kuid oleks säilitanud Euroopas

kolme suurrühmituse tasakaalu, kusjuures igauks neist oleks kartnud ülejäänud kahe liitumist.

Miks siiski ei õnnestunud sellist olukorda saavutada? Peapõhjuseks on see, et uue jõu- ja võimutasa-kaalu otsinguil tõrjuti Inglise—Prantsuse blokist eemale suur hulk väikeriike, kes olid peale lääneriikide ainukesed püsivuse ja stabiilsuse taotlejad. Et nad olid tõmbunud neutraalsusse või sattunud agressorite mõjusfääri, ei suutnud Inglise—Prantsuse blokk, kelle sooviks oli säilitada senist ülemvõimu Euroopas, enam vastu seista Saksamaale, NSV Liidule, Itaaliale, kes ei ihanud oma kunagist mõju mitte üksnes taastada, vaid seda ka tunduvalt laiendada. Vallutus- ja ründeenergia Euroopa ruumis oli muutunud tugevamaks kaitse- ja stabiliseerivast jõust ning otsis väljapääsu.

Läneriikide poliitikute põhiveaks uute vaenlaste hindamisel oli klammerdumine senistesse poliitilise mõtlemise stereotüüpidesse ja mõistmatus, et keegi võib olla tunduvalt sõnamurdlikum ja põhimõttelagedam kui nad ise. Hiljemalt 1939. a märtsis mõistsid nad muidugi, et Saksamaa tahab saavutada Euroopas ülemvõimu ja NSVL soovib Saksamaa sõda lääneriikidega "maailmarevolutsiooni" läbiviimiseks, kuid need jõud loodeti neutraliseerida, suunates nad teineteise vastu. Lääne poliitikud jäid arvatavasti uskuma diktaatorite sõltuvust nende enda ideoloogilisest demagoogiast, mõistmata, et see on neile ainult samasuguseks võimu saavutamise vahendiks nagu Lääne poliitikele näiteks rahvaste enesemääramise ja teiste riikide siseasjadesse sekkumata printsiibid. Saksamaa—NSV Liidu lähenemist ei peetud tõenäoliseks, traditsiooniliselt võisid kahe suurriigi vahelised "puhverriigid" olla kas neutraalsed või tugevama mõju all, mis oleks nõrgemat sundinud mujalt abi ja toetust otsima, kuid säilitanud siiski teatava jõudude tasakaalu. Et need riigid võidaks omavahel ära

jagada, tundus võimatu, sest üldiselt tähendab see olukorra destabiliseerimist ja viib varem või hiljem omavahelise konfliktini. Lääneriikide arutelu oli küll õige, kuid ei arvestanud, et kumbki pool ei soovinudki lõplikku stabiilsust. Hitler kavatses enne "uuele sõbrale" kallaletungimist Euroopa alistada, Stalin aga lootis Saksamaa nõrgenemisele Esimese maailmasõja taolistes lahingutes, et teda siis rünnata.

Seda, et Nõukogude Liit juba 1930. aastate keskpaigas Balti riike ei haaranud, rääkides kogu aeg maailmarahust, ja lääneriikidelt oma "kaitsetusest" lähtudes nõudis Baltimaade garanteerimist, peeti tema kartlikkuse tunnuseks. Tegelikult ei tinginud sellist käitumist mitte NSV Liidu hirm Saksamaa ees, vaid mõistmine, et iga tema kui "Euroopa heidiku" agressiivne samm kutsub esile Euroopa riikide konsolideerumise ja välistab seega nende omavahelise konflikti. Sõda Euroopas lubas NSV Liidul saada kõik korraga ja selle nimel oli Stalin asiaatliku kannatlikkusega nõus Hitleri rabelemise tulemused ära ootama.

Mis puutub Balti riikidesse neis suurpoliitilistes mängudes, siis peaks olema tõestatud, et "kaudse agressiooni" klauslil polnud nende iseseisvuse kaitsmisega mingit pistmist. Väikeriike kaitseb ainult nende positsioon globaalsetes jõusuhetes. Lääneriigid oleksid Baltimaad ohverdanud ka siis, kui nad 1919.–1939. a oleksid pidevalt kinnitanud oma kohustust nende iseseisvuse eest võidelda, loovutamise oleks ainult fikseeritud mingisse "salaprotokolli". Lähtudes sellest, et Balti riikide saatust määrati ära globaalsuhetega, tekib küsimus, kuidas hinnata nende riikide poliitikute endi tegevust. Olles kursis põhiliselt Eesti poliitikute tegevusega, leiab siinkirjutaja, et Eesti saatust teistsuguseks muuta polnud nende võimuses. Isegi siis, kui Eesti diplomaadid oleksid Saksa—NSV Liidu lepingut ette näinud, polnud

neil muud võimalust, kui käituda nii, nagu nad käitusid. Ainus alternatiiv, enda andmine Nõukogude Liidu protektoraadi alla juba 1930. aastate keskel, oleks vaevalt kasulikumaks osutunud. Eesti poliitikute olukorrananguid ja sõnavõtte pärast 23. augustit 1939 ei maksa seetõttu päris täht-tähelt võtta, need peegeldavad ka soovunelmaid ja püüavad oma rahvast rahustada. Eestil ja Lätil jäi üle ainult lootus raskeid aegu üle elada, säilitades niipalju rahvast ja iseseisvust kui vähegi võimalik. Üldise pessimismi vältimiseks tuli inimesi toita illusioonide ja lootustega, mis ei olnud sugugi ebaadekvaatsemad Eestis 1988. a suvest kuni 1990. a kevadeni levinuist. Lootus, et lääneriigid või Saksamaa 1939. aastal Balti riikide iseseisvust toetavad, polnud sugugi vähem tõenäoline kui lääneriikide aktiivne tegevus Balti riikide iseseisvumise nimel tänapäeval või lootus, et Gorbatsšov nad "vabaks laseb", s.o praktiliselt nullilähedane. Balti riigid vabanevad alles siis, kui nende iseseisvumine kõigile pooltele kuidagi kasulikumaks osutub kui sõltuvuses püsimine. Ühegi ülla põhimõtte pärast ei tee suurpoliitikud ühtki liigutust, neid tehakse ainult oma poliitiliste huvide realiseerimiseks.

Mis puutub aga Eesti Vabariigi kodanikesse, siis nende lootused ja võitlusvõime õnnestus säilitada, ehki seda ei saanud juba ette kaotatud partiis kuigi palju rakendada. See võitlustahe on säilinud siiamaani, ikka kostab hüüdeid, et oleks pidanud relvastatult vastu hakkama. Selline uljus kaunistab sõdurit ja ohvitseri (just nii see olema peabki), kuid poliitik ei saa endale kunagi lubada viimast meeletlikku lahingut, milles kaotus on absoluutselt ette määratud. Riigiisad võivad ohverdada tuhandeid, kuid neil peab olema vähemalt ekslik usk, et see päästab sajad tuhanded. Ja olemas võib surma saata terve oma jao ja ka ise kangelaslikult hukkuda, kuid ta peab vähemalt uskuma, et sellest on kasu rühmale,

diviisile, rahvale tervikuna. Neis tingimustes aga võis relvastatud vastuhaku otsuse vastu võtta ainult igaüks isiklikult. Ainult need, kes seda tegid, olid oma vabaduse kaitseks ehk surmaks valmis. Häbi, et valdav osa Eesti rahvast ja sõduritest ootas selleks käsku või loobus vastuhakust, rõhub meie rahvast siiani ning sunnib otsima süüdlast. On aga kindel, et süüdistada võib ainult see, kes pole kunagi vastu tahtmist kandnud pioneerikaelarätti ega komsomolimärki, käinud oktoobriparaadil ega nõukogude valimistel, millest keeldumine oleks võinud kaasa tuua ainult teatud ebamugavusi.

Balti riikide sellise saatuse põhjused võtab kokku John Spykmani mõtteavaldus: "Kui väikeriigid ei suuda efektiivselt üksteisega liituda, muutuvad nad ainult kaaluvihudeks, mida teised kasutavad võimu tasakaalustamiseks. Väikeriik on poliitilise kõrgsurve piirkonnas asuv vaakum. Ta ei ela mitte oma tugevuse, vaid selle tõttu, et keegi tema territooriumi ei himusta, tahab teda kui puhverriiki säilitada või kasutada kaaluvihina võimu tasakaalustamiseks mingi teise suurema riigiga. Kui see tasakaal kaob, kaob tavaliselt ka väikeriik." (Spykman 1942: 20.)

Kirjandus

- A n d e r s o n, Edgar 1978. *The Baltic Entente: Phantom or Reality? — The Baltic States in Peace and War*. Editors Stanley Vardys and Romuald J. Misiunas. Pennsylvania State University Press, pp. 126–134
- A r j a k a s, Küllö 1988. Eesti Vabariigi välispoliitika. — *Vikerkaar*, nr 9, lk 54–67
- C h u r c h i l l, Winston 1948. *The Second World War*. Vol. I: *The Gathering Storm*. Boston: Houghton Mifflin Company
- C r o w e, David M. Jr. 1978. Great Britain and the Baltic States. — *The Baltic States in Peace and War*. Editors Stanley Vardys and Romuald J. Misiunas. Pennsylvania State University Press, pp 110–119

- Dallin, Alexander 1978. The Baltic States Between Nazi Germany and Soviet Russia. — *The Baltic States in Peace and War*. Editors Stanley Vardys and Romuald J. Misiunas. Pennsylvania State University Press, pp 98–102
- Eden, Anthony 1962. *The Eden Memoirs*. Vol. I: *Fascing the Dictators*. London: Cassell
- Eden, Anthony 1965. *The Eden Memoirs*. Vol. II: *The Reckoning*. London: Cassell
- G o d... 1990 = Год кризиса 1938–1939: Документы и материалы в двух томах. Москва: Политиздат
- H o u g h, William J. H. III 1985. The Annexation of the Baltic States and its Effect on the Development of Law Prohibiting Forcible Seizure of Territory. — *New York Law School Journal of International and Comparative Law*, vol. 6, no. 2, Winter
- H o v i, Kalervo 1991. Eesti Prantsusmaa poliitikas 1917–1925. — *Eesti TA Toimetised: Ühiskonnateadused*, nr 1, lk 49–53
- I l m j ä r v, Magnus 1990. Eesti Soome välispoliitikas. — *Vikerkaar*, nr 5, lk 52–62
- M a c m i l l a n, Harold 1966. *Winds of Change 1914–1939*. London: Macmillan
- M e d i j a i n e n, Eero 1990. Balti liidu loomisest. — *Vikerkaar*, nr 5, lk 61–68
- M R P... 1989 = *Molotovi-Ribbentropi paktist baaside lepinguni: Dokumente ja materjale*. Tallinn: Perioodika
- M y l l y n i e m i, Seppo 1977. *Baltian kriisi 1938–1941*. Helsinki: Otava
- P o l p r e d y... 1990 = Полпреды сообщают...: Сборник документов об отношениях СССР с Латвией, Литвой и Эстонией. Август 1939 г. – август 1940 г. Москва: Международные отношения
- S p r y k m a n, Nicholas Jr. 1942. *America's Strategy in World Politics*. New York: Harcourt, Brace and Company

DOKUMENTE METSAVEND- LUSEST JA VASTUPANU- LIIKUMISEST EESTIS

16.

EK(b)P KESKKOMITEE ORGANISEERIMIS-INSTRUEERIMIS-
OSAKONNA INFORMATSIOON

11. juuli 1945. a.

I. 5. juulil kell 12 tungis kuus Saksa relvadega varustatud bandiiti Avinurme hobumasinalaenutuspunkti. Üks neist oli erariides, viis Saksa sõjaväe vormis.

Hobumasinalaenutuspunktis olid juhataja ja tallimees. Bandiidid ajasid tallimehe õue, panid juhatajal käed raudu, tõmbasid maha telefoni ja korraldasid läbiotsimise. Bandiidid võtsid kaasa kogu laenutuspunkti asjaajamise, lepingud ja muud dokumendid ning võtsid tallist kaasa 6 paremat hobust koos rakmetega. Ülekuulamisel nõudsid nad selle osutamist, kes töölistest on ÜK(b)P liige ja kus on Richard Aasmets, kes õpib parteikoolis.

Enne äraminekut vabastasid bandiidid laenutuspunkti juhataja, öeldes talle: "Võite valla täitevkomiteesse teatada, kuid mitte enne kella 11 homme hommikul. Varem me ei luba."

Järgmise päeva hommikul kell 11 ilmusid laenutuspunkti juhataja ja tallimees valla täitevkomiteesse, kus rääkisid juhtunust täitevkomitee esimehele ja miilitsavolinikule, kes koostasid vastava akti. Laenutuspunkti jäi 7 lahjat hobust, kes ei kõlba isegi sisetöödele.

Bandiite keegi ära ei tundnud, sest laenutuspunkti töötajatele olid nad võõrad. (Partei Tartumaa komitee 9. juuli 45. a. informatsioon.)

II. Ööl vastu 7. juulit avasid bandiidid vintpüssidest tule ja heitsid granaate Taheva valla täitevkomitee hoonesse. Valla täitevkomitees oli sel ajal valve — 2 hävituspataljoni liiget, kes tulistamisele ei vastanud. Täitevkomitee hoone seinad on kahjustatud umbes 150 kohast.

Algus eelmises numbris.

Õöl vastu 8. juulit tapeti [Taheva vallas] Aheru järve ääres SARKi raudteemüütsa osakonnaülem sm. Raadik, kes koos kahe teise mehega püüdis kala.

Bandiidid avasid sm. Raadiku pihta automaatidest tule ning haavasid teda kätte, seejärel kõhtu. Neid oli 10 mehe ümber. Sm. Raadikuga kaasas olnud isikud põgenesid.

SARKi töötajad leidsid kuriteokohale saabudes sm. Raadiku surnukeha elajalikult läbilõigatud kõriga, laibalt olid võetud säärikud; dokumendid ja relv olid alles. (Partei Valgamaa komitee 9. juuli 1945. a. informatsioon.)

EK(b)P KK organiseerimis-instrueerimisosakonna juhataja Kründel.

EK(b)P KK organiseerimis-instrueerimisosakonna informatsiooni-sektori juhataja Senkevits.

Parteiarhiiv, f 1, n 3, s 105, l 35–36. Originaal. Tõlge vene keelest.

17.

EK(b)P KESKKOMITEE ORGANISEERIMIS-INSTRUEERIMIS-OSAKONNA INFORMATSIOON

18. juuli 1945. a.

Banditism maakondades ei lõpe. Bandiidid terroriseerivad endiselt kohalikke elanikke tapmiste, röövimiste ja igasuguste provokatsiooniliste kuuldustega. Et luua kohalikel elanikel vaenulikku suhtumist Punaarmeele, panevad nad tihtipeale kuritegusid toime punaarmeele vormiriietuses, aga punaarmeele tapavad reeturlikult nurga tagant.

I. Virumaa.

Eriti terav on poliitiline olukord Tudulinna, Mäetaguse ja Salala vallas. (Küsimust poliitilisest olukorrast Tudulinna vallas arutati EK(b)P Virumaa komitee büroo istungil 12. juulil 1945. a.)

Kulina küla lähedal avasid metsas varjuvad bandiidid tule Punaarmee väeosa pihta ja lasksid seejuures maha 4 punaarmeele.

Väike-Maarja aleviku lähedal tulistasid bandiidid sõjaväeautot, haavates raskesti polkovnik Popovi ja alampolkovnik Udajevit.

Õöl vastu 7. juulit tungis Haljala valla Mõisavälja külas maakorralduskomisjoni liikme sm. Tingase juurde 8 punaarmeele vormis bandiiti. Kaks neist püüdsid omavahel rääkida vene keeles, kuid sm. Tingas, kes oskab vene keelt, sai kohe aru, et need on eestlased. Röövinud toiduaineid, kadusid bandiidid metsa.

4. juulil tapsid bandiidid Mäetaguse valla Atsalama külas küla-volinik sm. Konovalovi, kes oli ka hävituspataljoni liige, tulles tema korterisse sõnadega: "Mis Teie süün istute, kui väljas käivad bandiidid

ringi." Pärinud teiste hävituspataljoni liikmete kohta, läksid nad üheskoos Konovalovi naabri juurde, kes samuti oli hävituspataljoni liige. Naabrit ei olnud kodus. Tagasiteel bandiidid tapsid Konovalovi.

11. juulil tapsid Salla vallas bandiidid külavolinik sm. Piirsalu.

Üks talunaine kurtis Haljala valla partorgile: "Meie külas räägitakse, et kõik nõukogude võimu toetajad saadetakse Venemaale, samuti ka kõik need, kes kasutavad hobumasinalaenuuspunkti abi jne. Mul on vaja kiiresti abi põllutöödel, kuid kardan küsida. Mu mees mõrvati 1941. aastal kui nõukogude korra toetaja."

Esineb ka üksikuid rõõvimisi sõjaväelaste poolt.

[--]

(EK(b)P Virumaa komitee 14. [?] juuli 1945. a. informatsioon.)

II. Harjumaa.

Õöl vastu 13. juulit tapeti Kolga valla Kõrveveski külas külavoliniku sm. Viljama 18-aastane poeg ja ta talu pandi põlema. Viljama tütar, kel õnnestus kodust põgeneda, räägib, et majja tungis 3 bandiiti ning mõned jäid välja ootama. Üks neist rääkis vene keeles. Külavolinik ise oli küla peal ja tema naine ära söitnud. Lapsed olid üksi kodus. Elumaja põles maha, ülejäänud hooned on alles.

Kontrerevolutsiooniliste kuulduste levitamine on maakonnas viimase ajal märksa vähenenud. "Inglise-tõve" asemele on siin nüüd ilmunud "Rootsi-tõbi". Näiteks Juuru vallas räägitakse, et tulevad rootslased ja päästavad rahva hukkamisest. Mahtra ümbruskonna metsades olevat arvukalt rootslaste gruppe, kes õsiti saabuvat lennukitega sinna. Levitatakse kuulujutte, et nõukogude võim püsib veel ainult kolm nädalat, ning et seejärel rootslased ja "metsavennad" teevad põhjaliku puhastuse kõigist kommunistlikult meelestatud inimestest.

Juuru valla partorgi teatel on Kuimetsa "metsavennad" asunud Juurusse ning oma esimeseks ohvriks valinud Lau küla voliniku.

(EK(b)P Harjumaa komitee 11. ja 16. juuli 1945. a. informatsioonid.)

III. Viljandimaa.

Suislepa vallas levitatakse kuuldust, et lähemal ajal tuleb valituse muutus. Õöl vastu 23. juunit viidi rahvamaja katuselt ära lipp. 25. juunil lõikasid bandiidid valla täitevkomitee kantseleis läbi telefonijuhthmed. 28. juunil sai Lustivere valla metsades fašistide käsilastele korraldatud haarangul surma militsionäär.

(EK(b)P Viljandimaa komitee 9. juuli 1945. a. informatsioon.)

IV. Võrumaa.

6. juulil ilmus Valgjärve valla täitevkomitee esimehe asetäitja korterisse kolm bandiiti, lasksid maha tema koera, seejärel tungisid äita ja viisid ära 200 kilo sealiha. Kui esimehe asetäitja naine läks välja

vaatama, mis seal sünnib, avasid bandiidid tema pihta tule, kuid ei tabanud.

8. juulil tungis hävituspataljoni liikmele Johannes Välike nurga tagant kallale kaks bandiiti. Seni kui üks neist valvas Välit, tungis teine tema korterisse ja võttis sealt püssi. Bandiidid põgenesid.

Õöl vastu 10. juulit lõhkusid bandiidid külavoliniku sm. Raigi me-sila.

9. juulil tungisid Mäe valla partorgile sm. Svirskile kallale bandii-did ja haavasid teda raskesti automaadist.

(EK(b)P Võrumaa komitee 12. juuli 1945. a. informatsioon.)

V. Tartumaa.

9. juulil varastasid punaarmee-lase vormis bandiidid Elva hobuma-sinalaenutuspunktist hobuse koos rakmete ja vankriga.

Punkti öövaht märkas vargaid alles süs, kui need juba kihutasid teed pidi, tulistades revolvrast. Kui punkti juhataja tahtis seilest telefoni teel teatada Elvasse, selgus, et telefonijuhtmed punkti ja Elva vahel on läbi lõigatud.

(EK(b)P Tartumaa komitee 11. juuli 1945. a. informatsioon.)

VI. Valgamaa.

12. juuli õhtul tulistasid bandiidid Taheva vallas metsateel hobu-masinalaenutuspunkti juhatajat sm. Tomingat, kes sõitis seal hobuse-ga. Sm. Tomingal õnnestus varjuda, kuid hobumasinalaenutuspunkti hobune ja vanker jäid bandiitide kätte.

10. juulil tuli Vaeküla vallas metsast välja 7 meest, kes pikemat aega olid end varjanud. Nad rääkisid, et olevat metsa läinud provokat-siooniliste kuulujuttude mõjul, nagu saadetakse eestlased Siberisse jne. Nüüd aga oleme veendunud, teatasid nad, et edasine metsas olemine on mõttetu.

(EK(b)P Valgamaa komitee 13. juuli 45. a. informatsioon.)

EK(b)P KK organiseerimis-instrueerimisosakonna juhataja Krün-del.

EK(b)P KK organiseerimis-instrueerimisosakonna informatsiooni-sektori juhataja Senkevits.

Parteiarihiiv, f 1, n 3, s 105, l 43-46. Tõestatud ärakiri. Tõlge vene keelest.

EK(b)P KESKKOMITEE ORGANISEERIMIS-INSTRUEERIMIS-
OSAKONNA INFORMATSIOON

23. juuli 1945. a.

I.

Partei Valgamaa komitee büroo, ära kuulunud RJRK osakonna ülema sm. Soondi ettekande Valgamaal banditismigä võitlemise küsimuses, märgib, et viimasel ajal on vaenulikud elemendid ja bandiidigrupid tunduvalt aktiviseerunud ning mõnes kohas üle läinud avalikele terroriaktidele partei- ja nõukogude aktiivi vastu. 27. juunil tapeti Kuigatsi vallas metsavaht ja vanemleitnant, Taheva vallas tulistati 7. juuli öösel valla täitevkomitee hoonet, ööl vastu 8. juulit tapeti RJRK raudtee operatiivpunkti ülem sm. Raadik, Põdrala vallas haavati hävituspataljoni võitlejat, Valga linnas mürgitati veega kaks punaarmeelest, kellest üks suri.

Kõik see on selle tagajärg, et viimasel ajal on mõned RJRK organite töötajad endaga rahule jäänud, millest annab tunnistust hävituspataljonide ja -gruppidega tehtava töö nõrgenemine valdades: sõjalist väljaõpet ei toimu, kasvatustöö puudub, distsipliin on nõrgenenud, eriti Valga linna hävituspataljonis, mida juhivad sm-d Soond, Rätsepp ja Väher. Nad ei ole võtnud tarvitusele mingisuguseid abinõusidataljoni tugevdamiseks.

Parteialgorganisationsioonid, valdade partorgid ja täitevkomiteede esimehed ei ole pööranud tähelepanu elanike hulgas tehtavale massilisele selgitustööle, ei tutvusta talunikele valitsuse otsuseid amnestia kohta, mille kaudu võiks legaliseerida osa metsas olevaid kurjategijaid ning seega nõrgestada bandiitide jõude.

Mõnedel kommunistidel ja kommunistlikel noortel on nõrgenenud bolševistlik valvsus. Üksnes sellega saab seletada niisuguseid juhtumeid, et teedeosakonnas töötav kommunistlik noor Pettai oli bandiitide kamba liige või et ajalehe "Valgamaalane" toimetaja Kapsta korraldas trükikojas juomingu, võimaldades sellega kõrvaldada trükikojast šrifti.

Partei Valgamaa komitee büroo võttis vastu sellekohase otsuse, mis kohustab sm. Soondi parandama agentuuri tööd täpsete andmete saamiseks bandiidigruppide aktsioonide kohta; tõstma miilitsatöötajate vastutust ja distsipliini, vallandama end kompromiteerinud isikud; uurima hoolikalt kõiki nõukogudevastaseid tegusid ja võtma süüdlaste suhtes tarvitusele otsustavad abinõud; võtma ette operatiivsemaid aktsioonid bandiidigruppide likvideerimiseks. Maakonnakomitee büroo kohustas RJRK ülema ja partei maakonnakomitee sõjalise osakonna juhatajat täielikult komplekteerima hävituspataljoni ja -grupid ausate ning kontrollitud inimestega; tugevdama distsipliini hävituspataljoni võitlejate hulgas, eriti Valga linnas; regulaarselt tegelemaataljoni sõjalise väljaõppega, tegema kasvatustööd ja suurendama eneseohverdamise

tunnetust võitluses banditismiga. Sm. Soondile tehti ülesandeks varustada kõrgemalseisvate organisatsioonide juhtide korralduste alusel kõik hävituspataljoni võitlejad ning partei ja nõukogude aktiiv relvadega. Büroo kohustas parteialorganisatsioonide sekretäre, valdade partorge ja komsorge arendama massilist poliitööd elanike hulgas loengute, ajalehelugemiste ning valitsuse amnestiaotsuste tutvustamise teel, juhtides sellega elanikkonna tähelepanu metsas olijate legaliseerimisele. Propaganda- ja agitatsiooniosakonna juhatajale tehti ülesandeks viia juulikuus läbi agitaatorite seminar, et tutvustada neid valitsuse määrusega; partei- ja komsomolialorganisatsioonidel anda RJRK organitele igasugust abi võitluses banditismiga, tõmmates kaasa ka nõukogude aktiivi; ettevõtete ja asutuste juhtidel mitte takistada, vaid soodustada tööliste ja teenistujate astumist hävituspataljoni liikmeks, aidates moodustada gruppe valdade täitevkomiteede, külanõukogude, ettevõtete ja asutuste juures; kohustada ajalehe toimetajat (sm. Kapsta) valgustama ajalehes "Valgamaalane" nõukogude võimu poliitikat maal, selgitades, et eesti rahval on ühised huvid kogu nõukogude rahvaga. Et operatiivgruppid saaksid kõige kiiremas korras välja sõita võitluseks bandiitide ja üksikisikutega, on Autobaasi nr. 9 direktorile sm. Kärnerile ja teedeosakonna juhatajale sm. Surinile tehtud ülesandeks hoida mõlemal sõiduvalmis üks valveauto, mis saata välja RJRK osakonna ülema sm. Soondi esimesel nõudmisel. Büroo kohustas sidekontori juhatajat sm. Korsakovi tegema korda kõik telefonid, 1. augustist seadma sisse side maakonna kaugete küladega.

(Partei Valgamaa komitee büroo protokoll nr. 44, 16. juuli.)

II. Tartumaa.

[--]

Sündmused Tartumaa Avinurme hobumasinalaenutuspunktis.

5. juunil kell 5 hommikul ilmus hobumasinalaenutuspunkti end metsas varjav ja SARKi organite poolt tagaotsitav Jakob Mattiesen ning viis sealt ära varem temale kuulunud hobuse koos rakmete ja vankriga, mis olid temalt ära võetud ja antud hobumasinalaenutuspunktile.

14. juunil 45. a. kell 23 viis end metsas varjav A. Kadak uusmaasaajalt ära hobumasinalaenutuspunktist võetud hobuse. See oli vastavalt määrusele nr. 380 ära võetud Kadaka vennalt ja antud hobumasinalaenutuspunktile.

27. juunil kell 4 hommikul viis end metsas varjav bandiit Jüri Lauritson uusmaasaajalt ära Avinurme hobumasinalaenutuspunkti hobuse, mis oli Lauritsonilt vastavalt määrusele nr. 380 ära võetud.

5. juulil 45. a. kell 5 hommikul viisid 6 SSi vormis relvastatud bandiiti ära hobumasinalaenutuspunkti 6 paremat hobust, kellest 3 kuulsid varem kohalikele kulakutele ja kolm sõjaväeosadele.

Dokumente vastupanuliikumisest Eestis

16. juulil 45. a. varastas end metsas varjav Heinrich Jalak uusmaasaaja käes olnud hobumasinalaenutuspunkti hobuse. Hobune oli Jalaku oma ja oli talt ära võetud vastavalt määrusele nr. 380.

Kõik hobusevarguse materjalid on saadetud SARKile.

Kohalikud jõud ei ole suutelised võitlema selliste ilmingute vastu.

Bandiidid terroriseerivad kohalikku elanikkonda. 18. juulil süüdati maja.

Selle asemel et aidata kohalikke võime ja elanikkonda võitluses banditismi vastu, peavad kohalolevad sõjaväeosad end ülal väljakutsuvalt ja on hädaohuks kõigile.

[--]

(Partei Tartumaa komitee informatsioon nr. 515 20. juulist 45. a.)

III. Harjumaa.

Jüri valla partorgile sm. Lingile saadeti 9. juulil järgmise sisuga anonüümkirj:

"Mõni sõna sm. Stalinile saadetavale kirjale allakirjutamisest. Alakirjutamine pidanuks olema vabatahtlik, omal soovil, siis tulnuks välja, et alla oleks kirjutanud 5%, aga 95% hoidnuks lõomavalmis rusikat taskus. Meist on tehtud muidutöölised, nagu see oli 100 aastat tagasi, s.o. orjad. Paremate aegade asemel on meil suured maksud, vallast valda liikumise keeld ja sunnitöö. On siis veel miskit puudu sellest, mis eestlasel oli, kui Anija mehed käisid Tallinnas? Vaat et polegi, ja kõige selle eest au ning kuulsus selle tegijale. Kommunistliku partei manifest ei näe ette nüisugust elu, nagu see on praegu, bolševike ajal. Ei tea, kas ikka tõesti on vaja sm. Stalinile valetada, et eesti rahvas elab halvasti? Igal kolmandal inimesel on oma jalgratas, külarahvas on hakanud linnamoodi riides käima, ei meeldinud talle enam kodukootud vammus, kas tunti millestki puudust? Kas me peame jõudma nüisuguse olukorran, nagu enamik töölisi Nõukogude Liidus? Kas peame elama ainult propagandast ja varjama tõde, mis nii märgatavalt mõjub? Vabadust ei ole, igavene hirm sunnib kõike tegema, muidu ähvardab Siber. See on kommunismi moonutamine ja tema kõrge nimetuse mustamine. Ei kuulnud Nikolai tõde, ei kuule ka Stalin."

(Partei Harjumaa komitee 20. juuli informatsioon nr. 563.)

IV. Viljandimaal.

Vastemõisas tungis 24. juuli öösel 20 relvastatud meest Kildu metskonna kaupluse ja riisusid selle paljaks, võttes riidekaupa, napsi, paberosse, kompvekke. Kaupluse juhataja koos naisega pandi eraldi ruumi luku taha kinni, telefoniside lõigati läbi. Bandiidid olid riidetatud Saksa sõjaväe vormi värvi riideisse, rääkisid eesti keelt, kõik olid jalgratastega.

(Partei Viljandimaa komitee 25. juuli 45. a. telefonogramm.)

V. Võrumaal.

12. juulil 45. a. peksid bandiidid Saatse vallas läbi müütsavoliniku, rebisid tal riided puruks ja võtsid ära revolvi.

[---]

(Partei Võrumaa komitee 23. juuli informatsioon.)

EK(b)P KK organiseerimis-instruceerimisosakonna juhataja Kründel.

EK(b)P KK organiseerimis-instruceerimisosakonna informatsiooni-sektori juhataja Senkevits.

Parteiariiv, f 1, n 3, s 105, l 47-51. Tõestatud ärakiri. Tõlge vene keelest.

19.

EK(b)P TARTUMAA KOMITEE ERAKORRALINE INFORMATSIOON EK(b)P KESKKOMITEELE

28. juuli 1945. a.

I.

Lohusuu vallas 26. juulil k.a. kell 15. 00 teostasid bandiidid kallaletungi NKVD Leningradi rinde Ehitiste Peavalitsuse autole, milline oli teel Narvast — Tartusse. Autos sõitsid: sm. Granat Aleksander Borise pg. sm. NVL NKVD Leningradi Ehitiste Peavalitsuse Põhja-Lääne Valitsuse ülema asetäitja, sm. Altšul Jakob Emmanueli pg. sünd. 1910. a., ÜK(b)P liige 29. maist 1945. a., — NKVD Ehitiste nr. 288 ülem Tartus ja autojuht. Kallaletungil said surma Granat Aleksander Borise pg. ja Altšul Jakob Emmanueli pg., kuna autojuht saades haavata põgenes bandiitide eest metsa ja on praegu leidmata.

II.

Avinurme vallas [26. juulil] kell 6 õhtul tapeti bandiitide poolt metsast välja tulnud metsavend.

26/27 [juulil] öösel rünnati bandiitide poolt Avinurme Täitevkomitee esimehe korterit kust võeti kaasa jalgratas ja riided. Järgmisena rünnati valla täitevkomiteed, kus lõhuti sisseseade, viidi kaasa nimekirjad ja Nõukogude riigi lipp.

Sealt läksid bandiidid kohaliku Kooperatiivi kauplusse, kust viidi ära kaupu: paberosse, viina, saapaid, toiduaineid ja hobuserakmeid.

Sidejaoskonnas lõhuti ära osa sisseseadeid ja pilluti jõkke.

Vallas asuval ELKNÜ Tartumaa Komitee sekretäril sm. Raun, Arved Antoni pg. peksti ja võeti ära dokumendid, samuti võeti ära osa dokumente EK(b)P Tartumaa Komitee instruktoril sm. Kartau, Rošine Juhani tütrele. Bandiite arvuliselt umbes 15 relvastatud 2 kerge

kuulipildujaga, automaatidega (saksa päritolu) granaatidega ja tasku-
relvadega. Kaupade veoks, millised rõõviti Kooperatiivist oli kaasas
hobuveok.

Bandiitide salk juhitud "Põrgu Kütti" nime all esineva poolt ter-
roriseerib ümberkaudsete valdade elanikke, kes ei julge tulla valla täi-
tevkomiteedesse, sest bandiidid annavad kohal välja käskusi ja korral-
dusi.

III.

Pühajärve valla Täitevkomitee aseesimeest Oja't tulistati ööl 24/25
[juuli], kuid ei tabatud.

Uusmaasaaja Tederi juures on käinud bandiidid kolm korda, et
kui ei lähe ära Venemaale, tehakse kõik kahjutuks. On tulistatud maja
pihta, ohvreid ei ole.

IV.

Jõgeva linnas.

Major Ivanov Nikolai Simjonovits esitas end NKVD ametnikuks
andis käsu süüdata põlema Muru talu, kus tema üteluse järele pidid
asuma bandiidid. Sama Ivanoviga olid kaasas 15 p/v 27. juulil Jõge-
va linnas, nemad arreteerisid kooperatiivi kaupluse juhataja ja Jõgeva
jaama ülema sellepärast, et ta ei müünud neile sõidupileteid. Nende
ärasõites vabanesid ülal mainitud isikud.

Isiku päritolu on teadmata.

EK(b)P Tartumaa Komitee sekretär Laosson.

Parteiarhiiv, f 1, n 3, s 100, l 27-28. Tõestatud ärakiri.

20.

EK(b)P VIRUMAA KOMITEE ERAKORRALINE INFOR-
MATSIOON EK(b)P KESKKOMITEELE

28. juuli 1945. a.

Õösel vastu 27. juulit k.a. kella 1-2 vahel tapeti Haljala vallas
valla Täitevkomitee aseesimees sms. Toomel Joosep Juhani pg. sündi-
nud 1900. a. Sms. Toomel oli parteitu. Saksa okupatsiooni aeg viibis
ENSV territooriumil poliit vangis. Haljala valla Täitevkomitee aseesi-
meheena töötas sms. Toomel alates 3. oktoobrist 1944. a. Sms. Toomel
oli maakonnas üks agaramaid ja tublimaid valla Täitevkomitee aseesi-
mehi. Tapmine sündis järgmiselt:

Õösel vastu 27. juulit kella 1 ajal tulid sms. Toomeli elumaja juur-
de umbes 10 tundmatut relvastatud meest, mitmesugustes riietustes.
Ühel oli isegi veel vana eesti kaitseliidu vorm. Mehed norisid sms. Too-
melilt, kes neid sisse ei lasknud, läbi akna toitu ja tubakat. Küsiti ka
kes siin elab ja kui sms. Toomel vastanud oma nime, öeldi sellepeale:

"Ah siis sina oledki see eesti rahva vereimeja", ning tulistatud sms. Toomeli läbi akna. Haavatuna sms. Toomel püüdnud veel tagatõa aknast põgeneda, kuid lastud väljas maha. Pääle selle tulnud bandiidid majja. Lukustanud sms. Toomeli naise ja lapsed sahvri ning asusid röövima. Rööviti kaks korras jalgratast, riietust, toidunõusi jne. Pääle selle bandiidid põgenenud. Sms. Toomeli naise ja lapsed jäätud puutumata.

Samasuguselt tapeti öösel vastu 27. juulil Vohnja valla Ohepalu külavolinik sms. Kuldoja koos naisega. Peale tapmist bandiidid toime-
tasid röövimist ja põgenesid.

Mõlemate juhtunute kohta on Virumaa NKVD asunud haarangu-
tele.

EK(b)P Virumaa Komitee sekretär Janson.

Parteiarhiiv, f 1, n 3, s 100, l 34. Originaal.

21.

EK(b)P KESKKOMITEE ORGANISEERIMIS-INSTRUEERIMIS- OSAKONNA INFORMATSIOON

30. juuli 1945. a.

Valgamaal on elanikkonna meeleolu hea, millest annab tunnistust elanike aktiivne osavõtt sm. Stalinile Eesti rahva nimel saadetava kirja arutamise koosolekute ja Eestis nõukogude võimu kehtestamise 5. aastapäeva tähistamisest.

Kuid kõik kehviktalupojad ja uusmaasaajad ei ole ikka veel vabanenud kulakute mõju alt. Näiteks Helme vallas võeti maareformi läbiviimise ajal kulak Tammesaarelt ära hooned koos inventariga ja anti uusmaasaajale. Valla parteiorganisaaatori korduvatest meeldetuletustest hoolimata ei taha uusmaasaaja kulakut majast välja ajada, usaldades talle iseigi aidavõtmed.

Kuigi kehvikul on kõige suhtes täiesti teistsugused vaated, on kehvikul ja kulaku vahel seniajani sõbralikud sidemed, sest kuigi nõukogude võim andis kehvikule suurt abi maa, loomade ja inventari näol, tuleb tal igapäevastes piasjades ikkagi pöörduda endise peremehe või kulaku poole abi saamiseks (eriti nendes valdades, kus maareformi ei viidud läbi piisavalt selgepiirilisel).

Enne Eestis nõukogude võimu kehtestamise 5. aastapäeva pidus-
tusi levitasid kodanlikud natsionalistid kuuldusi, et metsas varjuvatel bandiitidel on suured jõud ja et 21. juulil võtavad nad vabariigis kogu võimu oma kätte. Enne San Francisco konverentsi lõppu panid kodanlikud natsionalistid kogu lootuse inglastele, rootslastele ja isegi poolakatele, kes pidid tulema ja võtma käsile "Balti küsimused" ning sundima NSV Liitu Eesti vabastama.

Selliste kuulujuttude vastu organiseeriti massiline agitatsioonitöö partorgide, agitkollektiivide ja lektorite kaudu, kes selgitasid seesuguste

Dokumente vastupanuliikumisest Eestis

kuulduste naeruväärsust ja nende olemust. Kõik eelmised kuulujuttude levitajate poolt määratud Eesti NSV Liidust "vabastamise" tähtajad ei ole täide läinud, seepärast on elanikkond hakanud neisse suurema umbusaldusega suhtuma.

Mõnes vallas (Kaagjärve, Taheva, Kuigatsi) kardavad elanikud lähenevat sügist ja pimedaid öid, sest redutavad bandiidid on juba hakanud aktiveeruma. Ette on tulnud röövimisi ja vargusi. Tapmisi on seni üksikuid, kuid süütamisjuhtumeid nõukogude aktivistide juures on mitu. RJRK organid ei ole seni mitte ühtegi banditismijuhtu välja selgitanud (juhtum uusmaasaja Komarovaga, leitnant Savitskiga, RJRKi raudtee operatiivpunkti ülema mõrvamine ja kahe punaarmedelase mürgitamine).

RJRK Valga raudtee operatiivpunkti mõrvatud ülema matused kujunesid bandiitlike elementide vihkamise demonstratsiooniks. Matustest võttis osa üle 800 inimese. Kõik organisatsioonide poolt sõna võtnud seltsimehed kutsusid elanikkonda üles halastamatule võitlusele bandiitide käsilastega.

Sõjaväepiletite ümbervahetamise puhul tehti kõigis valdades selgitustööd. Pärast seda tuli Vaoküla vallas metsast välja 7 meest ja Kuigatsi vallas 1.

Riiklikesse müüginormidesse suhtuvad talupojad väga heatahtlikult. On üksikuid kaebusi tehniliste vigade kohta arvutustes.

Uusmaasajaad-rentnikud avaldavad rahulolematust, et soodustusi määrates ei ole neid arvatud uusmaasajate hulka.

Eestis nõukogude võimu kehtestamise 5. aastapäeva tähistamine toimus erakordselt pidulikult ja rahvarohkelt ilma igasuguste vahejuhtumiteta. Nõukogudevastaste elementide väljaastumisi ei olnud peale Taheva valla, kus piduliku koosoleku ajal hakati kirikukelli helistama. "Kellamehe" isikut ei ole õnnestunud kindlaks teha.

(EK(b)P Valgamaa komitee 26. juulil 45. a. informatsioon.)

EK(b)P KK organiseerimis-instrueerimisosakonna juhataja Kründel.

EK(b)P KK organiseerimis-instrueerimisosakonna informatsiooni-sektori juhataja Senkevits.

Parteiarihiiv, f 1, n 3, s 105, l 53-54. Tõestatud ärakiri. Tõlge vene keelest.

22.

EK(b)P KESKKOMITEE ORGANISEERIMIS-INSTRUEERIMIS-OSAKONNA INFORMATSIOON

9. august 1945. a.

Tartumaal tapsid bandiidid 30. juulil kolm Torma valla Lilastvere küla talunaist: Anna Karese, Maria Ojasilla ja Helma Ojasilla (15-aastane). Kõik nad olid uusmaasajaad.

Alatskivi valla masina-traktorijaama direktori asetäitjale sai elanike kaudu teatavaks, et Avinurme vallas tegutsevate bandiitide rühm liigub Alatskivi valda masina-traktorijaama ja hobumasinalaenuus-punkti rüsumise eesmärgil.

Sellest teatati SARKi organitele abinõude tarvitusele võtmiseks.

23. juuli öösel tungis Kambja vallas Riiviku külas 17 relvastatud bandiiti külavoliniku sm. Tamme majja, haavasid teda kätest ja viisid endaga kaasa. Kohalejäänud bandiidid teatasid sm. Tamme naisele, et nad olevat SARKi organite esindajad ning et ta mees viidi ülekuulamisele, aga seejärel saadetakse haiglasse.

Äraminekul võtsid bandiidid kaasa kogu Tammele kuuluva vara: hobuse koos vankriga, toiduained, raha ja dokumendid.

Et kaitsta end igasuguste ootamatuste eest, jätsid nad kaks bandiiti maja valvama. Tunnimehed hoiatasid Tamme naist ja kuut last, et nad ei tohi kahe tunni vältel majast väljuda, vastasel korral laseb välisvalve nad maha.

Samal ööl ilmus seesama bandiitide rühm Kambja valla Kodijärve külanõukogu esimehe sm. Alfred Kuke juurde.

Avastanud, et sm. Kukke pole kodus, teatasid nad tema perele, et on SARKi töötajad ja nõuavad, et sm. Kukk ilmuks valla täitevkomiteesse ülekuulamisele.

Äraminekul võtsid bandiidid kaasa hobuse, vedruvankri, hobuse-riistad, sääririkud, riided ja automaadi.

Sama valla elanikud nägid metsatukas ligikaudu 28-liikmelist bandiitide gruppi. Mõnes neist tunti ära Saksa okupatsiooni aegsed aktiivsed tegelased.

(Partei Tartumaa komitee 1. augusti 1945. a. informatsioon.)

II.

Viljandimaal tungisid 29. juulil kell 2 öösel kaks sõjaväevormis automaatidega relvastatud meest Kase tallu (Kabala vald, Vahamulla küla), kus elab Maria Kase oma tütreaga. Bandiidid võtsid ära kleidid, pluusid, kingad ja hõbesõle. Üks neist püüdis peremehe tütart vägistada, kuid tol õnnestus lahti rabelda ja põgeneda ning viivitamatult teatada sellest valla täitevkomiteesse, kust korraldati bandiitide jälitamine, kuid tagajärjetult.

Juulikuu viimastel päevadel on hakanud metsast välja tulema seni end varjanud mehi. Näiteks Vastemõisa vallas tuli välja 6 meest, Kõo vallas 3 meest, Holstre vallas 1, Tuhalaane vallas 1, Imavere vallas 4.

Küsimusele, miks te redutasite metsas, vastavad nad, et olid ära hirmutatud Saksa propaganda poolt ja kartsid, et nad tapetakse, kui metsast välja tulevad. Mõned kartsid mobilisatsiooni. Nüüd, kus said

Dokumente vastupanuliikumisest Eestis

teada, et asi pole hoopiski mitte nii, otsustasid välja tulla. Kõik nad lubavad olla ausad Nõukogude Liidu kodanikud.

(Partei Viljandimaa komitee 4. augusti 1945. a. informatsioon.)

III.

Võrumaal tuli 25. juulil kell 6 hommikul Kooratsi valla täitevkomiteesse kolm bandiiti, kes võtsid ära kirjutusmasina, kodanliku Eesti aegse nurgatempli ja pitsatid. Mingit valvet hävituspataljoni või valla täitevkomitee poolt ei olnud. Sel ajal oli ruumis sõjaväest demobiliseeritud Kalju Veiter. Märganud punaarmeeelast, avasid nad tema pihta tule. Punaarmeeelane tulistas vastu. Seejärel bandiidid põgenesid koos röövitud asjadega täitevkomitee lähedal olevasse metsa.

27. juulil jäi Kõlleste vallas kadunuks valla partorg sm. Järve. Samal päeval nähti Põlva vallas tundmata isikut sm. Järve dokumentidega, mis on välja antud EK(b)P Võrumaa komitee poolt.

27. juuli hommikul ilmus Kiuma külas Hailovi talu tundmatu mees, kes tutvustas end partei Võrumaa komitee töötajana ning esitas väikese roheliste kaantega raamatukese Järve nimele. Siis hakkas ta sm. Hailovilt pärima, kas too on hävituspataljoni liige, kuipalju seal üldse liikmeid on ja kes nimelt sinna kuuluvad. Sm. Hailov vastas: "Varem olin, nüüd enam ei ole; ei tea, minge valda voliniku juurde, tema teab". Ära minnes läks tundmatu umbes kilomeetri mööda küla-vahepeed, pööras siis metsa poole ning andis käega märku. Metsast tuli välja grupp bandiite, umbes 30 mehe ümber, ning kadusid taas metsa.

29. juulil hobusega Kiuma poole sõitnud hobumasinalaenuuspunkti arvepidaja sm. Linda Agan kohtas metsa lähedal kolme tundmatut meest. Kui sm. Agan jõudis lähemale, istusid nad tema juurde vankrisse, tõstsid peale rasked pakid ning sõitsid sügavasse metsa, kus istus kaks relvastatud meest. Võtsid pakid vankrist, arvepidajal aga soovitasid oma teed jätkata.

Põlva vallas saadetakse laiali anonüümkirju tapmisähvardustega. Sellise kirja sai valla täitevkomitee esimees sm. Tasso.

26. juuli öösel ilmusid Urvaste valla Urvaste külas Sarapuu talu bandiidid, avasid automaatidest tule ja tapsid sm. Toome perekonna — kokku 4 inimest, sealhulgas üks laps, ja süütasid maja; terveks jäid vaid kõrvalhooned.

(Partei Võrumaa komitee 2. augusti informatsioon nr. 248/0.)

EK(b)P KK organiseerimis-instrueerimisosakonna juhataja Kründel.

EK(b)P KK organiseerimis-instrueerimisosakonna informatsiooni-sektori juhataja Senkevits.

Parteiarhiiv, f 1, n 3, s 105, l 59–61. Tõestatud ärakiri. Tõlge vene keelest.

23.

EK(b)P KESKKOMITEE ORGANISEERIMIS-INSTRUEERIMIS-
OSAKONNA INFORMATSIOON

11. august 1945. a.

2. augustil 1945. aastal tungisid bandiidid [Paasvere] valla täitevkomitee ruumidesse ja põletasid ära kõik dokumendid.

2. augusti öösel tapeti maakorralduskomisjoni esimees sm. Alajõe kogu perega ja tungiti kallale miilitsavolinikule sm. Põdrale tema enda korteris, kuid tal õnnestus põgeneda; kohalejäänud sm. Põderi ema tapeti.

8. augusti öösel panid bandiidid toime teistkordse kallaletungi valale ning viisid metsa varumisvoliniku sm. Bogomolovi perekonna, kes on siiani üles leidmata. Sm. Bogomolov ise oli ära.

(Partei Virumaa komitee 4. augusti 1945. a. informatsioon, Keskkomiteesse tulnud 10. augustil 1945. a.)

EK(b)P KK organiseerimis-instrueerimisosakonna juhataja Kründel.

EK(b)P KK organiseerimis-instrueerimisosakonna informatsiooni-sektori juhataja Senkevits.

Parteiarihiiv, f 1, n 3, s 105, l 62. Tõestatud ära kiri. Tõlge vene keelest.

24.

EK(b)P KESKKOMITEE ORGANISEERIMIS-INSTRUEERIMIS-
OSAKONNA INFORMATSIOON

16. august 1945. a.

I. Tartumaa.

1. augustil 45. a. tapsid bandiidid lasuga pähe Kasepää valla küla-voliniku sm. Voldemar Tominga. Tapmine toimus ajal, mil sm. Toming läks valla täitevkomiteest koju.

Üks bandiitidest tungis sm. Tominga majja, võttis endaga kaasa tema naise Elfriede Tominga ja veel ühe naisperekonnaliikme, teistel läks korda pääseda. Tominga isa tundis ühe bandiitidest ära: Kasepää küla endise elaniku Rauditsi.

Ahja vallas heitsid bandiidid 2. augustil akna kaudu 2 käsigranaati hobumasinalaenuuspunkti juhataja Paul Kenki korterisse, kes sai plahvatuse tagajärjel raskesti vigastada ja on praegu Tartus haiglas.

Õöl vastu 4. augustit 1945. a. riisusid bandiidid hävituspataljoni liikme Erich Paabu majapidamist. Viidi ära hobune koos rakmete ja vankriga, riideid. Bandiidid jätsid kirja: "See on ainult hoiatus, edaspidi võetakse kasutusele muud abinõud. Metsavennad."

Samal õöl tungiti kallale Liisi Peetsole tema kodu. Tal õnnestus põgeneda. Bandiidid panid maja põlema, löid kõik aknad sisse ja jätsid

maha järgmise sisuga kirja: "Meil ei ole praegu kavas Teid ära tappa, see on ainult hoiatus. Metsavennad."

(Partei Tartumaa komitee 12. augusti informatsioon, saabus Keskkomiteesse 15. augustil.)

II. Harjumaa.

Ravila vallas Leistu külas tapeti kell üks öösel Emma Lideis.

Maja tulistas 2 bandiiti. Revolvrist lasti akendesse 5 kuuli. Lideisi mees on olnud 1941. aastast Punaarmees.

Lideisil jäi maha kolm väikest last.

Juhtunust teatas partei maakonnakomiteele valla täitevkomitee esimees sm. Väljataga.

Juurdlust toimetavad RJRK organid.

(Partei Harjumaa komitee 11. augusti informatsioon, Keskkomitees saadud 13. augustil.)

EK(b)P KK organiseerimis-instrueerimisosakonna juhataja Kründel.

EK(b)P KK organiseerimis-instrueerimisosakonna informatsiooni-sektori juhataja Senkevits.

Parteiarhiiv, f 1, n 3, s 105, l 63-64. Tõestatud ärakiri. Tõlge vene keelest.

25.

EK(b)P HARJUMAA KOMITEE ERAKORRALINE INFORMATSIOON EK(b)P KESKKOMITEELE

23. august 1945. a.

21. aug. 1945. a. kell pool üks päeval tapeti Kolga vallas Kursi külas Luudi (endine Karuallika) talus metsavendade poolt talupidaja sm. N a n n a, Rosalie.

Sm. Nanna olles kodus, oma talus, tulid sinna kaks meest, kes otsisid süüa. Sm. Nanna keeldus andmast öeldes: "Ärge hulkuge metsa mööda, hakake tööle, siis saate ka süüa!" sellepääle võtt's üks neist taskust revolvri ja lasi sm. Nanna maha, kadudes ise metsa.

Seda kuulis sm. Nanna abikaasa olles teises toas, saades jaole oli juba hilja.

Juhtunust on teatatud SaRK ja RJRK organeile kui ka kohalikule miilitsa organeile.

[---]

EK(b)P Harjumaa Komitee sekretär A. Päss.

Parteiarhiiv, f 1, n 3, s 100, l 39. Originaal.

EK(b)P KESKKOMITEE ORGANISEERIMIS-INSTRUEERIMIS-
OSAKOJNA NA INFORMATSIION

24. august 1945. a.

I.

17. augustil peksid bandiidid sm. Remi maja põlema. Tules hävis elumaja, kõrvalhooned, kogu varandus, põllutööriistad ja 2 siga. Sm. Remil endal õnnestus pääseda.

Juurdlust toimevitavad SARKi Harjumaa organid.

(Partei Harjumaa komitee informatsioon nr. 137/s.)

II.

Partei Harjumaa komitee büroo istungil 13. augustil oli arutusel banditismiga võitlemise küsimus.

Büroo märkis, et partei- ja komsomoliorganisatsioonid ei juhi küllaldaselt võitlust banditismiga, ei mobiliseeri valla- ja külaaktiivi selle keerulise ning vastutustarviku ülesande täitmisele.

Hävituspataljoni koosseis on komplekteerimata, valdade hävitusrühmade seisukorrad vajab kontrollimist.

SARKi ja RJRK osakonnad ei tööta alati kontaktis parteikomiteega.

Valdade partorgid ja täitevkomiteede esimehed ei tunne vastutust poliitilis-moraalse olukorra eest oma vallas. Valdades ei tehta küllaldaselt tööd bandiitide ja nende varjajate väljaselgitamiseks ning vastutuse võtmiseks.

Partei maakonnakomitee büroo otsustas: kokku kutsuda maakonna partei- ja komsomoli- ja nõukogude aktiivi koosolek päevakorraga "Partei- ja nõukogude aktiivi ülesanded võitluses banditismiga". Kinnistada maakonna juhtivad töötajad valdade juurde nende abistamiseks valla aktiivi mobiliseerimisel ja nende juhtimiseks võitluses banditismiga. Organiseerida kõigis valdades 1. septembriks 15-20-liikmelised hävitusrühmad ja vajalikul hulgal abirühmi. Koostada iga hävituspataljoni võitlejate kohta isiklik toimik ja kinnitada ta personaalselt partei maakonnakomitee bürool. Määrata hävituspataljoni komandöri asetäitjaks poliitilisel alal sm. T. Lindau, vabastades ta partei maakonnakomitee tööjalise osakonnajuhataja kohustest. Teha elanike seas selgitustööd, tõmmates kaasa vallaaktiivi. Vastutus poliitilis-moraalse olukorra eest vallas pannakse partorgidele ja täitevkomiteede esimeestele. Korraldada kohtuprotsessid nende talupoegade üle, kes varjavad ja abistavad bandiite ning kuuluvad represseerimisele.

(Partei Harjumaa komitee büroo 13. juuli protokoll nr. 44.)

III.

8. augustil piirasid Võrumaal Ruusmäe vallas bandiidid sisse piirkonnavoliniku sm. Noortootsi maja. Maja tulistati automaatidest ja tupa heideti 2 granaati, mis lõhkesid.

Sm. Noortoots peitis end ahjunurka ning seega pääses.

Arvates, et sm. Noortoots on surnud, haavkasid bandiidid ükshaaval majja tulema. Seda momenti kasutas seltsimees Noortoots ning avas automaaditule. Üks bandiit sai surma, teine haavata, ülejäänud põgenesid metsa.

(Partei Võrumaa komitee 13. augusti informatsioon.)

IV.

Viljandimaal (Pajusti vald) tuli metsast välja 11 meest ning tulid valla täitevkomiteesse. Kõik nad räägivad üht ja sama, et neid on petetud, et Saksa agitatsioon pani neid Nõukogusid kartma jne. Nüüd nad olevat veendunud, et kõik see on vale, otsustasid välja tulla ja ausa tööga lunastada oma süü Nõukogude riigi ees.

Võisiku vallas avastati Põltsamaa metskonnale kuuluvate turbarabade nr. 1 läheduses punker, kus bandiidid on nähtavasti end varjanud.

Punkrist leiti kirjutusmasin, 2 saksa vintpüssi, mis asinal trükitud nõukogudevastaseid lendlehti, lahingumoon, lõhkeainet, tankitõrjemüine. Miilitsaorganid lasid punkri 5. augustil õhku.

(Partei Viljandimaa komitee 13. augusti informatsioon.)

EK(b)P KK organiseerimis-instrueerimisosakonna juhataja asetäitja Olin.

EK(b)P KK organiseerimis-instrueerimisosakonna informatsiooni-sektori juhataja Senkevits.

Parteiarhiiv, f 1, n 3, s 105, l 65-66. Tõestatud ärakiri. Tõlge vene keelest.

27.

EK(b)P KESKKOMITEE ORGANISEERIMIS-INSTRUEERIMIS-OSAKONNA INFORMATSIOON

27. august 1945. a.

[---]

23. augusti päeval tulistati Kehtna vallas metsast kommunistliku noort Leida Pruksi,⁷ kes sai kergesti haavata ja on haiglas.

Sm. Pruks töötab Kehtna külanõukogu sekretärina.

⁷Originaalis ekslikult *Purks*.

19. augustil, pühapäeval, levitati vallas nimekirju rea inimeste nimedega, kus on nimetatud ka sm. Pruksi. Kõigile nimekirjas loetletutele tehti ettepanek lahkuda 5 päeva jooksul Kehtna valla piirest. Selle nõudmise mittetäitmise korral tapetakse nad.

Käib juurdlus.

(Partei Harjumaa komitee 23. augusti informatsioon, saadud EK(b)P Keskkomitees 25. augustil 45. a.)

EK(b)P KK organiseerimis-instrueerimisosakonna juhataja Olin.

EK(b)P KK organiseerimis-instrueerimisosakonna informatsiooni-sektori juhataja Senkevits.

Parteiarhiiv, f 1, n 3, s 105, l 67. Tõestatud ärakiri. Tõlge vene keelest.

28.

EESTI RAHVA ISESEISVUSE LIIDU LENDLEHT

september 1945. a.⁸

SURM KOMMUNISTLIKULE KLIKIVALITSUSELE, AKTIVISTIDELE-KOMMUNISTIDELE, RAHVAREETURITELE JA NENDE KÄSILASTELE

Iseseisva Eesti nimel hoiatame Teid kui kommunistliku klikivalit-suse diktatuuri elluviijat kohapeal Teie rahvaenuliku tegevuse eest.

Kogu välismaailmale ja demokraatlikele liitlastele on täpselt teada Teie vägiteod kaitsetu eesti rahva kallal, samuti ka see, et Teie püsimine koos kommunistliku partei diktatuuriga toetub kommunistlikule kliki-valitsusele.

Üle 90% eesti rahvast vihkab Teie reeturitegusid ja vägivalda.

Eesti rahva laiad ringkonnad ja demokraatlike parteide esindajad ootavad iseseisva Eesti taastamist, et klaarida Teie kui kuritegelike rah-vareeturitega arved.

Teie kuriteod eesti perede kallal tasutakse võrdsel määral tagasi kommunistidele ja nende peredele.

Lõpetage oma häbiväärne eesti rahva müümine Stalini orjariigile, kuni pole hilja, et Teil oleks eluõigus mõne nädala möödumisel pärast vaba demokraatliku Eesti taastamist.

Äärmisele rahvusvahelisele režiimile kaasneb liitlaste energiline võitlus, diplomaatiline sõda fašismi ja kommunismi vastu.

Demokraatlike liitlaste käes on hirmus relv — aatomipommid ja aatomenergia tuue liigiga liikuv laev, mis toovad suurtele ja väikestele rahvastele tagasi rahu ja õigluse.

⁸ Kuupäev märkimata.

Dokumente vastupanuliikumisest Eestis

Kogu eesti rahva heaolu nimel, kõigi Eesti demokraatlike parteide nimel, iseseisva Eesti nimel mõistame hukka praeguse kommunistliku kliki valitsuse diktatuuri ja reeturliku tegevuse eesti rahva kallal.

Nõuame diktatuuri hävitamist ja demokraatliku Eesti Vabariigi taastamist.

Elagu väikeste ja suurte rahvaste võrdne vabadus!

Eesti Rahva Iseseisvuse Liit.

Parteiarhiiv, f 1, n 3, s 105, l 73. Ärakiri. Tõlge vene keelest.

29.

EK(b)P HARJUMAA KOMITEE ERAKORRALINE INFORMATSIOON EK(b)P KESKKOMITEELE

4. september 1945. a.

Juuru valla Täitevkomiteele tuli 3. sept. järgmine kiri Rapla, Juuru ja selle ümbruse "metsavendadelt":

"Teadaanne.

Palume Teie valla aktiivi, Täitevkomitee ja kõik bolševikud lahkuda Juuru vallast kuni 15. sept., muidu peate koristama nende laibad peale 15. sept.

Meie ei lase endaga mängi, nagu seda tegi Kehtna vald. Meie jõugu seljataga seisab Eesti Korpusest mehed relvadega. Korpuse abi on meil väga suur, juba 2 kuud tagasi käisid nad Juuru, Kuimetsa ja Rapla vallas. Nende hulgas Teie bolševike parteilikked ja kandidaadid, nagu Talpak, Truumets, Esner.

Kõik Teie vastased töid meile relvad, julguse ja abi.

Palume seda teha ilma verevalamiseta.

Meie Juhtkond."

EK(b)P Harjumaa Komitee teatas omalt poolt asjast SaRK ja RJRK Harjumaa osakondadele ning on astunud ühendusse Eesti Korpuse Poliitosakonnaga olukorra selgitamiseks.

Valdadesse Rapla, Kuimetsa ja Juuru on antud korraldus valvata ja valvet tugevndada nõukogude, asutuste ja töötajate üle, et nad ei sattuks kuritahtlikkuse ohvriks.

SaRK ja RJRK võtavad omalt poolt abinõud tarvitusele, et likvideerida seda bandiitide jõuku ja kindlustada valla aktiivi julgeolek.

EK(b)P Harjumaa Komitee sekretär A. Päss.

Parteiarhiiv, f 1, n 3, s 100, l 40. Originaal.

EK(b)P KESKKOMITEE ORGANISEERIMIS-INSTRUEERIMIS-
OSAKONNA INFORMATSIOON

10. september 1945. a.

I. Harjumaa.

[---]

3. 4. septembri öösel röövisid bandiidid paljaks Kaiu Tarbijate kooperatiivi (Kuimetsa vallas). Kooperatiivist viidi ära kõik seal olevad kaubad.

Bandiite oli 6, viis neist oli relvastatud Saksa automaatidega, ühel olid granaadid.

(Partei Harjumaa komitee 5. septembri informatsioon nr. 144-s.)

4. Kõue vallas Ardu külas tapsid bandiidid 8. septembril kell 2 öösel Autotranspordi Peavalitsuse abimajandi töötaja Emilie Spiridonova.

Varem olid bandiidid ähvardanud kolme töötajat.

8. septembri öhtul tulistasid bandiidid kahte töölist, ühel neist õnnestus põgeneda.

8. septembril hävitati nimetatud vallas kaks bandiiti.

(Partei Harjumaa komitee 8. septembri informatsioon nr. 647.)

5. EK(b)P Harjumaa komitee büroo arutas 31. augustil valla partorgi sm. Vare mõrvamist ja bandiitlikku terrorit Kehtna vallas ning märkis, et Kehtna vallas oli bandiitide rühmal võimalik terroriseerida nõukogude aktiivi ja haavata partorgi sm. Varet üksnes seetõttu, et SARKi osakonna ülem sm. Lillipuu ei võtnud tarvitusele küllaldaselt abinõusid revolutsioonilise korra sisseseadmiseks vallas ega tugevdanud seal tegutsevat banditismiga võitlemise rühma.

20. augustil oli signaal, et bandiidid nõudsid oma 16. augusti kirjaga valla 27 partei- ja nõukogude aktivisti lahkumist 5 päeva jooksul.

Sm. Lillipuu suhtus hooletult signaalidesse, andes sellega bandiitidele võimaluse täide viia oma ähvardust — haavata külanõukogu sekretäri sm. Pruksi ja tappa valla partorg sm. Vare.

Revolutsioonilise valvuse tugevdamise ning operatiivtöö tõhusdamise asemel SARKi vastutavate töötajate Kehtna valda väljasõitmise teel sm. Lillipuu püüdis telefonogrammiga naabervallas tegutsevale operatiivgrupile Kehtna valda sõitmiseks.

Sm. Lillipuu pöördus alles 27. augustil SARKi kõrgemalseisvate organite poole abi saamiseks, et Kehtnasse saadetak relvastatud rühm.

Partei maakonnakomitee võttis vastu vastava otsuse, mis nõuab SARKi ülemalt sm. Lillipuult kiirete sammude astumist banditismi likvideerimiseks Kehtna vallas ja taastada seal revolutsiooniline kord.

EK(b)P maakonnakomitee büroo juhtis SARKi rahvakomissari sm. Resevi tähelepanu lubamatule lohakusele sm. Lillipuu töös.

Dokumente vastupanuliikumisest Eestis

Samal ajal EK(b)P maakonnakomitee büroo saatis Kehtnasse selgitustöö tegemiseks elanikkonna seas brigaadi maakonnakomitee I sekretäri sm. Pässe juhtimisel.

(Partei Harjumaa komitee büroo protokoll nr. ... [?] 30. augustist.)

II.

Valgamaa.

4. septembri õhtul tapsid bandiidid Vaoküla vallas Valgamaa uuri-ja venna, uusmaasaaja Ervin Järve ja tema naise Liidia Järve.

15 bandiiti püüsid ümber Järve maja. Viimane märkas bandiite ja hüppas aknast välja, et leida pääsu naabertalus, kuid tapeti automaadist.

Järve naine Liidia jooksis õue, et põgeneda bandiitide eest, kuid tapeti samuti. Järvel jäi maha kolm last.

Bandiidid rüüsisid talu paljaks, võtsid kaasa kõik hinnalisemad asjad, löid puruks telefoniaparaadi ja põgenesid.

Partei Valgamaa komitee sekretär sm. Kurvits palub tagasi tuua SARKi väeosa, mis oli Valgas, kuid praegusel ajal on operatsioonidel Võrumaal, sest Valgamaa ja Viljandimaa piiril on hakanud tegutsema suured bandiitide rühmad.

(Partei Valgamaa komitee 8. septembri 1945. a. informatsioon.)

III.

Viljandimaa.

1. 23. augustil jäi kadunuks Kõpu valla täitevkomitee esimees sm. Tõll, kes elab täitevkomiteest 13–14 km kaugusel Uus-Karistes.

23. augusti hommikul lahkus sm. Tõll tavakohaselt kodunt jalgrataga täitevkomiteesse, kuid tööle ta ei jõudnud. Sm. Tõlli asukoht on seniajani kindlaks tegemata. Võib arvata, et ta langes banditismi ohvriks, sest Uus-Kariste ja täitevkomitee vahel on paks mets, kus redutab bandiite.

2. Taevere valla Kaansoo külas rüüsisid bandiidid augusti lõpus paljaks rea talusid, viies kaasa liha, riideid ja muid asju. Kahes talus tegid bandiidid tühjaks ja lõhkusid ära mesipuud, kahest aga ajasid ära lambad.

3. 31. augustil avasid bandiidid Lilli metskonnas Pollil (Karksi vald) tule kahe hävituspataljoni liikme pihta, kes harjutasid laskmist. Aleksander Kask sai paremast käest haavata. August Rulli bandiidid tapsid.

4. Rimmu vallas tungis 3. septembri õhtul eesti keelt rääkivate erariietes relvastatud bandiitide grupp kohalikku kooperatiivi ja rüüsis selle paljaks, viies endaga kaasa tekstiilikaupu, jalanõusid, viina, kompvekid. Kohalolnud suleti bandiitide poolt eraldi tuppa. Telefoni juhtmed lõigati läbi.

[---]

8. 11. septembril tapsid bandiidid Vastemõisa vallas partorgi sm. Oti.

(Partei Viljandimaa komitee 5. [?] septembri informatsioon.)

IV.

Saaremaa.

Võitluses "metsavendadega" on viimasel ajal mõningaid tulemusi, näiteks püüti Kärla vallas mõne päeva eest metsas kinni 2 bandiiti.

Vabatahtlikult on viimasel ajal metsast välja tulnud 6 meest (Põide vald) ja kaks meest Pärssamaa vallas, kes räägivad, et metsa olevat jäänud veel 8 meest.

Metsast väljatulnud lubavad teha selgitustööd nende hulgas, kes on metsas, et viimased tuleksid koju tagasi, kuid ainult nõuavad garantiisid, et nendele midagi ei tehtaks.

Kõigis valdades on organiseeritud 15-25-mehelised hävituspataljonide koondised, kuid midagi olulist võitluses bandiitidega nad ei tee, sest puudub relvastus.

(Partei Saaremaa komitee 30. augusti informatsioon.)

EK(b)P KK organiseerimis-instrueerimisosakonna juhataja ase-täitja Olin.

EK(b)P KK organiseerimis-instrueerimisosakonna informatsiooni-sektori juhataja Senkevita.

Parteiarhiiv, f 1, n 3, s 105, l 68-71. Tõestatud ärakiri. Tõlge vene keelest.

(Järgneb)

ARVUSTUS

MÕNED VARAAKADEEMILISED KÜSIMUSED EELAKADEEMILISE TEOSTEKOGU PUHUL

Mati Unt. *Ma ei olnud imelaps*. Tallinn: Eesti Raamat, 1990. 208 lk.

Vabadusemaitsmine on kirjandusele ja kirjanikele kibedaks teatud. 1988. aastal läks literaatide väesalk esimeste seas sõnarelvaga Suure Vene Riigi vastu ja nende käsikirjad jäid kirjutuslaudadele kollutama. Nüüd, kus koletis on löödud ja priius tulnud, peaksid sulerüütliid seda innukamalt korvama (asjatult? — ei!) kaotatud aastaid, oma vajumviljaga vahepealset lahjat kirjandusleent rammustama, aga... Ühes üleüldise vabadusega on ka kirjastus vabanenud kohustusest nende teoseid trükkida, rahvas vajadusest neid lugeda ja riik harjumusest neid toetada. "Meie oleme ju selle võimu neile kätte võidelnud," ütles Kirjanike Liidu üldkoosolekul kibedusega Hando Runnel. Nemas aga...

Aga Mati Undil läheb praegu hästi. Tema raamatud aina ilmuvad. Mitu head lavastajat on väsinud ja väheproduktiivsed, aga Mati Unt aina lavastab. Suur võitleja ta pole, aga kunsti kõlbab tegema küll. Vahest kadus teistel hingejõud ja tahtmine suurtes sõdades ära? Aga võib-olla on Mati Unt lihtsalt parem kirjanik kui need teised? Väide ei kõla just eriti akadeemiliselt, aga paberit süiski kannatab.

Ent kõnelgem nüüd vanadest headest aegadest, aastaist 1950–1980. Neil aastail kirjutatud tekstidest koosnebki kõnealune kirjatööde kogu, hõlmates moodsa klassiku 6.–36. eluaasta. Just nimelt kirjatööde koguna näib olevat kõige õigem määratleda Mati Undi viimast raamatut. Kriitikakogu ei oleks täpne, sest mida kõike need kaaned küll mahutavad: infantiilseid bürokraatiaavaldusi, klassikirjandeid, maailmaparanduslikke ja kirjanduspoliitilisi ülesastumisi, kirjandusametnike aruandeid, anekdoote, ankeedivastuseid, intervjuusid, päevikumärkeid, foljetone, luuleantoloogia ja kirjandusleksikoni paroodiaid ning

lõpuks ja massiivseimalt kirjanduskriitikatki. Tõsi, kõiki neid tekste ühendab aine, sest "kirjandus, teised kunstid ja elu on ju tegelikult üks" (lk 107).

Ei ole siinkohal vajadust hakata täpsustama Mati Undi rolli Eesti NSV kirjandusloos, selge on selle uuenduslikkus nii ainevalikus kui käsitluslaadis. Paraku loeme vaadeldava teose lehekülgedelt sulaselget *eneseõigustuskirjandust* (kasutan siinkohal Rein Veidemanni terminit; Hasso Krull on sama nähtuse nimetanud *veealuseks kirjanduseks*). Metakirjandusse ülekantuna tuleb selle all mõista kirjandust käsitlevaid tekste, mis püüavad tõestada eritletava kirjandusteose vastavust valitseva partei ideoloogiale. Tunnistagem: 1960. aastate kirjanduslik mõte ei olnud mitte ainult eelmise kümnendi mõtte (*kirjandusliku mõtte* oleks vist palju öelda, pigem *ideoloogilise, poliitilise, parteilise mõtte*) eitus, vaid ka jätk. Tollased "progressiivsed" kirjutised, milles Unt kaitseb kirjanduse suveräänsust, kõlavad tänapäeval käibetõdede leksikonins.. Ja samas on tõsi seegi, et omas ajas olid need tööpoolest üllatuslikud. Mati Unt on olnud alati liialt stambivaba, et teha korralikult eneseõigustusliku kirjanduskriitika teopäevi. Ikka tegi ta vähem kurnmardusi, kui etikett nõudis, oli otsekohesem, avameelsem, isiklikum. Vahetus, enesekeskus, avalik muljelisus on Mati Undi eritluste eripära ning arendav panus meie kirjanduskäsitlemise arengulukku. Ometi on inimesel, kes pole neid tekste lugenud oma aja kirjanduskriitika kontekstis, nende tollast täheridust raske mõista. Praegu panevad nad õlgu kehitama. Autorile, tuntud ironistile ja autoparodistile, on muidugi selge: oma esimese kolmekümne kirjanduskriitilise loominguasta. vältel ei olnud ta sellise klassiga imelaps, et tema teosed tingimata üle aegade peaksid elama. Seepärast on ta korvanud ajastuomast viletsust isikliku koomikaga: oma tõsisemate ülesastumiste sekka on ta sokutanud vähem tõsiseid ja lausa süherdusi, mida vähemasti ükski eesti kirjanik ei ole kunagi oma teostevalimikku pannud. Novaatori asi!

Pisut teisiti oleksid võinud oma rolli suhtuda kirjastajad. Nad oleksid võinud mõelda, et Mati Undi näol on tegemist ikkagi Eesti kitsastes oludes huvipakkuva kirjanikuga, kelle juurde lugeja rada ei rohtu ka tulevikus. *Kes* nüüd seepärast oleks olnud tarvis lausa monumenti, aga Mati Undi tõtt ja vigurit oleks maksnud ehk järelepõlvedele küll pisut lahti seletada. Seda enam et eelmises raamatus (teatri- ja filmiarvustuste kogumik *Kuradid ja kuningad: Teatri- ja filmikirjutisi aastaist 1965–1980* (Tallinn: Eesti Raamat, 1989)) kukkus see päris uhkesti välja. Autori tekstidele on seal lisatud 26 lehekülge tihedas kirjas kommentaare, lavastuste ja filmide loend ning isikurumede register. Vaadeldavas raamatus kõike seda pole, hind on aga üle kümne korra suurem. *Imelapses* pole isegi tekstide ilmumisandmeid: võimatu on aru saada, mis varem avaldatud, mis nende kaante tarvis sepietatud. Ankeedivastuste trükkimisel on küsimus sageli lugeja mõistatada jätud. Nii kasutavad kirjastajad oma vabadust! Kas selle eest võitlesime?!

Ent kõnelgem ka mõnest sisulisest aspektist, sest üht-teist huvitavat autori kohta hakkab taiplikule lugejale ometi silma. Tõsisele eesti inimesele võiks ehk tähelepanuväärne olla Mati Undi paroodiakäsitlus. "Paroodia pole õieti kriitika, vaid eneseväljendus, mis kasutab materjalina loetut, ning selle sisse mahub irooniline ning satiirilinegi lähemine. [...] Mis puutub autoparoodiasse, siis mind on viimasel ajal just huvitanud muuta oma teos kaheplaaniliseks: esimesel astmel oleks täiesti tõsiseltvõetav, teisel astmel oleks autoparoodia. [...] Oma autoparoodia näideteks võin tuua kaks teost — "Mõrv hotellis" ja "Tühirand" (lk 46–47). Niipalju siis teoreetiliselt 1973. aastast ja nüüd stiilinäide 1980. aastast: "Küsimus on selles, kas kajastatakse kogu elu, kuid kas kogu elu tasubki kajastamist. Õigem oleks kajastada olulisemaid, määravamaid tendentse. Ja peale kajastamist tuleb ikka ja jälle rääkida inimesest, humanismist, rääkida sellest kujundite kaudu. Ses mõttes on iga kirjanik nagu ajakirjanik. Uued põlvkonnad tulevad peale, nad ei loe enam vana kirjandust, ja vanu asju tuleb üle rääkida. Kirjanikud arvavad, et kui näiteks aastal 1965 sai kuskil kirjutatud näiteks egoismist ja aususest, siis on see asi korras. Ei, keskkooliõpilased ei tea praegu sellest kirjandusest mitte tühkagi. Neile tuleb see jälle uuesti kirjutada. Noorus on nagu rahutu meri. Tuleb pidevalt pingutada, et neid aidata inimlikku tasakaalu jäämises" (lk 188–189).

Mis see siis nüüd on? Mõne parteiseltsimehe omaaegne õpetuskõne kirjanikele või Lihtsa Inimese monoloog mõnest Mati Undi romaanist (vt Madalalalgalise Töötaja ülesastumist teoses *Räägivad*)? Ei, see on Mati Undi vastus kirjanike kongressi eelsele ankeedile ajalehes *Sirp* ja *Vasar*. Säherduse rahvaliku, üleskutsuva otsekohesusega väljendub mees, kes on just kirjutanud *Sügisballi!* Ometi ei kahtle ma tema siiruses. Kirjanik on kuulutanud oma tõe ja samas langenud oma stiili parodeerimisse. Tekst, mis ilukirjandustöös, kunstilises kontekstis töötab paroodiana autori tahtel, osutub väljaspool kunsti, kirjaniku enesekohases sõnavõtus paroodiaks vastu autori tahet. Järelikult on võimalik, et paroodilises funktsioonis olevad seisukohavõtud Mati Undi romaanides on tegelikult autori sügav ja sisemine veendumus! Mati Unt parodeerib kunstis seda, mis talle elus on armas, ja vastupidi.

Kas see tõdemus peaks meid kohutama? Ei maksa siiski heituda, sest kui elu ja kirjandus on üks, võib neisse ühevõrra sallivalt suhtuda. Unt aga kinnitab selleski raamatus, et inimhingede inseneriks ta ei kipu, nii et armsal lugejal pole vaja oma hingeõnnistuse pärast muretseda. Isegi kui pole parajasti võimalik aru saada, kas kirjanik mõtleb seda tõsiselt, mida ta kuulutab vaimu-Olymposelt.

Teine järeldus kõnealusest teostekogust kinnitab aga autori siirust. Nimelt on Unt oma sõnavõttudes elu ja kirjanduse kohta ka stiililiselt väga siiras. See tähendab, et ta ei kata neid kirjandusliku kaitsekihiga ega distsiplineeri kunstiliselt. (On muidugi erandeid.) Tema kirjutised ei ole sõnameisterlikud nagu Tuglase kriitika või Undi proosa. Aga see

pole kõige suurem häda. On ju eelnenud teatud härrad süüdistanud halvas stiilis ka A. H. Tammsaaret, kes on aega sellele vaatamata huvipakkuv kirjanik.

Jah, ajad on rasked. Mis meil, vähem õnnelikel kirjanikel, peale hakata? Või hakata toimetajaks, sest nendel seal ikka toimetada — kirjanikul hea meel, kui üldse välja antakse. Või kirjutada hästi nagu Unt ja palju nagu A. H. Tammsaare. Kes kuuma magagi hakkama ei saa, võib kandideerida Riigikogusse — valimised jätku ükste ees.

Kalev Kesküla

KULTTUURIPILTE MENEVIKU JA TÄNAPÄEVA KARJALAST

Aimo Turunen. *Nuoruus rauhan ja sodan Karjalassa.* Porvoo—Helsinki—Jyväskylä: WSOY, 1990. 279 s.

Pertti Virtaranta. *Kulttuurikuuvia Karjalasta: Ihmisiä ja elämäkohtaloita rajuantakaisessa Karjalassa.* Jyväskylä: Weilin & Göös, 1990. 310 s.

Sõjajärgses Eestis välja antud üsna napis Karjalat käsitlevas kirjanduses on püütud igati tõestada selle maa, N. Liidu autonoomse vabariigi ühtekuuluvust Venemaaga. Samal ajal on rahva hulgas levinud arusaam, et Karjala oli põline Soome osa, mis anastati Talvesõja ajal. Mõlemal juhul on tegemist vaid osalise tööga.

Kuni 1940. aastani kuulus ajaloolise Karjala lääneosa Soomele ja idaosa Venemaale. Soome-Karjala moodustasid tollal Kuopio lääni kuulunud Põhja-Karjala, Viiburi-Karjala (koos Karjala maakitsuse ehk lihtsalt Kannasega), Laadoga-Karjala (suurim keskus Sortavala) ja Raja-Karjala (Suojärvi ümbrus). Viimased kolm kuulusid Viiburi lääni. Pindalalt moodustasid Soomele kuulunud alad vaevalt kolmandiku kogu Karjalast, kuid need hõlmasid põhiosa rahvastikust ja majandusvõimsusest. Soome piirist idas, Laadoga järve, Syväri jõe, Äänisjär-

ve ja Valge (Viena) mere vahel. Väius ulatusliku maa-alaga Ida-Karjala, mis kuulus ammustest aegadest Venemaale. Selle lõunaosa ehk Aunuse-Karjala oli tihedamalt asustatud, ülejäänud alad olid valdavalt metsade ja soode päralt. Põlisrahvastiku moodustasid lõunaosas aunusekarjalased ehk livvikkõd, lüüdid ja vepslased. Kaks esimest rühma on kujunenud päriskarjalaste ja vepslaste kokkupuudete tulemusena. Kõigi kolme etnilise rühma keeles ja kultuuris on aga märgatav vene mõju. Ida-Karjala põhjaosa ehk Viena-Karjala hõredal päriskarjala rahvastikul on tugevad ühisjooned piiritaguse Soome elanikega. Soome-Karjalas, v.a Raja-Karjala ja Põhja-Karjala idaserv, oli levinud luteri usk, Vene-Karjalas aga õigeusk. Talve sõja tulemusena liitis N. Liit 1940. aastal Venemaaga suurema osa Viiburi-Karjalast ning kogu Laadoga- ja Raja-Karjala. Nende alade, v.a Fyrsylä piirisopi elanikud jõuti evakueerida Soome sisealadele. Kui Soome poolt loovutatud Laadoga- ja Raja-Karjala liidati Karjala-Soome NSV koosseisu (aastast 1956 Karjala ANSV), siis Viiburi-Karjalast sai 1944. aastal Leningradi oblasti osa. Nii et sellest ajast alates pole Karjala maakitsusel halduslikult midagi ühist Karjala autonoomse vabariigiga. Uue riigipiiriga jäid Soomele, äralõigatuna Laadoga järvest ja Viiburist, Põhja-Karjala (21 440 km², halduskeskus Joensuu) ja Viiburi-Karjala lääneserv, mida nüüd kutsutakse Lõuna-Karjalaks (51 20 km², maakonnalinn Lappeenranta).

Kommunistide valitsus jättis täitmata karjalastele antud lubaduse korraldada majanduselt vastavalt kohalikele vajadustele ning Tartu rahulepinguga 14. X 1920 fikseeritud õiguse kasutada karjala keelt halduses, seadusandluses ja kooliõpetuses. Juba järgmisel aastal kuulutati karjala keele arendamine tarbetuks. Alles nüüd, ümberrahvustamise künnisel, on tunnustatud karjala keelt ning hakatud välja andma lehte *Oma Mua*. Avaldatud on ka livvimurdeline aabits *Aberi* ning koostatud teine sarnasugune põlvpoolsetele karjalastele (*Harakka hačattau*). Hakkab ilmuma teisigi õppevahendeid. 1991. aasta kevadel õpetati kohalikku muurret kolmetoekümnes Aunuse ja Prääsä rajooni koolis ning 1991. a sügisest hakab Petroskoi ülikoolis õppima 13 üliõpilast karjala ja 12 vepsa keelt. Oma noodi suursündmuseks oli karjalaste kongress (*karjalav rahvahan kerä hmo*) 28. ja 29. juulil Aunuses, kus tõsteti ausalt üles Karjala ja karjalaste valuküsimused. Järgmine suursündmumine toimub kolme aasta pärast.

Karjalasi pole aga kunagi unustatud Soomes, seal on välja antud kaalukaid keeleteaduslikke uurimusi, mitmekõiteline karjala keele sõnaraamat ning ülevaate- ja mälestusteoseid.

Aimo Turunen (sünd. 1912) alustab oma mälestusteraamatut *Noorus rahu ja sõja Karjalas* nii: "Meie keskel elab inimesi, kes on näinud maa iseseisvumist, läbi elanud Vabadussõja ja sellele järgnenud aastad, osalenud Talve- ja Jatkisõja eri järkudes ning tegutsenud agaralt neile järgnenud rahulikus üldsehitustöös. Kõigil neil on kogemusi, millest

vähemalt osa võiks pakkuda huvi ülestähendatud mälestustena, rikkamaks noore sugupõlve teadmisi.

Minu kodukihelkond Ilomantsi on meie maa idapoolseim nurk, viimaste sõdade võitlusväli, millest on kodumaana säilinud põhja- ja lää-neosa, loovutatud aga ida- ja lõunaosa. Kihelkonna elanikest osa on vanad põlisaasukad, osa aga ümberasujad kogukonna loovutatud osast. Kihelkond on tänapäeval Soome õigeusu kiriku põhipiirkond, kuigi enamik elanikke on luterlased.

Kooli- ja ülikooliaastate järel on sünnipaik jäänud mulle, nii nagu kõigile sealt mujale asunutele, puhkuse veetmise kohaks [---].”

Aimo Turuneni lapsepõlvekodu Huhuse metsakülas paiknes üsna üksluses maastikus: tasased põllud, mida ümbritsesid avarad sood ja lai Koita jõgi. Tollased Ilomantsi pered olid paljulapelised. Turuneni peres oli kümme last, “kaheksa poissi ja igal poisil kaks õde”, nagu armastas naljatada isa, kes oli noorpõlves kogunud rahvaluulet Soome Kirjanduse Seltsile. Isa oli tuntud kaupmees, kes suhtles kuni idapiiri sulgemiseni bolševike poolt ka Ida-Karjala Porajärvi ja Repola kihelkonnaga, kus elasid sama keelemurret kõnelevad karjalased. Elu kulges lihtsalt ja loomulikult: uksi ei lukustatud, lapsed kasvasid vabalt. Vanematele poistele oli suureks eeskujuks isa. Lähim kool asus siis 14 km kaugusel Käenkoski külas, kuid meenutaja alustas süiski kooliteed 22 km kaugusel Sonkaja külas. Sama kaugel oli Kivilahti küla kool. 1923. aastal rajati kool ka oma külas. Kirikukülla oli maad mööda 36, vesitsi aga 22 kilomeetrit. Kirikus käidi suure venega. Selleks kulus kaks päeva. Järgnesid õpingud Joensuu gümnaasiumis ja Helsinki ülikoolis. Viimases oli tollal veel vähe õppejõude. Aselektoriks oli noorelt lahkunud Martti Niinivaara, kelle eestlasest lesk Eeva jätkas hiljem tööd eesti keele lektorina. Soome keele professoriks oli Martti Rapola, tema abiliseks Eemil Aukusti Tunkelo. Lugupidavalt märgib autor meilegi hästi tuntud Arno Rafael Cederbergi, samuti Jalmari Jaakkola õpetust. Turunen lõpetas õpingud 2,5 aastaga ning sai 1933. aasta detsembris filosoofia-kandidaadiks. Alustanud seejärel tööd Helsinki soomekeelses tütarlaste gümnaasiumis, pakuti talle raskel kriisijärgsel ajal lektori kohta Sak-samaal. Tööst soome ja eesti keele õpetajana aastail 1934–1935 vanas Köningsbergi ülikoolis (rajatud 1544) on kirjutatud 30 leheküljel. Seal tutvus ta balti keelte professori Georg Gerulliusega, kellele õpetas lii-vi keelt. Ülikool korraldas külalislektoreile ekskursioone Ida-Preisimaa ajaloolistesse paikadesse. Lektoriametile järgnes sõjaväeteenistus ning aastane töö Viiburi gümnaasiumis. Viiburist, suuruselt teisest linnast, oleks tõenäoliselt saanud Helsinki ja Turu järel Soome kolmas ülikooli-linn. Järgnes poolteist aastat tööd Kalevala sõnastiku koostamisel Soome Kirjanduse Seltsis. Ülikooliharidusega inimesed teenisid tollal igapäevast leiba enamasti süiski gümnaasiumiõpetajatena. Õpetajakohti täideti konkursi korras, nii nagu tänapäeval ülikooliõppejõudude kohti. 1939. aasta jaanuaris sai Turunen lektoriks Riihimäe gümnaasiumis.

8. oktoobril 1939. a kutsuti ta kordusõppustele. Talvesõja algus tabas kordusõppuslasi Viiburis. Rasketes kaitselahingutes Summas sai ta haavata. Pärast esialgset ravi rootsikeelse Porvoo sõjaväehaiglas määrati talle kosumispuhkus ja teenistus täienduspataljonis: "Efter en vecka palveluskelpoinen och sedan till täydennyspataljoona". Summa loovutamise järel oli taandatud Huumola söödi ja Hörhöttäjä soo joo-nele, kuhu jäädigi pidama. Viiburi jäi kuni võitluste lõpuni soomlaste kätte. Sõda lõppes 13. märtsil 1940 kell 11, kuid veel 20 minutit enne seda andis vastaspool ägedat tuld. Rahu sõlmimise vastu olid Urho Kekkonen, Uno Hannula ja Juho Niukkanen.

Jatkusõjas jõudis Turunen Kannasel Terijoki alla, kust aga väeosa saadeti Suojärvi piirkonda. Seal tungiti Essoila suunas Ida-Karjalasse. Edasitung tundmatus maastikus ja kehvadel teedel toimus aeglaselt. Alles 1. oktoobril 1941. aastal jõuti Petroskoisse, mida sõja ajal kutsuti Äänislinnaks (vepsa keeles Änižlidn). Karjala ja vepsa keeles on linna'l sama tähendus mis eesti keeleski. Ka sõjaaegses Eesti ajakirjanduses oli Petroskoi tuntud Äänislinnana. (Meenub sellekohane teade Paul Kerese võistlusreisist Soome ja Karjalasse.) Linn oma suurepäraste vaadetega Äänisjärvele jättis raamatu autorile sügava mulje. Äänislinnast siirduti põhja poole. Järgnesid võitlused Kentjärvi, Munjärvi, Pälljärvi, Pyhäniemi, Juustjärvi ja Kumsa juures. Murmanski raudtee lähedal, Seesjärvist lõunas tuli ära võtta Saajärvi küla. Seal kandis kohati ka üht bolševistliku propaganda ohvrit — õpetajannat, kes ütles: "Teie, valgebändiidid, olete tulnud hävitama Nõukogudemaad." See oli ka ainuke juhus kogu Ida-Karjala sõjaretke ajal (lk 161). Vaatamata õpetajanna tagedusele tundsid sõdurid end Saajärvel koduselt. Seejärel võeti osa Karhumäki linna hõivamisest, millega jõuti lõpule 6. detsembril 1941. a.

Raamatus on huvitavaid teateid sõjaaegse Ida-Karjala rahvastikust. Äänislinnas elas 1941. a oktoobri lõpus 3775 inimest, aasta lõpus aga 4847 ehk 6% linna sõjaeelset elanike arvust. 1942. aastal elas linnas kõige enam soomlasi, kellele järgnesid vepslased (1749), venelased (umbes samapalju), karjalased (1030), ingerlased (109) ja eestlased (45). 1943. a lõpuks kasvas elanike üldarv 7656-ni. Edasi tutvustatakse Aunuse karjalaste maad ja kultuuri (Aunuse (vn Olonetsi) linna kohalik nimi on Anus, sõja ajal Aunuksenlinna). Peatükis äänisvepslastest lausutakse kiitvaid sõnu tööcate vepsa naiste kohta, kelle õlul püsis-ki kogu elu. Üldse elas soomlaste halduses olnud Ida-Karjalas 86 119 inimest, 35 919 neist kuulus soome sugu rahvaste hulka. Kahtlased venelased ja ka mõned soomeugrilased (1942. a kokku 23 984, sõja lõpul 15 000–18 000) olid laagrites, kus korraldati ka laste kooliõpetust. 4600 inimest suri laagrites.

Eraldi peatükis vaadeldakse kooliõpetust sõjaaegses Ida-Karjalas. Selleks on kasutatud tollaste õpetajate Urpo Syrjä ja Siina Taulamo mälestusraamatuid. 1941. aastal lõpus oli seal 53 rahvakooli 151 õpeta-

ja ja 4700 õpilasega. 1944. a olid vastavad arvud juba 112, 331 ja 8393. Täienduskoolides õppis 1549 õpilast. Üldse sai õpetust ligi 10 000 last. Alates 1942. aastast töötas Äänislinnas ka ühiskümnaasium. Koolid olid soomekeelsed, kuid vene lastele püüti anda ka emakeelset haridust. Vene koole oli siiski vähe.

Veel tutvustatakse raamatus teenekaid karjala keele uurijaid, alates Antti Juhana Sjögrenist (1794–1855) kuni Helmi ja Pertti Virtarantani, ning Äänislinnast kagusse Hiilisuole rajatud peremeeste ja perenaiste kooli, kus õppis ligikaudu 100 inimest.

Pikemalt on kirjutatud Aunuse Raadiost, mis rajati poolteist kuud enne Petroskoi hõivamist. Raadioauto jõudis 18. septembril Syväriale, 1. oktoobril Äänislinna ja 6. detsembril Karhumäele. Aunuse Raadiot juhatas Pekka Tiilikainen. Raadio tegevus oli mitmekesine ja mitmekeelne. 1942. aasta juunis oli 102-st sõnalisest esitusest 78 karjala murretes, 10 vepsa ja 14 soome keeles. Veel tutvustab Turunen looduskaunist Kuujärvi piirkonda Syväri keskjooksul — mida ta ise on külastanud —, kus räägitakse lüüdi murret. Lugeja saab ka teada, kuidas Malenkov, Ždanov ja Beria nõudsid 1944. aastal karjalaste ja soomlaste lausküüditamist, nagu seda tehti krimmitatarlastega. Pärast Karjala parteijuhi kindralmajor Gennadi Kuprijanovi kaitsekõnet otsustas Stalin, et seda ikkagi ei tehta. 1950. aastal Kuprijanov vahistati, kuid ta pääses siiski kergelt ning suri 1979. a vaba mehena (lk 240–241). 1943. aasta suvel käisid Ida-Karjalas uurimisretkedel tollal 73-aastane E. A. Tunkelo, Lauri Kettunen, Lauri Posti, Kustaa Viikuna ja luuletaja V. A. Koskeniemi. Soojade sõnadega iseloomustatakse vepslasi ja karjalasi.

Kapten Aimo Turunen vabanes sõjaväest 5. oktoobril 1944. a, doktoreerus 1946. a, töötas dotsendina aastail 1950–1971 ning seejärel läänemeresoome keelte professorina kuni 1976. a. Ülaltutvustatud raamatule, mille ta kirjutab pensionipõlves, on lisatud fotosid sõjaaegselt Ida-Karjalast ning kasutatud kirjanduse loetelu. Kahjuks pole selles kõiki tekstis viidatud allikaid.

*

Eriti suured teened karjalaste keele ja kultuuri uurimisel on Helsinki ülikooli soome keele professoril (1959–1981) ja akadeemikul Pertti Virtarantal (sünd. 1918), kes õppe- ja teadustöö kõrval on toimetanud ka suure karjala keele sõnaraamatu. Alates 1957. aastast on ta teinud uurimisretki Ida- ja Tveri-Karjalasse ning avaldanud paarkümme Karjala-teemalist raamatut. Osa tema teoseid on määratud laiale lugejaskonnale ja rikkalikult illustreeritud. Üheks selliseks on koos Helmi Virtarantaga avaldatud suureformaadiline *Kauas läksit karjalainen: Matkamustelmia tverinkarjalaisista kylistä* (Porvoo—Helsinki—Juva:

WSOY, 1986. 320 s.), milles tutvustatakse kunagise suurima karjalaste rühma tänapäevast eluolu, kultuuri ja keelt aastail 1957–1984 tehtud kuue uurimismatka tulemusena.

Käesolevas ülevaates käsitletav suureformaadiline *Kultuuripilte Karjalast* on tegelikult 1981. a ilmunud *Karjala kultuuripiltide* täiendatud väljaanne.

Raamatu sissejuhatavas osas tutvustatakse Karjala ajalugu, rahvastikuprotsesse aastail 1897–1989, selliseid valitsustegelasi nagu Pavel (Paavo) Prokkonen (1909), Kuzma Filatov (1929), Aleksandr Trofimov (1935), Ivan Senkin (1915–1986), Vladimir Stepanov (1927). Juttu on ka Petroskoi kujunemisest, Kiži vabaõhumuuseumist, Kosalmi ja Kentjärvi maastikest ning Kivatšu koskedest ja looduskaitsealast. Kasvavate linnadena on käsitletud leidnud Kontupohja, Karhumäki, Segeža, Nadvoitsa, Belomorsk, Kemi, Kostamus ja Aunus ning Paatene külastu, kust oli pärit suusakuulsus Teros Fedja (Feodor Terentjev, 1925–1960). Petroskoid külastades peatus Virtaranta enamasti "Pohjola" hotellis, mille soomlastest ja karjalastest töötajaid ta tutvustab ka lugejale. Mitmed neist olid talle keelejuhtideks.

Järgmises osas vaadeldakse Karjala Teaduste Akadeemia uurijate tööd.

Loodusteadlastest on tutvustatud soouurijat akadeemik N. I. Pjavitšenkot (1902), kellelt Virtaranta sai tuge välitööde tegemisel. Pikemalt on kirjeldatud keele, kirjanduse ja ajaloo instituuti, mille 83-st töötajast 44 on soomlased, karjalased ja vepslased. Aastail 1950–1965 juhtis seda Rukajärvel sündinud ajaloolane Viktor Mažezerski (1902–1977), seejärel kuni aastani 1988 Vieljärvi karjalanna, samuti ajaloolane Maria Vlassova (1925) ning lõpuks kaljujooniste uurija Juri Savvatejev. Põhjalikult on valgustatud Sannatuse külast võrsunud keeleteadlase Grigori Makarovi (1918–1972) elu ja tegevust, aga ka Tulemajärvelt pärit tihvinikarjalaste keele uurijat Vladimir Rjagojevit (1935), Pyhäjärvi karjalast, lüüdi murde uurijat Aleksander Barantševit (1931) ning Tuoppajärvi karjalannat, fraseoloogilise sõnastiku koostajat Vieno Fedotovat (1934, neiuna Lehto). Suurest hulgast uurijatest on eraldi välja toodud Tveri karjalased Ivan Beljajev (1907–1968), Aleksander Beljakov (1907) ja Aleksandra Punžina (1934). Vepsa keele uurijaist on tutvustatud Šokšu külast pärit Maria Zaitševat (1927), Keltto ingerlannat Maria Mullaneni (1930, neiuna Mehiläinen), Voilahti ja Šimjärve vepslasi Nina Zaitševat ja Nikolai Bogdanovit (1904–1959). Instituudis töötavaist saami keele uurijaist on Georgi Kert (1923) isa poolt Ingeri eestlane ning Pekka Zaikov (1946) Koutajärvi karjalane. Petroskoi keeleteadlastest on suur osa kaitsnud väitekirja Tartus.

Samamoodi on tutvustatud ka uurimisinstituudi ajaloolasi (Aleksi Žerbin (1923), Juho Miettinen (1924), Jooseppi Sykiäinen (1900–1977), Juho Käiväräinen (1912), Arvi Laitinen (1935) jt), kirjandusteadlasi (Eino Karhu (1923), Aino Hurmevaara (1925), Armæs Hiiri =

Oleg Mišin (1935), Maia Pahhomova), rahvaluuleteadlasi (Viktor Jev-sejev (1910–1986), Eino Kiuru (1929), Unelma Konkka (1921), Aleksandra Stepanova, Nina Lavonen (1937), Jouko Suurhasko (1929) jt ning rahvateadlasi (Roza Tarojeva-Nikolskaja (1927)). Üldse on Teaduste Akadeemiale ja selle uurijaile pühendatud umbes 100 lehekülge. Petroskoi ülikoolist on kirjeldatud vaid soome keele ja kirjanduse õpetamist.

Ulatuslik peatükk (ligi 90 lk) on soome keeles kirjutavatest kirjanikest (Urho Ruhanen (1907), Kalle Ranta (1919), Santeri Pakkanen (1950), Antti Timonen (1915–1990), Jaakko Rugojev (1918), Pekka Perttu (1917), Ortjo Stepanov (1920), Taisto Summanen (1931–1988), Nikolai Laine (1920–1982), Pekka Mutanen (1935), Matti Pirhonen (1908–1988)). Samas on tutvustatud livvi murdes kirjutanud Vladimir Brendojevit (1931–1990) ja Paavo Lukinit (1922–1988), tõlki-
jat Vladimir Bogatšovi (1921–1984) ning venekeelset kirjanikku Dmitri Gussarovit (1924).

Raamatus on ka eraldi osad kunstnikest (Sulo Juntunen (1915), Osmo Borodkin (1913), Georgi Stronk (1910), Tamara Jufa (1937), Mjud Metšev (1929)), koduloomuuseumidest (Nikolai Grinin (1917–1989), Rjurik Lonin (1930)), teatrist ja näitlejaist (Toivo Haimi (1931–1984), Pauli Rinne, Pekka Nikolski), muusikutest, heliloojatest ja lauljatest (Kalle Rautio (1889–1963), Maksim Gavrilov, Viola Malmi (1932), Erkki Rautio, Helmer Sinisalo (1920–1989), Ivan Ljovkin (1903–1974), Veikko Pällinen (1921)).

Teose lõpus on refereeritud vepsa (1988. a oktoobris) ja karjala rahvuskultuurile (1989. a mais) pühendatud konverentsidel esitatud seisukohti, tutvustatud 1989. aasta septembris rajatud karjala kultuuriseltsi ülesandeid ning lisatud karjala murrete kaart. Teos on illustreeritud 76 fotoga ning varustatud isikunimede indeksiga. Raamatu esi- ja tagakaanel on Karjala kaart tähtsamate keskuste ja teedega. Selline Karjala rahvuskultuurile ja selle arendajatele pühendatud ülevaate-teos oleks võidud välja lasta ka Petroskoi. Aga nagu eeltoodust järeldub, on karjala ja vepsa kultuuri uuritud ja tutvustatud Soomes hoopis enam kui Nõukogude Karjalas. Ja seda pole teinud mitte suured kollektiivid, vaid entusiastidest üksikuurijad.

Ott Kurs

EDITORIAL NOTE

On the initial pages of the issue evolution theoretician Theodosius Dobzhansky views the genesis of life and man as evolutionary transcendence — surpassing of usual limits. Man differentiates from other species by his mental powers, of which the author considers self-awareness and death-awareness the most important. Biologist Toomas Sutt familiarizes us with the contribution of the famous theoretician to the solution of fundamental problems: the genesis of man as a unique phenomenon, evolutionist interpretation of the essence of man, meaning of the existence of mankind and the individual, and the man's chances of influencing and directing the global evolution process.

Next we publish an article from 1908 by Vassili Rozanov (1865–1919), a controversial representative of the sc. Russian sectarian philosophy. The article can be read as a negation of accordance between Christianity and culture, as a criticism of Christianity and as a criticism of Gogol because Gogol and his characters as well as Christianity embodied the same negation and metaphysical void for Rozanov. In the penultimate issue we published Anselm of Canterbury's proof of God which has later been called the ontological proof of God. In the previous issue we could read theologian Toomas Paul's commentary to it. Now, however, philosopher David Lewis presents a non-modal analysis of the modal logical train of thought characteristic of the sc. ontological proof of God. Per-Arne Bodin, professor of Slavic stud-

ies at Stockholm University, introduces us to the poetry of the Orthodox Church. He discusses the formation of hymns in Old Slavonic, the categories of hymns and songs, their linguistic characteristics, and newly created songs of the Orthodox Church. Kalle Kasemaa, Dean of the Theological Faculty of Tartu University, gives colour to the article with a selection of Byzantine spiritual poetry translated from Greek.

Georg Elwert claims that ethnos is not a self-evident model of all human societies. He also discloses the dynamism of the origin of ethnicity and nations disguised by pseudo-historical fixed ideas. After that the author proceeds to the investigation of the processes in we-groups. These processes differ from nationalism and ethnicity as they spread over the classes. The article will continue.

Einart Kimm continues the analysis of European global politics in the 1930s, which he began in the previous issue. This time he concentrates on the Western countries' attempt to found a triple alliance and on the process of abandoning the Baltic states into the Soviet Union's sphere of influence in 1939. We also continue publishing the documents on "forest brothers" and resistance movement in Estonia in 1945-1950.

In the section of reviews poet Kalev Kesküla analyzes a collection of articles by prose writer Mati Unt. Ott Kurs discusses two books written by Finns on Karelia, which belonged to Finland until 1940, and its culture.

The issue ends with Part 4 of José Ortega y Gasset's *The Revolt of the Masses*.

The phenomenon of man — reflections of an evolutionist: Theodosius Dobzhansky

Toomas Sutt

The main postulates of Theodosius Dobzhansky, one of the most renowned evolutionists of the 20th century, about the phenomenon of man are the following:

1) the emergence of man is a unique event in the history of the Universe;

2) the fundamental features of man's essence are self-awareness (one of the main sources of ultimate concern) and death-awareness (an animal dies, man knows that he must die);

3) posing the problem about the meaning of human existence inevitably leads to the question about the relations between man and God.

The resultative analysis of all these postulates will need **BIG SYNTHESIS**, an entirely new stage of human cognition based on the integration of philosophy, 'heology and natural sciences.

Loss of independence of the Baltic states from the viewpoint of European global politics

Einart Kimm

The article analyzes the reasons why the relations be-

tween the greatpowers developed in such a way that there was no more place for the independent Baltic states in the new structures. The main stress has been laid on the aims and activities of Great Britain as the least studied in Estonia. The author shows why and how the activities of the British politicians fostered the disintegration of the joint defence system of the League of Nations and also destroyed the anti-German security system organized by France.

It is shown that the Baltic states' cooperation with Germany did not result from their sympathy for Nazism, but was the only way to balance the Soviet military power as any kind of closer cooperation of the west with the Soviet Union would have been fatal to this balance.

The article gives a longer survey of the British—French—Soviet negotiations in the summer of 1939. As it turns out, the Western states were at no stage ready to directly protect the independence of the Baltic states against the Soviet Union. The demands of Moscow about "safeguarding the Baltic states" and "indirect aggression" concerned only the obligation of Great Britain and France to enter the war on the western front if the Soviet Union felt "endangered" in the Baltics. Yielding to these demands would of course have caused the destruction of the Baltic states. It also turns out that the demand of the Soviet Union to allow its troops to pass through Poland was on-

ly a pretext for finishing the negotiations. The proposal to send the British and French navy into the Baltic Sea had a merely propagandist aim.

The article also touches upon the development of Soviet—German contacts parallel to the tripartite talks and their influence on the demands by Moscow at the tripartite talks.

The author tries to analyze the activities of the Western top politicians and to find out the causes of their inaccurate calculations and steps taken. The greatest mistake was safeguarding Poland and Rumania by the West as this created the preconditions for Soviet—German cooperation. In conclusion we might say that all the scenarios leading to a war between the greatpowers were fa-

tal for the Baltic states. The wish of France to form a triple alliance with the aim of preventing the war would also have been fatal, as in that case the Western states would have sacrificed the Baltics to the Soviet Union. For Stalin, however, only a triple pact meant for destroying Germany would have been satisfactory as this would have strengthened his influence on Eastern Europe. The realization of N. Chamberlain's programme, in spite of its fatal influence on Eastern Europe, would still have left the Baltic states a chance to retain their independence. As for the top politicians of the Baltic states, then at least from 1935 they used for the benefit of their countries every opportunity that history offered.

ОТ РЕДАКЦИИ

Номер открывается статьей теоретика эволюции Феодосия Добржанского. В статье рассматривается возникновение жизни человека как эволюционное перевоплощение — преодоление традиционных границ. Человека от других видов отличают его духовные возможности, из которых основными автор считает самосознание и осознание смерти. Биолог Тоомас Сутт знакомит нас с вкладом этого крупного теоретика в решение фундаментальных проблем: возникновение человека как уникальное явление, толкование сущности человека с точки зрения эволюции, значение существования человечества и индивида, возможности направления глобального эволюционного процесса человеком и его влияния на него.

Затем мы публикуем статью русского религиозного философа Василия Розанова (1865–1919), впервые опубликованную в 1908 г. Ее можно воспринимать как статью о несовместимости культуры и христианства, о критике христианства и критике Гоголя, которые все вместе воплощали для Розанова отрицание и метафизическую пустоту. В позапрошлом номере мы опубликовали доказательство бытия Бога Ансельма Кентерберийского. В прошлом номере можно было прочитать комментарии к этому Тоомаса Пауля. Теперь в статье философа Давида Льюиса предлагается немодальный анализ модально трактуемого онтологического доказательства бытия Бога. Профессор славистики Стокгольмского университета Пер-Арне Бодин знакомит нас с поэзией

ортодоксальной церкви. Речь идет о формировании гимнов на церковнославянском языке, о видах песнопений и гимнов, характерном для них языке и о новых песнопениях ортодоксальной церкви. Декан теологического факультета Тартуского университета Калле Касемаа иллюстрирует эту статью подборкой духовной лирики Византий, переведенной с греческого языка.

Профессор Свободного университета в Берлине Георг Эльверт утверждает, что этнос не является единственно правильной моделью для всех человеческих обществ. Автор также обнажает прикритую доселе псевдоисторическими вымыслами динамику этницизма и возникновения наций. Затем он обращается к анализу процессов ностратических групп в наше время, которые отличаются от национализма и этницизма тем, что они выходят за пределы классов. Продолжение статьи следует.

Эйнарт Кимм продолжает начатый в прошлом номере анализ глобальной политики 1930-х гг. в Европе. На этот раз автор заостряет внимание на попытке организации западными странами тройственного союза и анализирует передачу Балтийских государств в сферу влияния СССР в 1939-м году. Также продолжается публикация документов, отражающих деятельность лесных братьев и движения сопротивления в Эстонии в 1945–1950-х гг.

В отделе критики поэт Калев Кескюла анализирует сборник статей прозаика Мати Унта. Отт Курс говорит о двух книгах финских авторов, которые знакомят нас с культурой и историей Карелии.

Номер завершает четвертая часть *Восстания масс* Хосе Ортега-и-Гассета.

Человеческий феномен — рефлексии эволюциониста: Феодосий Добржанский

Тоомас Сутт

Феодосий Добржанский является одним из известнейших эволюционистов XX века. Осмысляя человеческий феномен, он пришел к следующим основным постулатам:

1) эмергенция человека представляет из себя универсальное событие в истории Вселенной;

2) фундаментальными характеристиками сущности человека является самосознание (один из основных источников мировой боли) и осознание смерти (животное умирает, а человек знает, что должен умереть);

3) постановка проблемы о значении экзистенции человека неизбежно ведет к вопросу о взаимоотношениях человека и Бога.

Результат анализа вышеуказанных постулатов предполагает БОЛЬШОЙ СИНТЕЗ, базирующийся на интеграции философии, теологии и естествознания, как принципиально новый этап в процессе познания человека.

Потеря независимости прибалтийских государств с точки зрения глобальной политики Европы

Эйнарт Кимм

В исследовании анализируются причины, по которым межгосударственные отношения крупных государств сложились таким образом, что суверенность Балтийских государств не встраивалась не в одну структуру власти. Основное внимание в статье уделяется деятельности и целям Великобритании, как наименее изученным в Эстонии. Демонстрируется, как и почему деятельность английских политиков повлияла на разрушение общей оборонной системы Лиги наций и антинемецкой системы безопасности, организованной Францией.

В статье показано, что сотрудничество Балтийских государств с Германией было связано не с профашистскими настроениями, а было единственной возможностью для уравнивания военной мощи Советского Союза.

Более подробно автор останавливается на англо—французско—советских переговорах, состоявшихся летом 1939 года. Выясняется, что западные государства ни на одном этапе не были готовы прямо защищать суверенитет Балтийских государств. Требования Москвы о "гарантировании Балтийских государств" и о "косвенной

агрессии" касались только обязательства Англии и Франции о вступлении западных государств в войну, если СССР почувствует себя в Балтийских государствах "в опасности". Принятие этих требований, конечно, означало бы гибель Балтийских государств. Ясно и то, что требование СССР о пропуске его войск через Польшу было предъявлено лишь для того, чтобы закончить переговоры. А у предложения об отправке в Балтийское море англо-французского флота была лишь пропагандистская цель.

Параллельно с вышеуказанными переговорами бегло рассматривается развитие отношений между СССР и Германией и их влияние на требования Москвы на переговорах трех стран.

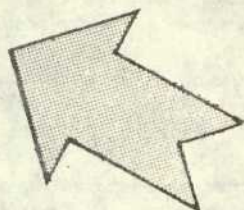
Автор пытается найти объяснения деятельности крупных политиков западных стран и выяснить причины их ложных расчетов и шагов. Самой большой ошибкой следует считать гарантию Польши и Румынии западными странами, что послу-

жило предпосылкой для сотрудничества СССР и Германии.

В итоге автор приходит к выводу, что роковыми для Балтийских государств были все сценарии развития, которые привели бы к войне больших государств. Гибельным было бы и заключение по желанию Франции такого тройственного союза, целью которого было бы предотвращение войны, т.к. в этом случае западные страны принесли бы Балтийские государства в жертву СССР. Сталину же подошел бы только тройственный союз, созданный для разрушения Германии, что расширило бы сферу его деятельности в Восточной Европе. Реализация программы Н. Чемберлена, несмотря на ее судьбоносность для Восточной Европы, все же оставила бы возможность Балтийским государствам для сохранения суверенитета. Что же касается крупных политиков Балтийских государств, по крайней мере с 1935 года они использовали на благо государств все возможности, которые предлагала история.

TARTU KOMMERTSPANK

- arveldused ja laenud
- valuutaoperatsioonid kodu- ja välismaal
- soodsad hoiustustingimused
- abi välismajandustehingute sooritamiseks
- võimalus astuda panga osanikuks
- mitmed teised pangateenused

SINU ÄRI EDUKS!

TARTU
Munga 18
tel 331 97
telex 173 107 Money SU

TALLINN
Dunkri 9
tel 44 69 77
fax 44 03 61

MASSIDE MÄSS

José Ortega y Gasset

Tõlkinud Ruth Lias

IV

Euroopal pole pääsu, kui tema saatust ei anta tõeliselt "kaasaegsete" inimeste kätte, kes tunnevad enda all kogu ajaloolise ladestuse tuikamist, kes tunnevad elu tänast kõrgust ja tõrjuvad tagasi igasuguse arhailise ja metslasliku žesti. Vajame kogu ajalugu tervikuna, et selguks, kas suudame minevikust välja rabelda või langetada sinna tagasi.

11. peatükk

"RAHULOLEVA NOORHÄRRA" AJASTU

Resümee: uus sotsiaalne nähtus, mida siin analüüsimine, seisneb selles, et esimest korda näib Euroopa ajalugu olevat antud tavalise inimese kui säärase otsustada. Või kui väljenduda aktiivis: tavaline inimene, keda varem juhiti, on otsustanud maailma valitseda. Otsus nihkuda sotsiaalsele esiplaanile on temas tekkinud automaatselt, niipea kui sai küpseks uus inimtüüp, keda tema esindab. Kui uurida selle uut tüüpi massiinimese psühholoogilist struktuuri mõju seisukohalt ühiskondlikule elule, siis avastame järgmist: 1) loomulik ja kõigutamatu veendumus, et elu on kerge, külluslik, ilma traagiliste piiranguteta; seetõttu kannab iga keskmine indiviid endas võidukat võimutunnet, mis 2) meelitab teda iseennast õigeks kiitma just niisugusena, nagu ta on, oma moraalset ja intellektuaalset pagasit heaks ja täielikuks tunnistama. Selle enesega rahulolu tagajärjel kapseldub ta igasuguse välise instantsi suhtes, ei võta kedagi kuulda, ei sea oma arvamusi kahtluse alla ega arvesta teisi. Tema sisemine võimutunne kihutab teda pidevalt oma üleolekut maksma panema. Ta tegutseb niisiis, nagu eksisteeriks maailmas ainult tema ja temataolised; seepärast 3) sekkub ta kõigesse, surub peale oma labast arvamust, järsult, hoolimatult, tseremoonitsemata ja tagasihoidlikkuseteta, see tähendab, vastavalt "kõva kää" taktikale.

Esitatud karakteristikute summa paneb mõtlema inimeseksolemise puudulikult arenenud vormidele, nagu "hellitatud laps" ja mässav primitiiv, see tähendab barbar. (Normaalne primitiiv seevastu on kõige kuulekam olend kõikmõeldavate kõrgemate autoriteetide suhtes, nagu religioon, tabud, seltskondlikud tavad ja kombed.) Ei maksa imestada, et külvan selle inimtüübi mõnitustega üle. Käesolev essee ei ole ju muud kui esimene katse rünnata seda võidukat tegelast ja kuulutada, et leidub eurooplasi, kes hakkavad otsustavalt vastu tema türannlikele pretensioonidele. Esiolgu on siin tegemist vaid proovitulega; tõsine rünnak järgneb hiljem, võib-olla üsna varsti, sellest esseest sootuks erineval kujul. Pearünnak peab tulema niisuguses vormis, et massi inimene ei oskaks selle eest hoiduda, et ta seda enda ees nähes ei aimaks, et see, just see ongi otsustav rünnak.

See tüüp, kes tänapäeval igal pool laiutab ja kõikjal oma sisemist barbaarsust peale surub, on tegelikult inimkonna ajaloo hellitatud laps. Hellitatud laps on pärija, kes käitub, nagu võib käituda üksnes pärija. Antud juhul on päranduseks tsivilisatsioon — mugavused, turvalisus, ühesõnaga tsivilisatsiooni hüved. Nagu näeme, võib ainult laheda elu rüpest, mis tsivilisatsioon on maailmale andnud, esile kerkida niisuguste hoiakutega, niisuguse soodumusega inimene. See on üks paljudest deformatsioonidest, mida luksus inimaines tekitab. Tihti kaldume ekslikult uskuma, et külluslikus maailmas sündinud elu on parem, kõrgema kvaliteediga ja rohkem elu kui see, mis oluliselt kulub võitlusele puudusega. Kuid nii see pole. Seda tingivad vääramatud ja ülimalt fundamentaalsed põhjused, mida siin pole paraku võimalik käsitleda. Selle asemel piisab praegu, kui meenu-tada sageli korratavat tõsiasja, mis on igasuguse päriliku aristokraatia traagika aluseks. Aristokraat pärrib, see tähendab, leiab oma isiku käsutuses olevat teatud

elutingimused, mida tema pole loonud, mis seetõttu ei teki orgaanilises seoses tema isikliku ja loomupärase eluga. Sünnimisel osutub ta, ootamatult ja teadmata miks, ümbritsetuks oma rikkusest ja eesõigustest. Sisemiselt ei ole tal selle kõigega midagi pistmist, sest see ei tule ne temast. See on teise inimese, teise elusolendi, tema esivanema turvistik. Ja tema peab elama nagu pärija, see tähendab, peab kasutama teise elu kesta. Kuhu me siis jõuame? Missugust elu hakkab elama pärilik "aristokraat", kas iseenda või kuulsa esivanema oma? Ei seda ega teist. Talle on määratud esindada teist, mitte olla teine ega mitte ka ise. Paratamatult kaotab tema elu autentsuse ja muutub pelgaks teise elu esindamiseks või fiktsiooniks. Vahendite küllus, mida ta on sunnitud valdama, ei lase tal elada oma isiklikku saatust, atrofeerib tema elu. Igasugune elu on võitlus, pingutus olla ise. Just nimelt raskused, millega kokku puutun, et oma elu realiseerida, äratavad ja mobiliseerivad minu aktiivsuse, minu võimed. Kui mu keha ei kaaluks, ei saaks ma kõndida. Kui atmosfäär mind ei rõhuks, tajuksin oma keha kui mingit ebamäärast, käsajat, viirastuslikku moodustist. Nii hägustubki pikapeale päriliku "aristokraadi" kogu isiksus eluks vajalike algete kasutamatus ja pingutuse puudumise tõttu. Tulemuseks on soo vanadele aadlisuguvõsadele ainuomane juhmus, millele ei leidu analoogiat ja mida õigupoolest mitte keegi ei ole siiani veel kirjeldanud, avamaks selle sisemist traagilist mehhanismi, mis viib igasuguse päriliku aristokraatia paratamatule mandumisele.

Eelkirjeldatu oli esitatud ainult vastukaaluks meie lihtsameelsele tendentsile uskuda, et vahendite küllus soodustab elu. Otse vastupidi. Võimaluste liigrohku-
se maailm³⁵ tekitab automaatselt tõsisid deformatsioo-

³⁵ Ei tohi segi ajada varanduslikku tõusu ja isegi küllust selle liig-

ne ja rikutud inimtüüpe, keda võiks ühendada üldisesse "pärija-inimeste" kategooriasse, kus "aristokraat" on vaid üks erijuht, teine on hellitatud laps ja veel üks, märksa arvukam ja olulisem, on meie aja massiinimene. (Teisalt võiks eespool "aristokraadi" kohta visandatud üksikasjalikumalt ära kasutada näitamaks, kuidas selle paljud iseloomulikud jooned leiduvad eos kõigi aegade kõikide rahvaste massiinimeses. Näiteks kalduvus muuta elu keskseks tegevuseks mängu ja sporti; oma keha kultiveerimine — liialdatud hügieenirežiim ja suur tähelepanu rõivastumisele —; romantilisuse puudumine suhetes naisega; flirtimine intellektuaaliga, keda hinge põhjas põlatakse ja lastakse lakeidel ning nuhkidel nüpeldada; eelistus kummardada absoluutset autoriteeti vabade diskussioonide asemel jne.)³⁶

Niisiis pean siira kahetsusega rõhutama, et see robustsete kalduvustega inimene, see uusim barbar, on

se küllusega. XIX sajandil muutus elu hõlpsamaks ja see kutsus esile elu imepärase kasvu — nii kvalitatiivselt kui kvantitatiivselt —, millest eespool on juttu olnud. Ent siis saabus hetk, mil tsiviliseeritud maailm osutus keskmise inimese võimekuse seisukohalt liiga külluslikuks, mõõdutult ja ülearu rikkaks. Üksainus näide sellest: turvalisus, mida progress (= üha tõusev eluhüvede tase) näis pakkuvat, demoraliseeris keskmise inimese, sisendades talle liigset enesekindlust, mis on juba väär, nüristav ja kahjulik.

³⁶Selles nagu teisteski asjades näib inglise aristokraatia olevat erand. Kuid piisaks Briti ajaloo paari üldjoone visandamisest mõistmaks, et see väga imetlusväärne erand süiski kinnitab reeglit. Vastupidi sellele, mida tavatsetakse väita, on inglise aadel Euroopa mandri omaga võrreldes olnud kõige vähem "liiga rikas" ja elanud pidevamas ohus kui keegi teine. Ja et ta on elanud alati ohus, on ta osanud ja suutnud alati enda vastu lugupidamist sisendada, mis eeldab väsimatut võitlust. Unustatakse põhiline tõsiasi, et Inglismaa oli veel XVIII sajandilgi kõige vaesem maa Läänes. Just tänu sellele pääses tema aadel mandumisest. Et tal ei olnud liigset rikkust, pidi ta loomulikult soostuma kaasa lööma kaubanduses ja tööstuses — kontinendil alamt liiki tegevuseks peetud aladel; see aga tähendab, et inglise aadel otsustas üsna pea hakata majanduslikus mõttes loovat elu elama ja mitte jääda üksnes oma privileegide juurde.

kaasaegse tsivilisatsiooni automaatne saadus, iseäranis XIX sajandil kujunenud tsivilisatsiooni toode. Ta ei ole tulnud tsiviliseeritud maailma väljastpoolt, nagu V sajandi "suured valged barbarid", samuti pole ta sündinud selle sees mingi spontaanse ja müstilise genereerimise tulemusena, nagu Aristotelese järgi tekivad tiigis konnakullesed, vaid on selle maailma loomulik produkt. On võimalik sõnastada seadus, mida kinnitavad paleontoloogia ja biogeograafia: inimelu on tärnanud ja edenenud ainult siis, kui tema käsutuses olevad vahendid on olnud tasakaalus temas küpsenud probleemidega. See on õige nii vaimses kui füüsilises plaanis. Kui näiteks võtta üks väga konkreetne füüsilise elu valdkond, meenutaksin, et inimliik on parim planeedi neis piirkonnis, kus kuuma aastaaega kompenseerib külm talv. Troopikaladel loomaliik "inimene" degenereerub, ja vastupidi: madalamad rahvad, näiteks pügmeed, on neist hilisemate ja evolutsiooniredelil kõrgemate rasside poolt tõrjutud troopilistele aladele.³⁷

XIX sajandi tsivilisatsioon on just säärast laadi, et lubab keskmisel inimesel end sisse seada liigse rikkusega maailmas, kus ta hoomab üksnes üliküllust, aga mitte ängistavaid probleeme. Tema käeulatuses on imepärased aparaadid ja efektiivsed ravimid, teda ümbritsevad hoolitsev riik ja mugavad seadused. Seevastu ta ei tea, kui raske on leiutada neid ravimeid ja aparate ning kindlustada nende tootmist tuleviku tarvis; ei märka, kui ebakindel on riiklik organisatsioon, ja vaevu tunnetab ta endas kohustusi. See tasakaalustamatus rikub teda, kahjustab tema kui elusolendi juuri, lastes tal kaotada kontakti elu substantsiga, mille põhiolemuseks on absoluutne oht, sügav problemaatilisus. Inimeksistenti kõige vastuolulisem kuju, mis elus võib esile kerkida, on "rahulolev noorhärja". Seepärast tuleb niipea, kui

³⁷Vt K. Olbrichti *Klima und Entwicklung*, Jena, 1923.

too tüüp hakkab domineerima, lüüa häirekella ja kuu-
lutada, et elu ähvardab mandumine, see tähendab re-
latiivne surm. Sellele vastavalt on elu tase tänapäeva
Euroopas küll kõrgem, kui ta kunagi inimkonna minevi-
kus on olnud; kui aga vaadata tulevikku, siis on põhjust
karta, et elu seda taset ei säilita ega siirdu uuele kõrge-
male nivoole, vaid vastupidi, algab tagasimineki, langus
madalamatele astmetele.

See peaks minu meelest piisava selgusega näita-
ma, kui loomuvastane nähtus on õigupoolest "rahulolev
noorhärä". Sest ta on inimene, kes on tulnud maailma,
et teha seda, mis talle meeldib. Tõepoolest, just niisu-
guse illusiooniga astub ellu perepoeg. Muidugi teame,
miks: perekonnamiljões võib kõik, isegi rängim kurite-
gu, jääda karistamata. Perekondlik miljöö on suhteli-
selt kunstlik ja talub paljusid tegusid, mis seltskonnas,
tänavaoõhustikus tooksid nende sooritajale automaatselt
kaasa vältimatuid hukatuslikke tagajärgi. Kuid "noor-
härä" usub, et väljaspool kodu võib ta käituda nagu
kodus, usub, et miski pole fataalne, parandamatu ega
tagasivõtmatu. Sellepärast ta usubki võivat teha, mis
talle meeldib.³⁸ See on määratu eksitus. *Vossa mercé
ira a onde o levem* ("Teie Heldus läheb sinna, kuhu Teid
viiakse"), nagu öeldakse papagoile portugallase jutus.
Asi pole selles, et ei tohi teha, mis meeldib, vaid selles,
et võidakse teha üksnes seda, mida igäüks peab tegema,
olla see, mis olema peab. Ainus võimalus on keeldu-
da tegemast, mida teha tuleb. Kuid see ei jäta meile
vabadust teha midagi muud, seda, mis meile meeldiks.

³⁸Sedasama, mis kodu on seltskonna suhtes, on suuremas mas-
taabis rahvas rahvaste kogumi suhtes. Tänapäeval avaldub "noorhär-
ralikkus" kõige selgemini ja ühtaegu ulatuslikumalt mõne rahva otsuses
"teha seda, mida meeldib" rahvusvahelises kooselus. Seda nimetatakse
lihtsamel viisil "natsionalismiks". Ja mina, kes ma jälestan silmakir-
jatsevat internatsionalismi, leian teisalt tolle kõige vähem elitaarsete
rahvaste ajutise "noorhärälikkuse" olevat lihtsalt groteskse.

Selles punktis on meil ainult mingi negatiivne tahtevabadus — mittetahe. Võime täielikult deserteeruda oma kõige autentsemast saatuses; aga see tähendab saatuses madalamatesse korrustesse vangi langemist. Ma ei saa igale lugejale tema isikliku saatuses ülimalt individuaalsete iseärasuste põhjal seda selgitada, sest ma ei tunne iga lugejat; küll aga on see võimalik tema saatuses nende elementide või tahkude puhul, mis tal on teistega ühised. Näiteks teab iga tänapäeva eurooplane vankumatult, märksa sügavama veendumuse alusel, kui võiks järelduda kõikidest "ideedest" ja kategoorilistest arvamustest, et nüüdse Euroopa inimene peab olema liberaal. Ma ei arutle siin, kas vabadus peab just avalduma niisugusel või teistsugusel kujul. Räägin vaid sellest, mida südamepõhjas teab kõige reaktsioonilisemgi eurooplane, nimelt et viimase sajandi Euroopas kujunenud liberalismi printsiibid on lõppkokkuvõttes midagi vältimatut, paratamatut, moodustavad tänapäeva Lääne inimese olemuse, tahab ta seda või ei.

Isegi kui tõestataks täiesti korrektselt ja vaieldamatult, et kõik seni üritatud konkreetsete teede realiseerida poliitilist vabadust, mis vääramatu imperatiivina on kirjutatud Euroopa saatusesse, on valed ja hukatuslikud, jääb ometi alles viimane ilmselge tõend, et eelmisel sajandil oli see olemuslikult õige. See viimane evidentus mõjutab samavõrd Euroopa kommunisti kui fašisti, kuidas nad ka pingutaksid, et veenda meid ja iseennast vastupidises, nagu mõjutab katoliiklastki — tahes tahtmata, kas ta usub või mitte —, kes kõige truumalt kummardab Syllabust.³⁹ Kõik "teavad", et taamale õig-

³⁹See, kes koos Kopernikusega usub, et päike ei lasku horison-dile, näeb teda aina laskuvat, ja kuigi nägemine sünnitab algse veendumuse, säilitab ta oma usu. Lugu on nii, et tema teaduslik uskumine toetab kogu aeg tema algelise või spontaanse usu mõjulepääsu. Samamoodi eitab katoliiklane oma dogmaatilise usu tõttu loomupäraselt, autentset liberaalset usku. Viide katoliiklasele on siin toodud üksnes

lasest kriitikast, millega võideldakse liberalismi vastu, jääb tema vääramatu tõde, tõde, mis ei ole teoreetiline, teaduslik, intellektuaalne, vaid radikaalselt erinevat liiki ja otsustavam kui kõik see — nimelt saatuse tõde. Teoreetilised tõed ei ole üksnes vaieldavad, kogu nende mõte ja jõud peitubki selles, et nende üle vaieldaks; nad sünnivad diskussioonist, elavad, kuni vaieldakse, ja on loodudki eranditult diskussiooni tarvis. Aga saatust — seda, mis inimene elus peab olema või ei tohi olla — ei diskuteerita, seda aktsepteeritakse või mitte. Kui me selle aktsepteerime, oleme autentsed; kui me seda ei aktsepteeri, oleme eitus, omaenese falsifikatsioon.⁴⁰ Saatust ei seisne selles, mida tahame teha; pigem on ta äratuntav ja näitab oma selget ja ranget palet teadvustuses, et tuleb teha seda, milleks meil ei ole tahtmist.

Niisiis: "rahulolevat noorhärat" iseloomustab "teadmine", et teatud asjad on võimatud, kuid sellest hoolimata ja just seetõttu teeskleb ta oma tegudes ja sõnades, nagu oleks ta veendunud vastupidises. Fašist valmistub võitlema poliitilise vabaduse vastu just sellepärast, et ta

näiteks, selgitamaks esitatavat mõttekäiku; aga tema puhul ei kehti radikaalne kriitika, mille suunan meie aja massiinimesele, "rahulolevale noorhärrale". Katoliiklasel on viimasega vaid üks kokkupuutepunkt. "Rahulolevale noorhärrale" heidan ma ette ehtsuse puudumist peaaegu kogu tema olemuses. Katoliiklasel puudub autentsus ainult mõnes punktis. Aga seegi kokkulangevus kahe tüübi vahel on üksnes näiline. Katoliiklane ei ole ehtne oma olemuse ühes osas — kõiges selles, mille poolest ta on tahes-tahtmata kaasaegne inimene —, sest ta tahab olla truu oma olemuse teisele, tõelisele osale, oma religioossele usule. See tähendab, tolle katoliiklase saatust on iseenesest traagiline. Ja aktsepteerides selle ebaehtsuse olemasolu, täidab ta oma kohust. "Rahulolev noorhärta" soovastu pageb iseenda eest pelgast frivoolsusest ja just selleks, et vältida igasugust traagilisust.

⁴⁰Degradeerumine, kõlbeline langus ei ole muud kui eluviis, mis jääb inimesele, kes on keeldunud olemast see, mis ta olema peab. Tema tõeline olemus seetõttu ei hävi, vaid muutub süüdistavaks varjuks, viirastuseks, mis talle pidevalt tunda annab, kui madalale on langenud tema elu võrreldes sellega, mida ta oleks pidanud olema. Degradeerunu on ellujäänud enesetapja.

teab: lõppkokkuvõttes ning tõsiselt ei kao see kunagi, see on siin kõigutamatult, Euroopa elu põhiolemuses, ja selle juurde pööratakse alati tagasi, kui vajatakse tõde, kui aeg on tõsisteks tegudeks. Sest massiinimese eksistentsi põhitooniks on silmakirjalikkus, "nali". Kõike teeb ta nii, nagu poleks tema tegemistel vääramatuid tagajärgi, nagu teeb oma vallatusi pere "pesamuna". Kogu see tõtlikkus võtta kõikides eluvaldkondades näiliselt traagilisi, lõplikke, kategoorilisi hoiakuid on üksnes näivus. Tegelikult mängitakse tragöödiat, sest usutakse, et tõeline tragöödia ei ole tsiviliseeritud maailmas võimalik.

Tore küll, kui peaksime aktsepteerima isiku ehtsa olemusena seda, mida ta püüab meile ette mängida! Kui keegi visalt kinnitab end uskuvat, et kaks korda kaks on viis, ja pole põhjust teda nõdrameelseks pidada, peame paratamatult nentima, et ta ei usu seda, kui palju ta ka karjuks, ja ehkki ta oma väite pärast laseks end kas või tappa.

Üldise ja igakülgse farsi maruiil pühib üle koduse Euroopa. Peaaegu kõik seisukohad, mis võetakse ja nähtavale seatakse, on seestpoolt võltsid. Ainsad pingutusel, mida tehakse, on suunatud sellele, et pageda oma saatuse eest, jääda pimedaks selle evidentsuse ees ja kurdiks tema nõudlikule kutsele, vältida silmitsiseisu sellega, mis igaüks olema peaks. Elatakse jantlikult, ja seda enam, mida traagilisem mask ette manatakse. Janti on kõikjal, kus elatakse seisukohtadega, mida iga hetk võib muuta, millega inimene end täielikult ja reservatsioonideta ei seo. Massiinimene ei seisa kindlalt oma saatuse vankumatul pinnal; pigem näib ta rippuvat õhus. Siit johtubki, et need kaaluta ja juurteta elud — oma ettemääratud saatusest juurtega välja kistud, *déracinées* — lasevad end hõlpsamini kui kunagi varem kaasa lohistada ka kõige kergemal voolul. On voolude ja enda

kaasa vedada laskmise ajastu. Peaaegu keegi ei osuta vastupanu pinnavirudele, mis tekivad kunstis või ideedes või poliitikas või seltskonnakommetes. Rohkem kui kunagi võidutseb seetõttu retoorika. Sürrrealist arvab, et on ületanud kogu kirjanduspärandi, kui ta on kirjutanud (siinkohal sõna, mida pole vaja trükkida) sinna, kuhu varem kirjutati "jasmiinid, luiged ja metshaldjad". Kuid on selge, et sellega on toodud lihtsalt välja teine retoorika, mis siiani lebas rentsliis.

Käesolevast olukorrast saame selgema pildi, kui pöörame tema iseärasustest hoolimata tähelepanu sellele, mis tal on ühist teatud situatsioonidega minevikust. Nii täheldame, et vaevu on kõrgpunkti jõudnud Vahemere-maade kultuur — III sajandi paiku enne Kristust —, kui ilmub välja küünik. Diogenes paterdab oma üleni poriste sandaalidega Aristippose vaipadel. Küünikust on saanud kiiresti siginev tegelane, keda võis kohata iga nurga taga ja igal kingul. Ent ta ei teinud midagi muud, kui lihtsalt saboteeris toonast kultuuri. Ta oli hellenismi nihilist. Ta ei loonud ega teinud kunagi midagi. Tema roll oli lammutada — õigemini öeldes, püüda lammutada, sest oma eesmärgile ei jõudnud ta samuti mitte. Küünik, kultuuri parasiit, elab selle eitamisest, just sellepärast, et ta on veendunud: see ei jäta teda kunagi hätta. Mida hakkaks küünik peale metslaste hulgas, kus kõik teevad loomulikult ja tõemeeli seda, mida tema peab janditamisi oma isiklikuks rolliks? Mis on fašist, kui ta igal sammul ei mõnita vabadust, ja sürrrealist, kui ta ei kiru kunsti?

Teisiti ei saakski käituda seda tüüpi inimene, kes on sündinud liiga hästi organiseeritud maailma, millest ta tajub üksnes hüvesid, aga mitte ohtusid. Ümbritsev hellitab teda, sest see on tsivilisatsioon — teisisõnu kodu —, ja "perepoeg" ei näe mingit põhjust, miks ta peaks oma kapriise talitsema, väliseid, temast kõrge-

maid instantse kuulda võtma, ja veelgi vähem tunnetab ta vajadust tungida omaenda saatuse vääramatu olemuseni.

12. peatükk

“SPETSIALISMI” BARBAARSUS

Eespool väitsime, et XIX sajandi tsivilisatsioon tootis automaatselt massiinimest. Tema üldist eksponeerimist ei ole õige lõpetada, analüüsimate erijuhul tolle tootmise mehhanismi. Niimoodi konkretiseerudes omandab väide suurema veenmisjõu.

XIX sajandi tsivilisatsiooni, nagu juba märgitud, võib lühidalt iseloomustada kahe ulatusliku mõistega: liberaalne demokraatia ja tehnika. Vaadelgem praegu üksnes viimast. Kaasaegne tehnika sünnib kapitalismi ja eksperimentaalteaduste ühendusest. Mitte igasugune tehnika ei baseeru teadusel. Sellel, kes Chelles'i kultuuri perioodil kivist kirveid meisterdas, polnud teadusest aimugi, kummatigi lõi ta tehnika. Hiina jõudis tehniksismi kõrgtasemele, teadmata vähimatki füüsika olemasolust. Üksnes Euroopa kaasaegsel tehnikal on teaduslik alus ja sellest alusest tuleneb tema eriline iseloom, piiramatult progressi võimalus. Kõik muud tehnikad — Mesopotaamias, Egiptuses, Kreekas, Roomas, Idamaadel — jõudsid teatud arengupunkti, mida nad ei suutnud ületada, ja niipea kui olid selle saavutanud, algas nende kahetsusväärne taandareng.

See imetlusväärne Lääne tehnika on teinud võimalikuks Euroopa rahvastiku imeväärse paljunemise. Mee-nutagem käesoleva essee lähtekohaks olnud statistilisi andmeid, mis, nagu märkisin, kätkevad eos kõike seda, mille üle siin mõtteid arendatakse. V sajandist kuni aastani 1800 ei tõusnud Euroopa elanike arv üle 180 miljoni. Aastast 1800 kuni 1914 suurenes siinne elanikkond,

küündides rohkem kui 460 miljonini. See hüpe on ainulaadne inimkonna ajaloos. Pole kahtlust, et tehnika koos liberaalse demokraatiaga on loonud massiinimese selle sõna kvantitatiivses tähenduses. Kuid nendel lehekülgedel oleme püüdnud näidata, et see kannab vastutust massiinimese olemasolu eest ka termini kvalitatiivses ja pejoratiivses mõttes.

“Massi” all — nagu ma juba alguses hoiatasin — ei mõisteta spetsiaalselt töölist; sellega ei tähistata siin sotsiaalset klassi, vaid teatud inimtüüpi või olelusviisi, mida tänapäeval võib kohata kõikides ühiskonnaklassides ja mis seega esindab meie aega, milles ta domineerib ja valitseb. Järgnevas näeme seda täie selgusega.

Kelle käes on tänapäeval sotsiaalne võim? Kes surub ajastule peale oma vaimse struktuuri? Kahtlemata kodanlus. Keda kodanluse hulgas peetakse otsekui kõrge- ma kihi, tänapäeva aristokraatia esindajaks? Kahtlemata spetsialisti; inseneri, arsti, finantsisti, professorit jne. Kes spetsialistide rühmas esindab seda kõige kõrgemal tasemel ja puhtaimal kujul? Kahtlemata teadlane. Kui mingi tähtede asukas külastaks Euroopat, ja kavatsedes kujundada selle kohta oma arvamust, küsiks, missuguse mandrit asustava inimtüübi järgi eelistaks Euroopa saada endale hinnangut, siis pole kahtlust, et rahulolev ja soodsas hinnangus kindel Euroopa viitaks oma teadusmeestele. Loomulikult ei hakkaks astraalne olend uurima erakordseid indiviide, vaid otsiks reeglit, huvituks “teadusmehest” kui liigist, Euroopa inimkonna tipust.

Ja siis osutub, et praegune teadusmees on massiinimese prototüüp. Ja mitte juhuslikult, mitte iga üksiku teadlase isiklike puuduste tõttu, vaid seepärast, et teadus ise — tsivilisatsiooni alus — muudab ta automaatselt massiinimeseks; see tähendab, teeb temast primitiivi, nüüdisaja barbari.

Tõik iseenesest on hästi tuntud; seda on loendama-

tuid kordi konstateeritud; kuid üksnes käesoleva essee arutluste valguses selgub nähtuse kogu tähendus ja ilmne tõsidus.

Eksperimentaalteadus sai alguse XVI sajandi lõppedes (Galilei), selle põhijooned õnnestus visandada XVII sajandi lõpus (Newton) ja arenema hakkas ta XVIII sajandi keskpaiku. Mingi teadusharu areng erineb tema kujunemisest ja allub teistsugustele tingimustele. Nii näiteks on füüsika kujunemine — kui seda nimetust kasutada eksperimentaalteaduste kohta kollektiivselt — sundinud sünteesima paljusid katse- ja vaatlusandmeid. Just seda tegi Newton ja teised tema ajastu teadlased oma loomingus. Kuid füüsika edasine areng tingis ühtsetele printsiipidele taandamisega vastupidise tegevuse. Et progresseeruda, oli teadusel tarvis teadlaste spetsialiseerumist. Spetsialiseeruma pidid teadusmehed, mitte teadus ise. Teadus ei lahterdu erialadeks. Ta lakkaks siis *ipso facto* olemast tõene. Isegi empiiriline teadus tervikuna ei ole tõene, kui see eraldada matemaatikast, loogikast, filosoofiast. Kuid töö temas peab küll vältimatult toimuma erialati.

Oleks äärmiselt huvitav ja kasulik, kui esmapilgul tundub, koostada füüsika- ja bioloogiateaduste ajalugu, näidates uurijate töö üha suurenevat spetsialiseerumist. Sellest nähtuks, kuidas põlvkond põlvkonna järel on teadusnimene tõmbunud üha enam koomale, sulgunud järjest kitsamale intellektuaalse tegevuse väljale. Ent see ei ole kõige tähtsam, mida too ajalugu meile õpetaks, vaid pigem vastupidi: see, kuidas teadlane, kes pidi kahandama oma tegevuse orbiiti, kaotas seetõttu iga generatsiooniga ikka enam ja enam kontakti teaduse teiste osadega, minetades tervikliku käsituse universumist — selle, mis ainsana väärib teaduse, kultuuri, euroopaliku tsivilisatsiooni nimetust.

Spetsialiseerumine algab just sel ajal, kui tsiviliseerituks nimetatakse "entsüklopeedilist" inimest. XIX sajandi alguses juhivad ühiskonda inimesed, kes elavad entsüklopeedilisuse vaimus, ehkki nende toodang kannab juba spetsialiseerituse pitsereid. Järgmises põlvkonnas on vaekauss nihkunud ja eriala hakkab igas teadlases terviklikku kultuuri välja tõrjuma. Kui 1890. aastail võtab Euroopa intellektuaalse juhtimise üle kolmas generatsioon, kohtame ajaloos seninägemata tüüpi teadlast. Isikut, kes kõigest, mida tuleks teada, olemaks intelligentne inimene, tunneb ainult ühte kindlat teadusharu, ja sellestki hästi ainult väikest osa, milles ta tegutseb aktiivse uurijana. Lõpuks kuulutab ta otsekui vooreseks olla vähik kõiges, mis jääb väljapoole seda ahtakest ala, mida tema spetsiaalselt viljeleb, ja nimetab huvi teadmiste kogusumma vastu diletantismiks.

Tegelikult, suletud oma kitsasse vaatevälja, suudab ta tõepoolest avastada uusi fakte ja edasi viia oma teadusharu, mida ta vaevu tunneb, ja koos sellega kogu teadusliku mõtte maailma, mida ta kohusetruult eirab. Kuidas midagi niisugust oli ja on üldse võimalik? Selle mõistmiseks rõhutagem eriskummalist, kuid vaieldamatut tõsiasja: eksperimentaalteadused on arenenud suurel määral tänu fantastiliselt keskpäraste ja isegi alla keskpärase inimeste tööle. See tähendab, nüüdisteadus, kaasaja tsivilisatsiooni alus ja sümbol, annab oma rüpes lahkelt varjupaika intellektuaalselt keskpärasele inimesele ja võimaldab tal edukalt tegutseda. Selle põhjus, mis ühtaegu on uue teaduse ja kogu selle poolt juhitud ning esindatud tsivilisatsiooni suurim eelis ja ülim oht, seisneb mehhaniseerituses. Tubli osa sellest, mis tuleb teha füüsikas ja bioloogias, on mehaaniline mõttetöö, millega saab hakkama enam-vähem ükskõik kes. Et sooritada edukalt loendamatuid uurimusi, on võimalik jagada teadus väikesteks lõikudeks, teadlane võib sulguda üh-

te neist ja mitte midagi teada ülejäänutest. Meetodite kindlus ja täpsus võimaldab niisugust ajutist ja praktilist liigendatust. Töötatakse ühega neist meetoditest otsekui masinaga ja rohkete tulemuste saamiseks pole tarvis isegi täpset ettekujutust meetodi olemusest ja põhimõtetest. Nii lükkabki teaduse üldist progressi edasi enamik teadlasi, oma laboratooriumi orvas kinni nagu mesilane kärjekannus või nagu vesikivi ringi vedav kroonu oheliku otsas.

Aga see loob äärmiselt veidrate isikute kasti. Uuri- ja, kes on avastanud uue nähtuse looduses, tunneb paratamatult üleoleku- ja kindlustunnet. Teatud näilise õigustusega peab ta end "inimeseks, kes teab". Ja tööpoolest on tema valduses tükike millestki, mis koos teiste kildudega, mida temal ei ole, moodustab tõelise teadmise. Niisuguses olukorras on sisemiselt spetsialist, kelle areng käesoleva sajandi alguses jõudis pööraste liialdusteni. Spetsialist "tunneb" väga hästi oma tibatillukest maailmanurgakest; kuid kõiges ülejäänus on ta täielik vähik.

Siin ongi meie ees selle veidra uue inimese oivaline eksemplar, keda olen püüdnud määratleda tema ühe või teise kandi või tahu järgi. Nagu öeldud, see on inim-moodustis, millel pole võrdset kogu ajaloos. Spetsialist pakub meile võimalust otsustavalt konkretiseerida seda liiki ja paneb meid nägema kogu tema radikaalset uudsust. Sest varem võis inimesi jagada lihtsalt harituteks ja harimatuteks, enam-vähem harituteks ja enam-vähem harimatuteks. Kuid spetsialist ei mahu ühessegi nende kahe kategooria alajaotusse. Ta ei ole haritud, sest rangelt võttes ei tea ta midagi sellest, mis ei kuulu tema erialasse; aga ta ei ole ka harimatu, sest on "teadlane" ja tunneb väga hästi oma kübekest universumist. Teda tuleks nimetada õpetatud ignorandiks, mis on äärmiselt tõsine juhtum, sest see tähendab härrat, kes ei

käitu võhikuna neis küsimustes, mida ta ei tunne, vaid kõrgi üleolekuga nagu inimene, kelle sõnal oma eriala küsimustes on kaalu.

Ja tõepoolest just nii käitubki spetsialist. Poliitikas, kunstis, sotsiaalküsimustes, teistes teadusharudes on ta algelise inimese ülimalt võhiklikel seisukohtadel; kuid seejuures kaitseb ta neid seisukohti energiliselt ja enesekindlalt, tunnustamata — ja see on juba paradoksaalne — nende valdkondade spetsialistegi. Tehes inimesest spetsialisti, on tsivilisatsioon muutnud ta välismõjudele suletuks ja rahulolevaks oma piiratud maailmas; kuid just oma võimu ja väärtuse seesmine tunnetamine tekitab temas soovi domineerida ka väljaspool oma eriala. Sellest tulebki, et isegi need inimesed, kes kehastavad kvalifikatsiooni kõrgeimat astet — spetsialismi — ja peaksid seega olema kõige vastandlikumad massiinimesele, käituvad ometi peaaegu kõikides eluvaldkondades nagu keskmine kodanik, ilmutamata mingit kvalifikatsiooni.

Õeldu ei ole abstraktne postulaat. Igaüks võib täheldada, kui juhmilt tänapäeval arutlevad, otsustavad ja toimivad poliitikas, kunstis, religioonis ja elu ning maailma üldistes probleemides “teadusmehed” ja nende järel loomulikult ka arstid, insenerid, rahandustegelased, õppejõud jt. See hoiak, “mitte kuulda võtta”, mitte alistuda kõrgematele instantsidele, mida olen korduvalt esile toonud kui massiinimese iseloomulikku joont, saavutab haripunkti just nois kitsalt kvalifitseeritud isikutel. Nad sümboliseerivad ja suurel määral teostavadki masside ülemvõimu ja nende barbaarsus on Euroopa demoraliseerumise vahetuim põhjus.

Teisalt on nad kõige selgemaks ja ilmekamaks näiteks, kuidas viimase sajandi ise vooluteed minna lastud tsivilisatsioon on sünnitanud selle primitivismi ja barbaarsuse vesivõsu.

Selle ühekülgse spetsialiseerituse kõige otsesema tulemusena on tänapäeval, suurema teadlaste arvu korral kui eales, "kultuurseid" inimesi palju vähem kui näiteks 1750. aasta paiku. Ja pahim on see, et nood teaduskivi käivad veoloomad ei taga isegi teadusesisest edasiminekut. Sest oma kasvu orgaaniliseks reguleerimiseks peab teadus oma aluseid aeg-ajalt ümber kujundama, ja nagu olen märkinud, nõuab see järjest pingutatavat erialade ühendamist, hõlmates üha ulatuslikumaid tervikteadmise valdkondi. Newton võis luua oma füüsikasüsteemi, tarvitsemata suurt midagi teada filosoofiast, kuid Einstein pidi põhjalikult tundma Kanti ja Machi, võimaks jõuda oma teravmeelse sünteesini. Kant ja Mach — need nimed sümboliseerivad lihtsalt seda tohutut filosoofilist ja psühholoogilist mõttemassiivi, mis Einsteini on mõjutanud, — aitasid teadlasel vabaneda paljudest oma aja teaduslikest eelarvamustest ja avada teed uuele. Kuid Einsteinit ei piisa. Füüsika astub oma ajaloo kõige sügavamasse kriisi ja teda võib päästa üksnes uus, eelmisest süstemaatilisem "entsüklopeedia".

Spetsialiseeritus, mis on teinud võimalikuks eksperimentaalteaduste progressi terve sajandi jooksul, läheb niisiis olukorrale, kus ta iseenesest ei saa enam edasi minna, kui uus parem põlvkond ei asu talle looma uusi võimsamaid hoobasid.

Aga kui spetsialist ei tunne oma teadusharu sise-
mist funktsioneerimist, siis veelgi võhiklikum on ta küsimustes, mis puudutavad selle püsijäämise ajaloolisi tingimusi, see tähendab seda, kuidas peab olema organiseeritud ühiskond ja lööma inimese süda, et tulevikuski võiks leiduda uurimistöö tegijaid. Meie päevil täheldatav huvi langus teadusliku tegevuse vastu — millele olen juba vihjanud — tekitab tõsist ärevust kõigis neis, kellel on selge käsitus sellest, mis on õieti tsivilisatsioon, arusaam, mis tavaliselt puudub tüüpilisel "teadusmehel",

meie praeguse tsivilisatsiooni tipul. Ka tema usub, et tsivilisatsioon on siin niisama loomulikult nagu maa-koor ja ürgmets.

13. peatükk

SUURIM OHT — RIIK

Hästi korrastatud sotsiaalsete olude puhul on mass see ühiskonna osa, kes ei tegutse omaalgatuslikult. Nii-sugune on talle määratud roll. Ta on ilmale tulnud, et olla juhitav, mõjustatav, esindatud, organiseeritud — isegi selleks, et lakata olemast mass või vähemalt püüelda sinnapoole. Aga ta ei ole ilmale tulnud, et teha seda kõike iseseisvalt. Ta peab oma elu seadma väkese-arvulise eliidi kujundatud kõrgemate instantside järgi. Vaieldagu ükskõik kui palju, kes ikka on need eliitini-mesed, kuid selles, et ilma nendeta — olgu nad kes ta-hes — inimkond oma olulisimates joontes ei eksisteeriks, ei tohiks küll olla mingit kahtlust, kuigi Euroopa juba terve sajandi jaanalinnu kombel pead tiiva alla peidab, püüdes vältida nii ilmselge tõsiasja nägemist. Sest küsi-mus ei ole enam-vähem sagedastele ja tõenäolistele juh-tumitele tuginevas arvamuses, vaid ühiskonna "füüsika" seaduses, mis on märksa vankumatum kui Newtoni füü-sika seadused. Sel päeval, mil Euroopat hakkab uuesti valitsema tõeline filosoofia⁴¹ — ainus, mis võib ta pääs-ta —, mõistetakse taas, et tahes-tahtmata on inimene olend, kes konstitutiivselt on sunnitud otsima kõrgemat

⁴¹Selleks et valitseks filosoofia, pole tarvis, et valitseksid filosoofid — nagu Platon esialgu tahtis —, isegi mitte, et valitsejad filosoofeerik-sid — nagu ta hiljem tagasihoidlikumalt soovis. Mõlemad juhud on rangelt võttes täiesti hukatuslikud. Selleks et valitseks filosoofia, piisab tema olemasolust; see tähendab et filosoofid oleksid filosoofid. Peaaegu sada aastat juba on filosoofid kõike muud kui seda — on poliitikud, pedagoogid, literaadid või teadlased.

instantsi. Kui tal õnnestub see leida omal jõul, siis kuulub ta eliiti; kui ei, siis on ta massinimene ja peab oma ideaalid saama väljavalituilt.

Kui mass pretendeerib iseseisvale tegutsemisele, siis tähendab see vastuhakku omaenda saatusele, ja et ta nüüdisajal just seda teeb, räägingi ma masside mässust. Sest lõppude lõpuks ainus, mida tõe ja õigusega võib nimetada mässuks, seisneb selles, et igamees ei aktsepteeri oma saatust, tõrgub iseenda olemuse vastu. Rangelt võttes poleks peaingel Lutsiferi teguviis olnud sugugi vähemal määral mäss ka siis, kui ta ürituse asemel tõusta Jumalaks — mis saatusega polnud talle määratud — oleks püüdnud hõivata kõige alama ingli positsiooni, mis talle samuti ei kuulunud. (Kui Lutsifer olnuks venelane nagu Tolstoi, siis oleks ta vahest eelistanud seda viimast liiki mässu, mis ei ole rohkem ega vähem Jumala-vastane kui too teine kuulus vastuhakk.)

Kui mass tegutseb iseseisvalt, teeb ta seda ainult ühel viisil, sest teisiti ta ei oska: ta lintšib. Pole hoopiski juhus, et Lynchi õigus on ameerikalikku algupära, sest Ameerika on mingis mõttes masside paradiis. Pole midagi imestada, et praegu, kui võidutsevad massid, võidutseb vägivald ja sellest tehakse ainus *ratio*, ainuke tegevusjuhend. Juba ammu juhtisin ma tähelepanu sellele vägivald kasvule kui normile.⁴²

Tänapäeval on see areng jõudnud haripunkti ja see on hea märk, sest tähendab, et automaatselt on algamas tema allakäik. Tänapäeval kuulub vägivald juba ajastu retoorikasse; kõnemehed, tühised retoorikud, teevad selle omaks. Kui inimkonna ajaloo üks tegelikkus on lõpule jõudnud, põhja vajunud ja uppunud, uhuvad lained selle välja retoorika randadele, kus korjus veel kaua igitseb. Retoorika on inimkonna tegelikkuste kalmistu; ülimalt

⁴²Vt "Selgrootu Hispaania" (*España invertebrada*).

tema invaliididekodu. Tegelikkusest kauem elab selle nimi, mis, ehkki pelk sõna, on lõppude lõpuks vähemalt sõna ja säilitab alati midagi oma maagilisest jõust.

Aga isegi kui pole võimatu, et vägivalla kui küüniliselt kehtestatud normi prestiiž hakkab langema, elame edasi selle valitsuse all, olgugi sel teine kuju.

Jutt on suurimast ohust, mis tänapäeval ähvardab euroopalikku tsivilisatsiooni. Nagu kõik muu, mis seda tsivilisatsiooni ohustab, on ka see temast välja kasvanud. Veelgi enam, see moodustab ühe osa tema uhkusest; see on kaasaegne Riik. Siin on olukord täpselt sarnane eelmises peatükis teaduse puhul käsitletuga: teaduse põhialuste viljakus annab hoogu tema muinasjutulistele edusammudele; kuid need seavad vääramatuks tingimuseks spetsialiseerumise, ja spetsialiseerumine omakorda ähvardab teadust lämmatada.

Riigiga toimub seesama protsess.

Meenutagem, missugune oli riik XVIII sajandi lõpul kõikides Euroopa maades. Üpris tühine võim! Varakapitalism ja selle industriaalsed organisatsioonid, kus esmakordselt pääses võidule tehnika, uus, ratsionaliseeritud tehnika, oli esile kutsunud ühiskonna esimese tõusu. Tekkis uus ühiskonnaklass, arvukuselt ja võimsuselt tugevam kui varem eksisteerinud seisused: kodanlus. Sel jultunud kodanlusel oli eelkõige üks tähtis omadus — tal oli annet, praktilist talenti. Ta oskas organiseerida, disciplineerida, töötada püsivalt ja paindlikult. Kogu selle ähvardava ookeani keskel purjetas riigilaev. Riigilaev on metafoor, mille taaselustas kodanlus, kes tundis iseenast ookeanina, kõikvõimsana ja tormidest tiinena. Too laev oli üpris kipakas alus: napilt oli tal sõjamehi, napilt ametnikke, napilt raha. Selle olid keskajal valmismeisterdanud kodanlusest tunduvalt erinevat tüüpi mehed — aadel, imetlusväärased inimesed oma vahvuse, valitsemisvõime ja vastutustunde poolest. Nendeta ei eksis-

teeriks Euroopa rahvusi. Ent kõigi oma südamevooruste juures olid ja on aadlikud alati olnud kehva peaga. Nad elasid teistsuguse siseorgani varal. Väga piiratud intelligentsiga, sentimentaalsed, impulsiivsed, intuiitiivsed — ühesõnaga irratsionaalsed. Sestap ei suutnud nad arendada mingisugust tehnikat — see eeldab ratsionaalset tegevust. Nad ei leiutanud püssirohtu. See oluaks neile igav. Võimetud leiutama uusi relvi, lasksid nad kodanlastel, kes hankisid sõjavarustust Idamaadest või mujalt, kasutada püssirohtu ja koos sellega automaatselt võita lahingu aadlikust sõjamehe vastu, tobeda raualasuga kaetud rüütli vastu, kes võitluses end vaevu liigutada suutis ja kellele polnud pähe turgatanud, et sõja igavene saladus polegi niivõrd kaitse- kui ründevahendites (saladus, mille taasavastas Napoleon).⁴³

Kuna riik on üks tehnika liike — ühiskondlik ja administratiivne tehnika —, siis võib öelda, et “vana režiim” oli XVIII sajandi lõppu jõudnud üpris nõrga riigiga, mida igast küljest piitsutas laiutav ja kobrutav ühiskond. Disproportsioon riigivõimu ja ühiskondliku võimu vahel toona oli Karl Suure ajal kehtinud olukorraga võrreldes säärane, et XVIII sajandi riik näis manduvat. Mõistagi jäi Karolingide riik vägevuselt palju alla Louis XVI riigile, ent ühiskonnal, mis esimest ümbritses, ei ol-

⁴³See lihtne kujutluspilt suurest ajaloolisest murrangust, millega aadli supremaat asendub kodanluse ülemvõimuga, pärineb Rankelt; kuid loomulikult vajab selle sümbolne ja skemaatiline tõde üsna palju täiendusi, olemaks täiesti tõene. Püssirohtu tunti iidsetest aegadest. Idee paigutada laeng raudtorusse kuulub kellelegi Lombardia leiutajale. Ent ikkagi ei olnud see tõhus, kuni polnud leiutatud valatud kuuli. “Aadlikud” kasutasid vähesel hulgal tulirelvi, kuid need olid liiga kallid. Üksnes majanduslikult paremini organiseeritud kodanlaste väed võisid seda tehnikat ulatuslikult rakendada. Ometi on peaaegu täht-tähelt õige, et aadlikud, keda esindas keskaegset tüüpi burgundlaste sõjavägi, said otsustavalt lüüa uue, mitte professionaalse, vaid Šveitsi kodanlastest koosneva väe poolt. Selle sõjaväe peamine jõud seisnes uues distsipliinis ja uues ratsionaalses taktikas.

nud seevastu mingit jõudu.⁴⁴ Tohtu tasemete vahe sotsiaalse jõu ja riigivõimu vahel tegigi võimalikuks Prantsuse revolutsiooni, revolutsioonid üldse (aastani 1848).

Kuid Prantsuse revolutsiooniga haaras ühiskonnas võimu kodanlus, ja rakendades riigile oma vaieldamatuid voorusi, lõi napilt rohkem kui ühe põlvkonna jooksul tugeva riigi, mis tegi lõpu revolutsioonidele. Alates 1848. aastast, pärast seda kui võimule tuli kodanlike valitsuste teine generatsioon, ei ole Euroopas tõelisi revolutsioone toimunud. Ja kindlasti mitte sellepärast, et poleks olnud põhjust, vaid sellepärast, et puudusid vahendid. Poliitiline võim oli tasakaalustunud ühiskondliku võimuga. Jumalaga revolutsioonid, jäädavalt! Euroopas pole enam võimalik muu kui revolutsiooni vastand: riigipööre. Ja kõik, mis hiljem võis revolutsioonina uhkeldada, ei olnud tegelikult midagi rohkemat kui maskeeritud riigipööre.

Meie ajal on riik muutunud tohtuks masinavärgiks, mis funktsioneerib oivaliselt, olles oma vahendite hulga ja täpsuse tõttu imetlusväärset efektiivne. Tänu tema ühiskonnakesksele asendile piisab, kui vajutada ühteainsat nuppu, et tema hiigelhoovad käima läheksid ja avaldaksid välkkiirelt toimet sotsiaalse keha mis tahes osale.

Kaasaegne riik on tsivilisatsiooni kõige silmatorkavam ja tuntum saadus. Ja väga huvitav ning õpetlik on täheldada, kuidas suhtub riigisse massiinimene. Ta

⁴⁴Sellel punktil tasuks pikemalt peatuda ja näidata, et Euroopa absoluutsete monarhiate ajastu on opereerinud väga nõrka-de riikidega. Üks põhjusi on juba eespool mainitud, see on päri-liku aristokraatia suutmatust tehnilistes, ratsionaliseerimis- ja admi-nistreerimisküsimustes. Kuid see pole piisav põhjus. Peale selle osu-tub, et absoluutse monarhiaga riigis nood aristokraadid ei tahtnud suurendada riigi võimsust ühiskonna arvel. Vastupidi üldlevinud arvamusele tundis absoluutne riik ins-tinktiivselt märksa rohkem aukartust ühiskonna ees kui meie intelli-gentsem, kuid väiksema ajaloolise vastutustundega demokraatlik riik.

näeb seda, imetleb seda, teab, et see on siin, turvates tema elu; aga ta ei teadvusta endale, et see on inimkonna looming, teatud inimeste leiutatud, ja püsib tänu teatud voorustele ja eeldustele, mida eile inimestes leidis ja mis homme võivad haihtuda. Teisest küljest näeb massiinimene riigis anonüümset võimu, ja et ta iseennastki tajub anonüümsena — rahvana —, siis usub ta, et riik kuulub temale. Kujutlegem, et mõne maa ühiskondlikku elu tabab mingi ootamatu raskus, konflikt või probleem; massiinimene kaldub nõudma, et riik jalamaid sekkuks, võtaks selle lahendamise oma otseseks ülesandeks, lastes käiku oma tohutud vastupandamatud vahendid.

See on suurim oht, mis tsivilisatsiooni tänapäeval ähvardab: elu riigistumine, riigi sekkumine kõigesse, igasuguse spontaanse ühiskondliku algatuse absorbeerimine riigi poolt; see tähendab, annulleeritakse ajalooline spontaansus, mis inimsaatusi otsustavalt toetab, toidab ja tagant ergutab. Kui mass tajub mingit ebasoodsat olukorda või tunneb lihtsalt tugevat iha millegi järele, siis on talle suureks kiusatuseks too alaline ja kindel võimalus saavutada kõike — ilma pingutuse, võitluse, kahtluse või riskita —, ainuüksi vajutades nupule, et see imepärane masinavärk funktsioneerima panna. Mass ütleb endale: "Riik olen mina", mis on täielik eksitus. Riigil on massiga ühist ainult selles mõttes, milles kahe mehe kohta võib öelda, et nad on ühesugused, sest mitte kumbagi ei kutsuta Juaniks. Kaasaegne riik ja mass on sarnased ainult oma anonüümsuselt. Ent paraku usub massiinimene tõemeeli, et tema on riik, ja temas süveneb tendents seda igasugusel ettekäändel käivitada, selle abil maha suruda kogu loov vähemus, kes teda segab — kes teda segab igas valdkonnas: poliitikas, teaduses, tööstuses.

See tendents viib hukatuslike tagajärgedeni. Ühis-

konna spontaanset algatust vägistatakse ikka ja jälle riigi sekkumisega; ükski uus seeme ei saa vilja kandma hakata. Ühiskond peab elama riigi jaoks, inimene valituse masinavärgi jaoks. Ja et riik ei ole kokkuvõttes muud kui masinavärk, mille olemasolu ja ülalpidamine sõltub teda ümbritseva ja tema eest hoolitseva ühiskonna vitaalsusest, siis, imenud välja ühiskonna üdi, ta kängub, sureb roostetanud masinaloksu surma, mis on märksa kooljalikum kui elava organismi lõpp.

Niisugune oli antiiktsivilisatsiooni kahetsusväärne saatus. Pole kahtlust, et Juliuste ja Claudiuste loodud keiserriik oli imetlusväärne masin, artefaktina võrratult üle patriitsiperekondade vanast vabariiklikust haldusaparaadist. Ent kummaline kokkusattumus: vaevu arengule täishoo sisse saanud, hakkas ühiskondlik organism lagunema. Juba Antoniuste aegu (II sajandil) lasus riik ühiskonnal elu halvava ülemvõimuna. Ühiskond langes üha rohkem orjusse, suutmata elada muidu kui riiki teenides. Kogu elu bürokratiseerus. Mis sai edasi? Elu bürokratiseerumine tõi kaasa absoluutse allakäigu — kõikides valdkondades. Rikkus kahanes ja naised sünnitasid vähem. Selleks et hoolitseda omaene-se vajaduste eest, tugevdas riik seejärel veelgi ametivõimu survet inimeksistentsile. Selleks bürokratiseerimiseks teises astmes oli ühiskonna militariseerimine. Riigi prioriteetseks mureks sai tema sõjaline aparaat, tema sõjavägi. Riik oli eelkõige julgeoleku produtseerija (ärge unustagem, et sellest julgeolekust sünnib massiini-mene). Seepärast sai temast eelkõige sõjavägi. Aafrika päritolu Severused militariseerisid kogu maailma. Asjatu vaev! Viletsus süvenes, emakojad jäid üha sigimatu-maks. Oli puudus isegi sõdureist. Pärast Severusi pidi riik oma sõjaväe värbama muulaste hulgast.

Kas panete tähele, missuguse paradoksaalse ja traagilise protsessi vallandab etatism? Selleks et paremini

elada, loob ühiskond riigi kui tööriista. Seejärel pääseb riik võimule ja ühiskond peab hakkama elama riigi tarvis.⁴⁵ Ent ometi koosneb riik veel selle ühiskonna liikmetest. Kuid varsti ei jätku neist riigi ülalhoidmiseks ja tuleb kutsuda võõraid: alguses värvati dalmaatslasi, hiljem germaanlasi. Võõrad saavad riigi peremeesteks ja ülejäänud ühiskond, algne rahvas, peab elama nende orjana, teenima inimesi, kellega tal pole mingit pistmist. Selleni viib riigi interventsionism: rahvas muutub lihaks ja vereks, millest toitub pelk artefakt, masin, mis on riik. Skelett õgib ära liha iseenda ümbert. Tellingutest saab maja omanik ja elanik.

Seda teades on pisut kõhe kuulda, et Mussolini kuulutab musterülbusse järgmist juhtmõtet otsekui imeilist, nüüdsama Itaalias tehtud avastust: kõik riigi eest, mitte midagi väljaspool riiki, mitte midagi riigi vastu. Sellest piisaks paljastamaks fašismi kui massiinimeste tüüpilist liikumist. Mussolini leidis eest imetlusväärset organiseeritud riigi; riigi, mida polnud ehitanud tema, vaid just need jõud ja ideed, mille vastu tema võitleb, — liberaalne demokraatia. Mussolini piirdub selle mõõdutundetu ärakasutamisega; ja ilma et ma lubaksin endale otsustada tema tegevuse üksikasjade üle, on ometi vaieldamatu, et tänini saadud tulemusi ei saa võrrelda nendega, mida poliitilises ja administratiivses tegevuses on saavutanud liberaalne riik. Kui ta midagi ongi teinud, siis on see nii tühine, silmapaistmatu ja tegeliku väärtuseta, et kuidagi ei tasakaalusta erakordsete volituste kokkukuhjamist, mis võimaldab tal kasutada riigimasinat ekstreemsel kujul.

Etatism on kõrgeim vorm, mille võtab vägivald ja normiks kujundatud *action directe*. Riigi, anonüümse

⁴⁵ Meenutagem Septimus Severuse viimseid sõnu oma poegadele: "Jääge ühte, makske sõduritele ja ärge hoolige muust."

masinavärgi kaudu ja abil tegutsevad massid iseseisvalt.

Euroopa rahvastel seisab ees suurte raskuste aeg siiseelus, ülitõsiste majanduslike, juriidiliste ja poliitiliste probleemide aeg. Kuidas ei peaks me kartma, et masside ülemvõimu all saab riigi ülesandeks lõmastada iga üksikisiku, iga rühmitise sõltumatus ja muuta niimoodi tulevik põlenud maaks?

Selle mehhanismi konkreetse näite leiame ühest enam ärevust tekitanud fenomenist viimase kolmekümne aasta jooksul — politseijõudude määratu suurendamine kõikides maades. Ühiskonnastruktuuride kasv on möödapääsmatult selleni viinud. Nii harjumuspärane kui see meile olekski, ei tohi me sulgeda silmi kohutava vastuolu ees, mida kätkeb fakt, et tänapäeva suurlinna elanikkond vajab rahulikuks tänaval käimiseks ja asja-toimetustele minekuks vältimatult politseid, kes reguleerib liiklust. Kuid “korda armastavate” kodanike poolt oleks naiivne arvata, et sel eesmärgil loodud “avaliku korra jõud” rahuldavad aina hoolitsemisega korra eest, mida need inimesed sooviksid. Paratamatult määravad ja otsustavad lõpuks politseijõud, missuguse korra nad maksma panevad — ja see on loomulikult niisugune, nagu sobib neile.

Et oleme seda teemat juba puudutanud, siis on paras koht juhtida tähelepanu seigale, kui erinevalt võib avalikus elus esilekerkinud vajadustele reageerida üks või teine ühiskond. Kui 1800. a paiku hakkas uus tööstus looma uut tüüpi inimest — tööstustöölist, kes kuritegevusele oli altim kui seni tuntud kihid, siis tõttas Prantsusmaa organiseerima arvukat politseid. 1800. aasta paiku tekkis kuritegevuse tõus samadel põhjustel ka Inglismaal, ja siis märkasid inglased, et neil pole politseid. Parajasti valitsesid konservatiivid. Mida nad tegid? Lõid ehk politsei? Ei midagi säärast. Eelistati kannatada nii kaua kui võimalik. “Inimesed nõustusid ruumi tegema

korrarikkumistele, vaadeldes neid kui lunaraha vabaduse eest." "Pariisis," kirjutab John William Ward, "on neil imetusväärne politsei, aga selle eelise eest maksavad nad kallilt. Mulle meeldiks pigem, et iga kolme-nelja aasta järel võetaks Ratcliffe Roadil pea maha poolel tosinjal mehel, kui et mulle saaksid osaks visiidid koju, spionaaž ja igasugused Fouché mahhinatsioonid."⁴⁶ Need on kaks erinevat ettekujutust riigist. Inglise tahab, et riigivõim oleks piiratud.

⁴⁶Vt Elie Halévy *Histoire du peuple anglais au XIXe siècle*, 1912, vol. 1, pp. 40.

Teine osa

KES MAAILMAS VALITSEB?

14. peatükk

KES MAAILMAS VALITSEB?

Euroopa tsivilisatsioon — olen seda ikka ja jälle korranud — on automaatselt esile kutsunud masside mässu. Seda nähtust võib võtta kõige paremast küljest: nagu juba nenditud, on masside mäss seesama mis inimelu võimaluste muinasjutuline kasv tänapäeval. Kuid selle fenomeni pahupool on pelutav: sealtpoolt vaadatuna on masside mäss samaväärne inimkonna põhjaliku demoraliseerumisega. Heitkem sellele nüüd pilk mõnest uuest vaatekohast.

1.

Iga uue ajaloolise epohhi olemus või põhijooned on seesmiste — inimese ja tema vaimu teisenemise — ja väliste, formaalsete ning otsekui mehaaniliste muutuste tulemuseks. Viimaste hulgas on peaaegu kindlalt esikohal võimukeskme nihkumine. Ent see toob kaasa nihkeid ka vaimsetes hoiakutes.

Kui võtame vaatluse alla mõne ajajärgu ja soovime seda mõista, peab seetõttu meie esimesi küsimusi olema: "Kes toonases maailmas valitses?" Võimalik, et inimkond elas mitmesuguste hajusate, omavahelise kommunikatsioonita osadena, mis moodustasid omaette sõltumatuid maailmu. Näiteks Miltiadese päevil ei teadnud Vahemeremaad midagi Kaug-Ida olemasolust. Säärastel juhtudel peaksime suunama oma küsimuse — kes maailmas valitseb? — igale eraldi kogukonnale. Ent XVI sajandist alates on kogu inimkond astunud hiiglaslikku ühinemisprotsessi, mis meie päevil on jõudnud kõrgeima astmeni. Enam ei eksisteeri inimirühmi, kes elaksid iso-

leeritult — ei ole inimsoo saari. Seepärast võib nimetatud sajandist peale väita, et see, kes maailmas valitseb, avaldab määravat mõju maailmale tervikuna. Niisugune on olnud Euroopa rahvastest koosneva homogeense rühmitise roll kolmel sajandil. Euroopa valitses ja tema ühtse valitsemise all elas maailm ühesuguste standardite järgi või vähemalt järjest ühelaadsemalt.

Seda elulaadi tavatsetakse kutsuda halli, mittemidaagiütleva terminiga “uusaeg”, mille taga peitub tegelikult Euroopa hegemoonia ajastu.

Valitsemise all ei mõista me siin esmajoones materiaalsel võimu, füüsilisel sundust. Sest siin püüame hoiduda nõmedustest, vähemalt kõige jämedamaist ja ilmsemaist. Niisiis, see stabiilne ja normaalne suhe inimeste vahel, mida nimetatakse valitsemiseks, ei põhine kunagi jõul, vastupidi — just sellepärast, et inimene või inimeste rühm valitseb, on tema käsutuses too aparaat või sotsiaalne mehhanism, mida nimetatakse jõuks. Juhtumid, kus esmapilgul näib jõud olevat valitsemise alus, osutuvad üksikasjalikumal uurimisel järele selle teesi parimaks kinituseks. Napoleon tungis Hispaaniale kallale, hoidis maad teatud aja agressiooni ahistus, kuid tõeliselt ei valitsenud ta Hispaanias ainsatki päeva. Ja ometi oli tal jõudu küll, ent just seepärast, et tal paraku oli ainult jõudu. Tuleb eristada agressiooni tööka või protsessi ja valitsemise situatsiooni. Valitsemine on normaalne võimu rakendamine. See põhineb alati avalikul arvamusel — alati, tänapäeval niisamuti nagu kümme tuhat aastat tagasi, nii inglaste kui Brasiilia metsaindiaanlaste juures. Ükski maapealsetest valitsejatest pole oma võimu ammutanud oluliselt mujalt kui avalikust arvamusest.

Ega keegi ometi usu, et avaliku arvamuse ülimumlikkus oli advokaat Dantoni leiutus aastal 1789 või Aquino Püha Thomase avastus XIII sajandil? Küllap jõuti aru-

saamani selle ülemvõimu olemusest kord siin, kord seal, ühel või teisel ajal, kuid tõsiasi, et avalik arvamus on põhijõud, mis inimühiskondades tekitab valitsemise fenomeni, on niisama põline ja igavene nagu inimene ise. Teatavasti on Newtoni füüsikas gravitatsioon see jõud, mis paneb liikuma kõik taevakehad. Ja avaliku arvamusse seadus on poliitilise ajaloo ülemaailmne gravitatsiooniseadus. Selleta poleks isegi ajalooteadus võimalik. Seepärast on ajaloo ülesanne, nagu Hume väga teravmeelselt täheldas, tõestada, kuidas alati ja igal hetkel on avaliku arvamusse autoriteet — olemata kaugeltki utoopiline taotlus — toimunud inimühiskondades kaaluka tegurina. Isegi see, kes püüab valitseda janitsaride abil, sõltub viimaste arvamussest ja sellest, mida arvab neist ülejäänud elanikkond.

Tõsi küll, ega janitsaride toel ei valitse. Nii Talleyrand kirjutaski Napoleonile: "Täädid kõlbavad kõigeks, *Sire*, välja arvatud üks asi: nende otsas ei saa istuda." Valitsemine aga ei tähenda võimuhaaramist, vaid rahulikku võimuteostamist. Lühidalt, valitseda tähendab istuda. Troonil, *sella curulis*'el, saadikupingil, ministritoolil, pühal aujärjel. Vastupidi lihtsameelsetes ja kõmulembestes väljamõeldistes esitatule ei ole valitsemine niivõrd rusikate, kui võrd istmiku küsimus. Riik on lõppkokkuvõttes arvamusse staatus*, staatika, tasa-kaalu olukord.

Ent võib juhtuda, et vahel ei ole avalikku arvamusse olemas. Lahknevateks rühmitisteks jagunenud ühiskond, kus arvamusse üksteist nullistavad, ei lase valitsusvõimul kujuneda. Ja et Loodus ei salli tühja kohta, siis täitub avaliku arvamusse puudumisest tekkinud tühi toore jõuga. Äärmisel juhul toimib see siis kui arvamusse aseaine.

*Sõnad "riik" (*Estado*) ja "seisund" või "olukord" (*estado*) langevad hispaania keeles kokku. *Tlk.*

Seega, kui tahetakse täiesti täpselt väljendada avaliku arvamuse seadust ajaloo gravitatsiooniseadusena, tuleb arvestada ka neid puudumise juhtumeid, ja siis jõutakse formuleeringuni, mis on ammu tuntud, auväärne ja õige aabitsatõde: valitseda ei saa avaliku arvamuse vastu.

Selle põhjal hakkame mõistma, et valitsemine tähendab ühe arvamuse prevaleerimist, järelikult ühe vaimse dominantset seisundit; et lõppude lõpuks ei ole valitsemine muud kui vaimne võim. Ajaloolised töigad kinnitavad seda vankumatult. Igasugusel primitiivsel valitsemisel on "pühaduse" iseloom, sest see rajaneb religioossetel kujutlustel, ja religioosus on esmane vorm, millena alati avaldub see alge, mis kujuneb pärastpoole vaimuks, ideeks, arvamuseks, ühesõnaga, kõigeks immateriaalseks ja metafüüsiliseks. Keskajal ilmneb seesama fenomen suuremais mõõtmeis. Esimene riik või ühiskondlik võim, mis Euroopas formeerub, on Kirik oma spetsiifilise ja juba tekkelt "spirituaalse võimu" karakteriga. Kirikult võtab õppust poliitiline võim, avastades, et temagi ei ole päritolult muud kui vaimne võim, teatud ideede kandja, ja luuakse P ü h a Rooma Riik. Nii võistlevad omavahel kaks ühtviisi vaimset võimu, mis, suutmata olemuslikult eristuda — mõlemad on vaimsed —, jõuavad kokkuleppele, et kumbki seab end sisse ajalisel erinevas mooduses: ajalikus või igavikulises. Ajalik võim ja vaimulik võim on ühtemoodi spirituaalsed, kuid üks kehastab aja vaimu — ilmalikku ja muutuvat avalikku arvamust —, kuna teine on igaviku vaim — Jumala arvamus, see arvamus, mis Jumalal on inimesest ja tema eksistentsi eesmärkidest.

Niisiis öelda, et teatud ajastul valitseb teatud inimene, teatud rahvas või teatud rahvaste homogeenne rühm, on seesama mis öelda, et teatud ajastul domi-

neerib maailmas teatud arvamuste — ideede, eelistuste, püüdluste ja kavatsuste süsteem.

Kuidas seda dominantsust mõista? Enamikul inimestest ei ole oma arvamust ja see tuleb neile väljastpoolt sisse suruda, nagu pressitakse määre masinasse. Seepärast peab vaimul — olgu see milline tahes — olema võim ja ta peab seda teostama, selleks et inimesed, kellel arvamus puudub — ja need on enamus —, selle omandaksid. Ilma selliste arvamusteta saaks inimühiskonnast kaos; veelgi vähem — ajalooline olematus. Ilma arvamusteta puuduks inimeste elul arhitektuur, organiseeritus. Sest kui pole spirituaalset võimu, *k e d a g i*, *k e s v a l i t s e k s*, võtab inimkonnas maad kaos, ja seda suuremal määral, mida vähem on vaimul võimu. Ja täpselt samamoodi tähendab *i g a s u g u n e v ö i m u n i h k u m i n e*, igasugune võimulolijate vahetus ühtlasi ka muutust arvamustes, ja järelikult ei midagi vähemat kui ajaloolise gravitatsioonijõu muutumist.

Tulgem nüüd tagasi alguse juurde. Mitme sajandi jooksul on maailmas valitsenud Euroopa, lähedase vaimuga rahvaste konglomeraat. Keskajal ei valitsenud ajalikus maailmas mitte keegi. Nii on see olnud ajaloo kõikidel keskaegadel. Seetõttu kujutavad need alati suhtelist kaost ja suhtelist barbaarsust, arvamuse defitsiiti. Need on ajad, mil armastatakse, vihatakse, ihaldatakse, põlatakse, ja kõik see sünnib suuris mõõtmeis. Seevastu aga on neil aegadel vähe seisukohti. Niisugustel aegadel ei puudu oma võlu. Ent suurtel ajastutel on tõekspidamised need, millest inimkond elab, ja seetõttu valitseb kord. Keskajast tagapool kohtame taas ajastut, millal, nagu uusajalgi, keegi valitseb, ehkki maailma piiratud osa üle — see on Rooma, suur valitsejanna. Tema kehtestas korra Vahemeremil ja naaberaladel.

Praegustel sõjajärgsetel aastatel kostab väiteid, et Euroopa ei valitsevat enam maailma. Kas antakse enda-

Masside mäss

le aru niisuguse diagnoosi kogu tõsidusest? See kuulutab ju võimu nihkumist. Kuhupoole? Kes hakkab Euroopa järel maailmas valitsema? Aga kas on kindel, et keegi ikka hakkab? Ja kui kedagi ei leidu, mis siis?

(*Järgneb*)

AKADEEMIA

Akadeemia on kultuuriajakiri, mis taotleb vahendada eri teadusharude tänapäevast taset ja arengut.

Akadeemia ilmub 12 korda aastas, kokku u 2700 lk. Tellimisindeks 78 163. Tellimine kvartaliks maksab 13 rubla 50 kop, poolaastaks 27 rubla, aastaks 54 rubla.

AKADEEMIA T MÜÜVAD KA RAAMATUPOED.

1991. aasta üksiknumbrid on müügil *Akadeemia* toimetuses. Neid saate tellida ka postiga, kui saadate Tartu Kommertspanka rahakaardiga *Akadeemia* arvele (nr 1345043) iga numbriga eest 4 rubla ja märgite lõigendile soovitud numbrid.

Aadress: *Akadeemia*, Küütri 1, Tartu.

Postiaadress: *Akadeemia*, Postkast 80, Postimaja, Tartu 202 400, Eesti/Estland/Estonia.

Tel.: 31373, 31117.

AKADEEMIA

Editor-in-chief: Ain Kaalep

Editors: Eduard Parhomenko, Mart Orav, Jaan Iso-tamm, Toomas Kiho

Akadeemia is a monthly of the Estonian Writers' Union.

Akadeemia introduces new developments in arts and sciences.

Akadeemia is published 12 times a year, all in all approximately 2700pp.

Subscription rates with postage for 1992: USD 68 (for institutions), USD 51 (for individuals).

Single issues USD 6.

Back issues for 1991 USD 5.

Please transfer the payment to our account no. 99-42 149 169 with Tartu Kommertspank, Tartu, through crediting the account no. 1345043-419 AKADEEMIA of Tartu Kommertspank with Svenska Handelsbanken, 106 70 Stockholm, Sweden, and mail the check and following notice to *Akadeemia*.

Please enter my AKADEEMIA subscription for 1992

Single issues for 1992

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12
---	---	---	---	---	---	---	---	---	----	----	----

Back issues for 1991

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12
---	---	---	---	---	---	---	---	---	----	----	----

Name or institution

Address

Country

Enclosed is the check totaling USD

Please mail to: *Akadeemia*, Postkast 80, Postimaja, Tartu 202 400, Eesti/Estland/Estonia.

CONTENTS

Evolutionary transcendence	<i>Theodosius Dobzhansky</i>	2259
The phenomenon of man — reflections of an evolutionist: Theodosius Dobzhansky	<i>Toomas Sutt</i>	2265
On sweetest Jesus and the bitter fruits of the world	<i>Vasili Rozanov</i>	2280
Anselm and actuality	<i>David Lewis</i>	2300
Echo of heavenly song: Poetry of the Orthodox Church	<i>Per-Arne Bodin</i>	2328
Byzantine sacred poetry		2347
Nationalism and ethnicity: On the formation of we-groups. I	<i>Georg Elwert</i>	2358
Loss of independence of the Baltic states from viewpoint of European global politics. II	<i>Einart Kimm</i>	2384
Documents on «forest brothers» and resistance movement in Estonia. II		2404
Review: On a collection of Mati Unt's articles. Mati Unt. <i>Ma ei olnud imelaps</i> . Tallinn: Eesti Raamat, 1990.	<i>Kalev Kesküla</i>	2426
Review: Karelia's cultural scene in the past and present. Aimo Turunen. <i>Nuoruus rauhan ja sodan Karjalassa</i> . Porvoo — Helsinki — Juva: WSOY, 1990; Pertti Virta- ranta. <i>Kulttuurikuuvia Karjalasta: Ihmisiä ja elämänkohta- loita rajantakaisessa Karjalassa</i> . Jyväskylä: Weilin & Göös, 1990.	<i>Ott Kurs</i>	2429
Editorial note. Summaries		2436
The Revolt of the Masses. IV	<i>José Ortega y Gasset</i>	2445

СОДЕРЖАНИЕ

Эволюционная трансцендентность	<i>Феодосий Добржанский</i>	2259
Человеческий феномен — рефлексии эволюциониста: Феодо- сий Добржанский	<i>Тоомас Сутт</i>	2265
О сладчайшем Иисусе и горьких плодах мира	<i>Василий Розанов</i>	2280
Ансельм и действительность	<i>Давид Льюис</i>	2300
Эхо небесной песни: О поэзии ортодоксальной церкви	<i>Пер-Арне Бодин</i>	2328
Византийская духовная поэзия		2347
Национализм и этницизм: О формировании мы-групп. I	<i>Георг Эльверт</i>	2358
Потеря независимости прибалтийских государств с точки зрения глобальной политики Европы. II	<i>Эйнарт Кимм</i>	2384
Документы о «лесных братьях» и движении сопротивления в Эстонии. II		2404
Рецензия: Некоторые ранние академические вопросы по по- воду выхода доакадемического собрания сочинений. Mati Unt. <i>Ma ei olnud imelaps</i> . Tallinn: Eesti Raamat, 1990.	<i>Калев Кескюла</i>	2426
Рецензия: Панорама культуры вчерашней и сегодняшней Карелии. Aimo Turunen. <i>Nuoruus rauhan ja sodan. Karja- lassa</i> . Porvoo — Helsinki — Juva: WSOY, 1990; Pertti Vir- taranta. <i>Kulttuurikuuvia Karjalasta: Ihmisiä ja elämän- kohtaloita rajantakaisessa Karjalassa</i> . Jyväskylä: Wei- lin & Göös, 1990.	<i>Ott Kurs</i>	2429
От редакции. Резюме		2440
Восстание масс. IV	<i>Хосе Ортега-и-Гассет</i>	2445

AKADEEMIA

Tellimise indeks 78163

Hind rbl. 2.70